Pierre Chaunu
Civilizaţia Europei clasice
Volumul I
Traducere de
MERIDIANE BUCUREŞTI.

PIERRE CHAUNU
La civilisation de l'Europe classique

Editura Meridiane.

Lui Marc cu mare speranţa
(l septembrie 1949 – 20 decembrie
Pe coperta:
CHARDIN Atributele muzicii «X e
ISBN 973 – 33 – 0008-X

AVERTISMENTUL EDITORULUI FRANCEZ

Lucrarea de faţă este al cincilea volum din colecţia Les grandes civilisations. Această colecţie răspunde unei necesităţi recente. Dorinţei de a beneficia de o lectură agreabilă, nevoii de sinteză şi de ample imagini de ansamblu, li se asociază de acum înainte, la toţi cititorii, gustul preciziei, cerinţa unui contact direct cu documentele şi monumentele, nevoia, totodată, a unui ghid care să-i deprindă cu analiza şi să-i orienteze către cercetări mai specializate. Ne-am străduit deci să rezolvăm această problemă, adresându-ne unor savanţi pe care talentul scriitoricesc, ampla lor cultură, experienţa îndelungată în învăţământ îi recomandau să ducă la bun sfârşit o misiune atât de complexă... Ne-am gândit să concentrăm în volumele acestei colecţii ceea ce, de regulă, se găseşte împrăştiat în mai multe tipuri de lucrări: eseuri, biografii, atlase istorice, albume

— Prima ediţie a lucrării lui Pierre Chaunu *la civilisation de l'Europe classique* a apărut în 1966, în colecţia „Les grandes civilisations”, condusă de istoricul Raymond Bloch. În aceeaşi colecţie

a editurii Arthaud, Pierre Chaunu avea să publice în 1971 o altă lucrare în care își continuă investigațiile, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, lucrare apărută în 1986 și în versiune românească, sub titlul Civilizația Europei în Secolul Luminilor, în colecția «Biblioteca de artă" a Editurii Meridiane; traducere și cuvânt înainte de Irina Mavrodin.

de fotografii, repertoare și dicționare etc. Nu putea ți vorba, desigur, de o sumă, de o simplă adunare, ci de o alegere care să-i permită cititorului, îndrumat de mentorul care este directorul colecției, să ia contact cu documentele de toate tipurile de la care a plecat autorul pentru a-și elabora sinteza, cu, adică, partea cea mai importantă, cu viața și sufletul cărții și al civilizației studiate.

Ilustrația cărții, care cuprinde 264 de fotografii în alb-negru și 8 planșe în culori*, a fost grupata potrivit temelor principale ale textului, fiecare imagine fiind însoțită de explicații care îi subliniază interesul documentar. Treizeci și șapte de hărți, planuri și grafice, inserate în text, îngăduie cititorului să situeze evenimentele sau locurile în contextul lor geografic. Întrucât civilizația Europei clasice ajungem perioada numită de istorici „era prestatistica", în carte au fost folosite numeroase grafice. Autorul a utilizat îndeosebi canavale logaritmice care ocupa loc puțin și fac posibilă o viziune sinoptică evidențiind esențialul (ritmurile de dezvoltare) și ușurfoid comparațiile la toate nivelele între faptele cele mai diferite.

Pe de altă parte, ansamblul textului este distribuit în trei secțiuni:

1) Primele patru capitole ale lucrării prezintă evoluția istorică în întregul său;

2) Vin apoi 11 capitole consacrate civilizației, accentul fiind pus cu deosebire pe secolul al XVII-lea;

— În ediția de față, publicată în trei volume, întregul material ilustrativ este reprodus în alb-negru, urmărindu-se întocmai suita din originalul francez; toate imaginile sunt grupate în ultimul volum, împreună cu comentariile în care Pierre Chaunu subliniază valoarea lor artistica și documentară. Hărțile, planurile și graficele sunt plasate în text, ca și în ediția originală, în timp ce comentariile autorului pe marginea lor sunt reunite tot în cel de-al treilea volum.

3) Un index, documentar plasat la sfârşitul volumelor îngăduie raportarea la text pentru unele probleme speciale şi, totodată, ca o inovaţie importantă, furnizează, precizări şi explicaţii complementare asupra a numeroase personaje, noţiuni, instituţii, locuri evocate în te-l şi în cronologie sau figurină în ilustraţii (trimiterea la articolele complementare ale dicţionarului este semnalată în text prin asterisc).

El este completat de tabele cronologice ale căror coloane distincte dezvăluie concordanţele dintre evenimentele militare, politice, economice şi faptele de civilizaţie din Europa şi din restul lumii. Această cronologie duce de la sfârşitul secolului al XVI-lea până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea îngăduind astfel să se păstreze, continuitatea dintre perioada Europei clasice şi perioada de civilizaţie care a precedat-o.

În sfârşit, o bibliografie de orientare îngăduie cititorilor care o doresc, printre ei şi studenţi, să adâncească studiul unei chestiuni sau alteia.

PREFAŢĂ
LA EDIŢIA FRANCEZĂ

Piatră cu piatră se construieşte acest edificiu pe care l-am conceput şi care încearcă să pună în lumină caracterele marilor civilizaţii, să desprindă liniile de forţă ale istoriei umanităţii. Devenea tot mai greu, când abordam Europa timpurilor moderne, să stabilim diviziunile cronologice, întrucât curentele de civilizaţie se decalează adesea unele în raport cu altele potrivit locului pe care-l ocupă pe tabla de şah a lumii examinate. Dar trebuia, totuşi să cercetăm şi scindările fundamentale şi începuturile esenţiale.

Acceptând să definească în linii mari civilizaţia Europei clasice, într-un cadru pe care el îl situează, aproximativ, între 1620 şi. 1760, Pierre Chaunu a întreprins o muncă vastă şi dificilă, datorită individualizării crescânde pe care o cunosc în acea vreme statele şi datorită însăşi amplorii subiectului. Dar dificultatea nu pare decât să-i fi sporit elanul şi dorinţa de izbândă. Întreaga lucrare de faţă este susţinută de un fel de avânt puternic şi profund din care se desprinde simpatia cercetătorului pentru tema investigaţiilor sale. El participă din plin la mişcările pe care ni le descrie şi în care realmente dă

impresia că s-a cufundat pentru ca să le redea şi să le explice mai bine după aceea.

Şi, desigur, imaginea care ne este prezentată aici despre Europa clasică nu este întru totul conformă cu schemele tradiţionale, iar figurile familiare ale suveranilor, oamenilor politici şi conducătorilor militari se estompează întrucâtva în lumina orizontului unei epoci studiate cu precădere în realităţile structurilor sale lăuntrice şi deschizându-se asupra perspectivelor inaugurate prin descoperirile tehnicii şi ştiinţei. Nu cred că e cazul nici să ne mirăm, nici să ne plângem de asta.

Ordonarea unei materii atât de bogate şi de diverse nu a fost uşoară. Desigur, autorul a tras folos din selecţia importantă a ilustraţiilor ce luminează textul şi, concomitent, sâni luminate de el, precum şi din prezenţa dicţionarului final unde ajung să se rânduiască noţiunile, persoanele şi lucrurile care n-au fost atinse decât în treacăt. Dar expunerea care domină totul posedă prin ea însăşi un caracter de mare unitate şi sugerează constant cum, sub mozaicul încâlcit de fapte şi peripeţii, civilizaţia studiată deţine o personalitate proprie, atrăgătoare şi întrucâtva tragică. Cartea este axată în întregime pe opoziţia profundă între conservatorismul tenace al unei civilizaţii materiale uimitor de stabile, şi explozia revoluţionară a operelor spirituale. Construcţia e clară şi lumina aruncată asupra acestui contrast fundamental este în mod voit brutală şi tocmai de aceea revelatoare.

Iată, mai întâi, tabloul statelor care se măresc şi încearcă să ajungă la un echilibru du

robii, în pofida alianţelor care se fac şi se desfac, în pofida războaielor care se pierd sau se câştigă. Întreaga civilizaţie materială prezintă o fizionomie stabilă, cu structuri economice şi sociale dacă nu cu totul imobile, în orice caz fără o schimbare profundă şi fără o evoluţie decisivă. Informaţiile care privesc demografia, locuirea, munca sau circulaţia oamenilor ne apar bogate, numeroase, precise şi regăsim în ele beneficiul activităţii enorme furnizate de câteva echipe de istorici neobosiţi. În funcţie de climate, ţinuturi şi vremuri,

slăbiciunile sau prosperitatea unui progres relativ alternează sub ochii noştri. Dar nicăieri nu există o pornire hotărâtoare pe calea unei reînnoiri şi pentru aceasta trebuie să aşteptăm perioada care va urma.

În prim-plan apare, prezentată cu un entuziasm abia stăpânit, ceea ce este numită aventura spiritului. Epoca aparţine, desigur, marii revoluţii în gândirea filosofică şi ştiinţifică, prin intermediul unei mâini de oameni geniali, care, în tihna unei vieţi meditative şi calme, elaborează principiile ce îngăduie abandonarea, depăşirea, în sfârşit, a lumii închise a lui Aristotel şi accesul, nu fără teamă, la perspectiva infinită a cosmosului. Atunci, într-adevăr, matematizarea universului se desparte de obişnuinţele celui mai îndepărtat trecut şi unifică o natură care se măreşte din toate părţile concomitent cu măsurarea ei.

Odată cu domnia relaţiei matematice, totul se răstoarnă brusc şi se reaşază într-un soi de omogenitate şi de unitate dinamică. Tehnica, aşa cum se întâmplă atât de des, însoţeşte progresele ştiinţei şi, pe rând, urmează aceste pro

grese sau le precede, potrivit acelui jos subtil de influenţe reciproce care se ţes între gândirea ce progresează şi uneltele a căror simplă apariţie permite depăşirea unor obstacole şi a unor probleme până atunci insolubile. Atunci sunt descoperite şi perfecţionate instrumentele de măsurat şi de multiplicare a simţurilor, luneta, microscopul, telescopul şi, conform cu un proces frecvent întâlnit, invenţiile plutesc mai întâi în aer, pentru ca apoi să se concretizeze aproape simultan în diferite ateliere. Astfel se explică progresele extraordinare şi rapide ale astronomiei. Revoluţia intelectuală şi revoluţia tehnică mărşăluiesc împreună. Acesta este, după cum insistă autorul cu energie, momentul hotărâtor al construirii lumii moderne.

Restul problemelor sunt studiate cu aceeaşi vigoare, de exemplu cele privind arta şi religia. Căci termenii nu trebuie să înşele. Expresia „Europa clasică” apare în însuşi titlul lucrării. Dar trebuie să ne înţelegem în această privinţă. Şi pe planul artei, unele cărţi frumoase apărute de curând au pus bine în lumină modul în care pe un fond permanent de artă barocă ajjare pentru un timp ostrovul fragil al clasicismului. Probabil că, într-adevăr, se putea dărui acestui moment

trecător de perfecţiune în ordine şi măsură mai mult calm interior decât vrea Pierre Chaunu, profund sensibil, în ceea ce-l priveşte, faţă de tensiunea tragică născută din opoziţia dintre o gândire înnoitoare şi o societate imobilă. Dar în acest secol teologic în care totul se învârtea în jurul conceptului de Dumnezeu, în care izbucneau înfruntările şi conflictele devenite inevitabile

11

din pricina fermităţii, pasiunii convingerilor şi credinţelor, esenţialul este să simţi, cum face el, drama înăbuşită care se ascunde adesea sub formele cele mai echilibrate şi mai pure.

Ampla frescă prezentată în această carte are caracterul fremătător şi încordat al marilor epoci trăite de omenire. Şi când în felul acesta se stabileşte o potrivire intimă între viaţa unui secol şi temperamentul istoricului care îl evocă, ne încearcă, aşa îmi pare, un sentiment de participare şi de reuşită pentru care trebuie să mulţumim celui care a ştiut să-l trezească în noi.

RAYMOND BLOCH

MULŢUMIRILE AUTORULUI

Prefeţele sunt făcute pentru regrete. Cei care nu le au sunt într-un fel nefericiţi. La ce bun totuşi să regreţi cărţile virtuale despre Europa clasică, acelea pe care în alte vremuri şi cu mai mult răgaz poate le-ai fi scris? Aceasta de faţă există şi preţuieşte mai mult decât o promisiune.

Un eseu de acest tip impune renunţări. Nu le-am acceptat cu inima uşoară: renunţări la demonstraţii în sprijinul unor ipoteze pe care şantierele deschise ba într-un loc, ba în altul, chiar şi aici, permiteau să le susţinem, la nuanţare, mereu, pentru că trebuia să tranşăm lucrurile, la un lung secol al XVIII-lea pe care ne-ar fi plăcut să-l punem în lumină, la referinţe. Genul colecţiei nu ne îngăduie să pronunţăm sentinţe. Regretăm sacrificiile, desigur, opţiunile însă nu.

Această carte nu poate fi desprinsă de învăţământ. Vrem să exprimăm neţărmurita noastră gratitudine studenţilor de la universitatea din Caen, cei de odinioară, lui Pierre Gouhier, colegul nostru de azi, „acreditaţilor” în istoria modernă împreună cu care am cercetat, am

13

şovăit, ne-am poticnit şi uneori am descoperit, profesorilor noştri, de ieri şi de azi, ale căror nume revin adesea în text: mai întâi lui Fernand Braudel, lui Ernest Labrouse, Victor L. Tapie, memoriei lui Alexandre Koyre, operei lui Pierre Goubert.

Fără îndoială, aceste pagini n-ar fi văzut niciodată lumina zilei fără editorul şi colecţia sa. Aducem deci mulţumirile noastre deosebite lui Raymond Bloch care m-a solicitat, lui Guy Beaujouan pentru motivele cunoscute de el – întregii edituri Arthaud.

Aş vrea să-mi exprim prietenia şi recunoştinţa faţă de echipa care m-a ajutat atât de mult. O carte construită după formula colecţiei „Les Grandes Civilisations” reprezintă obligatoriu o muncă de echipă, aşadar o operă de prietenie. Gândul meu recunoscător şi emoţionat se îndreaptă către toţi cei cu care am lucrat. Către Sylvain Contou, a cărui sarcină de a, păstra cu fermitate formula fericită pe care a conceput-o nu este uşoară, Doamnei Jossetta Champinot care a inventat – şi imaginea completează textul – în egală măsură cu mine, şi chiar mai mult, bogata iconografie. Cât despre Dominique Raoul-Duval, ea a animat, a condus, a coordonat totul, de la început până la sfârşit. Elanul, zelul şi grija sa necontenită nu vor primi nicicând destulă gratitudine.

Toate acestea în privinţa meritelor cărţii. Cât despre restul şi despre defecte, eu sunt unicul răspunzător. Această Europă clasică nu este o Europă clasică oarecare. Ea nu tinde spre obiectivitate. În măsura în care aceasta înseamnă a minţi şi a se minţi, a enumera şi nu a selecta, a trăda şi a se trăda. Ea aparţine

14

deopotrivă timpului nostru şi timpului ei, potrivit dorinţei lui Lucien Febvre. Pentru că în ea am pus ceva din mine, mulţumesc, mai ales, tuturor celor ai mei. Lui Huguette care a împărtăşit cu mine munca trudnică şi bucuriile, tuturor celor din familie, de acum şi dintotdeauna, copiilor de lângă mine şi celui care lipseşte.

Caen, februarie 1966.

EUROPA CLASICĂ.

NUMĂRUL OAMENILOR ŞI CALITATEA LOR

Istoria civilizaţiilor nu se cramponează, ca evenimentul, de ziua şi de ora unui reper, fie el căderea unei Bastilii sau comiterea unui regicid. Opţiunile sale sunt altele. Ea reţine anul 1915 pentru teoria relativităţii generale, anul 1637 pentru Discursul asupra metodei. Datele sale fundamentale sunt totdeauna ample: nu atât 1637, cât 1620 – 1640, pornind de la o masă critică de revoluţie – punerea în mişcare a tuturor ideilor; apoi, după enunţare, după îndelungate progrese interioare care explodează într-o formulă, într-o ipoteză, într-un calcul – durata necesară de o generaţie pentru osmoza treptată la nivelul unei elite. Cei o sută douăzeci, o sută treizeci de ani ai Europei clasice nu încep şi nu se încheie pretutindeni în acelaşi timp.

Istoria civilizaţiilor este, de asemenea, o istorie masivă. Omenirea din care face parte Europa clasică beneficiază de 600 de milioane de oameni (550 către 1630, 670 – 680 către 1750); în patru generaţii de trei miliarde de destine. Europa clasică şi prelungirile sale de peste mări numără 70 până la 100 de milioane de suflete; în o sută treizeci de ani sunt incluse în lanţul generaţiilor o jumătate de miliard de destine dintre care 250 de milioane retezate înainte de ieşirea din adolescentă şi nenumă

16

rate alte vieţi de adulţi mai scurte, în medie, decât ale noastre (45 – 50 de ani).

Înşiruite, ele reprezintă abia 7 – 8% din marea Europă din zilele noastre. Iată materia generoasă pentru o carte.

Căci istoria civilizaţiilor este şi o problemă de calitate. Numărul de oameni, prima şansă, este condiţia necesară, dar nu şi suficientă a succesului. Şi ce succes! Europa clasică, această lume tânără, cu piramida vârstelor desfăşurată la bază, se constituie încet într-un pol de dominaţie. Grecie a miracolului unei civilizaţii universale în perspectivă, ea este, mai ales, graţie imobilităţii aparente a structurilor sale sociale, cea mai revoluţionară. Europa clasică nu este Europa mulţimii. Ea este Europa unei elite scutite de preocuparea hranei, de grija guvernării cetăţii, protejată de renta seniorială şi de monarhia absolută, liberă în misiunea sa de a pregăti mutaţia de creştere a epocilor viitoare. Maiestuoasa seninătate a Europei clasice disimulează

insuficient vasta clocotire a unei revoluţii cu adevărat importante – aceea în gândire – a matematizării lumii. Este singura revoluţie eficace, singura capabilă să modeleze cu timpul materia. Căci prin gândire se împlineşte destinul lumii.

Pe lângă maiestuoasa seninătate mai există şi o tensiune între structurile sociale păstrate din Creştinătatea feudală şi prefacerea ideilor unei foarte reduse elite, o tensiune între Ex – tremul Occident, maturizat în Europa, mările pe care aceasta le domină şi restul lumii la plural: „… celelalte civilizaţii… masiv continentale, Africa, Asia", cea mai mare parte a Americii îşi continuă viaţa proprie şi activitatea europenilor nu le irită deocamdată decât epiderma. Iată probleme de delimitare, de durată, de conţinut: de periodizare şi subiect.

INTRODUCERE

Dincolo de cuvinte, mărebuinţări, limite şi definiţii

Dar oare ce înseamnă Europa clasică? „Europa* este un cuvânt savant care ajunge, în secolul al XVII-lea, să cucerească, treptat, de la vest la est, întrebuinţarea curentă. Să consultăm statistica verbală. Ea este pe punctul să revolutione/. e istoria reprezentărilor. „Europa", acest cuvânt de umanist, angajează în secolul al XVII-lea o luptă disproporţionat norocoasă cu cel de „Creştinătate" * care are de partea sa o mie de ani de folosinţă, şapte secole de cruciade, o bogată comoară afectivă şi eufonia. Nimic nu-i mai interesant decât o cronologie şi o cartografiere a întrebuinţării numelor de „Europa" şi „Creştinătate", în jurul lui 1620, „Europa" intrigă, cuvântul este o excepţie. În jurul lui 1750, „Creştinătatea" nu mai este decât un arhaism. Sensul său s-a modificat, a încetat să mai fie echivalent cu „Europa", în Franţa, în Olanda, în Anglia, substituirea se face foarte de timpuriu, din 1630 până în 1660. În 1660 „Europa" există la vest în cuvinte, dar în Spania, în sudul Italiei, în Austria, Ungaria, Polonia, în vecinătatea turcilor, preţu

— Termenii notaţi cu asterisc sunt comentaţi, pe larg, de autor în cadrul indexului documentar. (N.r.r.)

tindeni unde vechiul spirit de cruciadă rămâne viabil, „Creştinătate" continuă să fie învingător. În 1750, iată, la rândul său,

această Europă de răsărit atinsă de folosirea termenului de la Paris şi din Londra. Cuvintele, în repetările lor involuntare, cel puţin nu deformează realitatea.

„Europa” s-a născut, în cuvinte, în secolul al XVII-lea. Abia în secolul al XVIII-lea termenul aparţine exprimării obişnuite. Voltaire, în Secolul lui Ludovic al XIV-lea, apărută la Berlin în 1751, şi în Eseu despre moravuri (1756) face să prevaleze adjectivul. Europa clasică s-a născut aşadar în 1750, în epoca Luminilor: ea decurge dintr-o dublă conştientizare, dintr-o profundă solidaritate a secolului al XVIII-lea cu gândirea franceză din anii 1660, cu moderaţia înţeleaptă a marii revoluţii intelectuale din 1620 – 1640. Solidaritate în ordinea estetică, solidaritate în ordinea filosofică, solidaritate în ordinea politică. În ordinea politică, îndrăznelile enciclopediştilor sunt, în primul rând, verbale. Europa filosofică l-a aclamat pe Pombal, i-a linguşit pe Frederic şi pe Ecaterina a II-a. Dincolo de acestea, câteva critici de rutină, invocându-l pe Henric al IV-lea, şi provenind de la Boucher, Boulanger, Damie-laville, Diderot, Jaucourt solicită readaptări. Pi, e voluţia nu este o chestiune de actualitate. Ea a început odinioară împotriva Ligii, împotriva Frondei. Ceea ce reclamă echipa enciclopediştilor în privinţa cetăţii este desăvârşirea statului monarhic care, în afară de câteva scrâşniri, le-a fost favorabil.

Confirmând clasicismul Franţei lui Ludovic al XIV-lea, Europa Luminilor, pe urma lui Voltaire, îşi afirmă solidaritatea simţită profund de o elită pe parcursul celor 130 de ani care din 1630, dată rotundă, până în 1760, constituie ceea ce propunem să denumim, împreună cu ea, perioada Europei clasice. A a-firma unitatea acestei perioade înseamnă, aşadar, a face operă de istoric.

O continuitate întreruptă, înstrăinarea sugerată de termenul Vechi Regim

Istoriografia secolelor al XIX-lea şi al XX-le i-a pierdut, în contrast cu tradiţia din secolul al XVIII-lea, continuitatea densă a anilor 1620 – 1630, 1750 – 176.O. Revoluţia franceză, pe de o parte, revoluţia industrială, această realitate incontestabilă, pe de alta, au contribuit la înstrăinarea şi apoi la destrămarea perioadei clasice a Europei, într-o asemenea perl spectivă, modernitatea în întregime a devenit un „Vechi

Regim”. Termenul dex. văluie înstrăinarea. El ajunge să definească un fapt existent, un real, printr-un viitor. Orice istoriografie care acceptă noţiunea de „Vechi Regim” se instalează în mod deliberat în anacronism. Un continuum resimţit de patru generaţii care l-au trăit a fost sfărâmat. Secolul al XVIII-lea s-a găsit separat artificial de secolul al XVII-lea şi iată-l redus la a nu mai însemna decât prodromuri, sau, mai exact, ca să reluăm titlul unei cărţi bune, „originile intelectuale ale Revoluţiei franceze”, 1 de la 1715 la 1787. Originile intelectuale ale Revoluţiei franceze, dacă ţinem la această formulă, ar trebui plasate în dreptul lui Tractatus theologico-politicus de Spinoza sau şi mai bine, în sursele carteziene ale unui tratat apărut în 1670. Astfel, pe această cale ocolită, perioada Europei clasice, profund resimţită de elita activă şi gânditoare a europenilor care citesc – 15.000 până la 20.000 din 50.000.000 de adulţi –, şi-ar regăsi unitatea lăuntrică de care a frustrat-o mania copilărească a originilor Revoluţiei.

A doua eroare a păcătuit prin omisiune. Adevăratele revoluţii transformă mai întâi ordinea ideilor. Ele nu tulbură imediat ordinea aparentă a lucrurilor. Expansiunea între 1492 şi 1540 a Extremului Occident creştin la sca Este vorba despre lucrarea lui H. Taine. (N. tr.).

20

ra umanităţii, constituirea în jurul anilor 1540 – 1550 a unei prime schiţe planetare – o subţire peliculă de economie mondială – au înlocuit, în fruntea explicaţiilor tradiţionale, justificarea marii rupturi de la începutul secolului al XVI-lea. Prinşi de eveniment, vom fi neglijat prea mult faptul că proliferarea cantitativă şi spaţială de la începutul secolului al XVI-lea nu modifică nimic profund şi că ea este consecinţa unei revoluţii începute la mijlocul secolului al XII-lea şi care se termină către

1600.

Unitatea perioadei iliiropene clasice este mai mult sau mai puţin mascată de umbra marilor revoluţii pe care o anumită tradiţie istoriografică are obiceiul să le plaseze la începutul secolului al XVI-lea şi în cursul secolului al XVIII-lea, în timp ce mutaţia cea mai însemnată, sub raportul calităţii, trece prin mijlocul secolului al XVII-lea. Înainte de acest moment există o lume arhaică; după, se produce o mutaţie

cantitativă. Europa clasică înseamnă, în interiorul unui cadru economic, social şi politic, impregnat încă total de o amprentă multiseculară, emergenţa structurilor mentale ale viitoarei civilizaţii planetare.

Clasic? Am fi putut spune baroc, în ordinea expresiei artistice, barocul domină din plin între 1630 şi 1750. Într-adevăr, clasicismul nu este posibil decât în finalul unei tensiuni dialectice care implică prezenţa contrariului său, acel etern romantism opulent al formelor, numit de-acum încolo baroc, aflat între pura Renaştere din Quattrocento şi răceala şi falsul clasicism de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Europa marii revoluţii a ideilor, supusă în întregime noilor constrângeri ale matematizării lumii, debarasată de silogism, foloseşte o limbă sobră, dar, instinctiv, printr-o compensaţie necesară, este romantică în arta sa plastică. De aici rezultă, aproape pretutindeni, paradoxul unei limbi clasice şi al unei arte baroce. Barocul este, în Europa clasică.

21

partea care se refuză imperialismului noii ordini.

Clasică prin tensiune, barocă prin opţiune, această Europă a celor patru generaţii se inserează între două date ample care o mărginesc. Ea presupune un cadru şi, mai mult decât atât, o periodizare.

1620 – 1640, justificarea unui punct de plecare

1620 – 1640 – perioadă încăpătoare, consemnează orientarea către o nouă lume, către acea îndelungată perioadă, în aparenţă ternă, de maturaţii fructuoase.

Frontierele Europei peste ceea ce rămâne din Creştinătate sunt fixate. Turcii n-au fost niciodată, în aparenţă, mai puternici. Fluxul este staţionar, frontiera, pentru şaizeci de ani, stabilizată.

1620 – 1640, această perioadă amplă, înseamnă mai întâi istorie economică, între 1600 şi 1650, climatul lumii se schimbă. Unul după altul, începând cu epicentrul activităţilor iberice şi americane, indicii de preţuri şi de activitate se sfărâmă. Schimbare de sens sau schimbare de ritm. Unui timp îndelungat de relativă înlesnire, de înmulţire a reperelor, n urmează contrafluxuri, compresiuni, rate ele dezvoltare

inferioare. Ca regulă generală, comerţul cu rază lungă de acţiune precede, în criza sa, agricultura şi industria. Sectoarele cele mai complexe, sectoarele făuritoare de mari valori concentrate într-un mic volum – în primul rând producţia de metale preţioase – sunt atinse primele. Un moment schiţa economiei mondiale realizată în secolul al XVI-lea pare că se şterge. Podişul accidentat şi contradictoriu al economiei mondiale între criza ciclică din 1620 şi cea din 1640 marchează un punct de plecare ideal pentru Europa clasică adică, în limbajul de acum înainte consacrat al istoriei economice, pentru Europa de fazi B de dificultate, de compresiune, de dezvoltare inferioară, dar şi de maturaţii anevoioase.

Dar această dată importantă a istoriei economice este, m şi mai mare măsură, o dată capitală în istoria gândirii. Într-adevăr, cu ea nu este comparabil nici măcar miraculosul secol al IV-lea din Grecia clasică, în timp ce se elaborează instrumentul matematic prin întâlnirea, în analiză, a algebrei şi geometriei, cu Viete, Descartes şi Fermat, de la Galilei până la Descartes se precizează intuiţia unei naturi scrise în limbaj matematic, îndeosebi Discursul asupra metodei şi uluitoarea lui temeritate deschide calea unui proces de transformări intelectuale fără precedent care culminează în Philosophiae Principia ale lui Newton din 1687. Este o dublă sclipire de geniu, pe de o parte prin asimilarea materiei cu dimensiunea simplă a geometriei euclidiene, prin părăsirea, pe de altă parte, a silogismului medieval şi antic în favoarea inducţiei intuitive a matematicianului. În istoria spiritului uman, nu există decât o singură perioadă comparabilă în densitate cu anii care separă Discursul de Principii şi anume cei şaptesprezece ani care se întind între 1898 şi 1915, între Quanta lui Planck şi formularea de către Einstein în 1915 a teoriei relativităţii generale. Trăite de l'amour de Die. u al lui François de Sales datează din 1616. Anul 1619 marchează, odată cu sinodul de la Dor-drecht, apogeul gândirii teologice a Europei protestante. Saint-Cyran publică, sub pseudonimul transparent de Petrus Aurelius, în 1633, marele său tratat, în 1637 primii solitari se stabilesc la Port-Royal, iar Au pu. stmus, în fine, datează din 1640".

Dar ansamblul este departe de a fi pozitiv în perioada marii

cotituri a anilor 1620 – 1640. Aproape pretutindeni creşterea numărului de oameni, care impulsionase optimismul cuceritor al secolului al XVI-lea, este stopată. Pe planul progresului tehnic sfârşitul secolului al

23

XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea marchează o îndelungată stagnare a dezvoltării, între ritmul rapid al perioadei 1450 – 1550 şi marea revoluţie tehnică din secolul al XVIII-lea.

1750 – 1760, justificarea unui punct de sosire

Sfârşitul epocii clasice este aproape la fel de puţin evident. Epoca clasică se pierde în prelungitul timp nedefinit al unei transformări cantitative generale. Revoluţia părăseşte domeniul spiritului pentru a se însera în ordinea lucrurilor. Mutaţie a numărului de oameni – mutaţie a economiilor.

Economia engleză, mai ales, progresează între 1740 şi 1763. Nu-i vorba încă, probabil, de acel start, de acel tdke off despre care vorbesc economiştii, ci despre realizarea într-un ritm rapid a ceea ce W.W. Rostow propune să numim condiţiile prealabile ale demarajului.

Multiplicarea resurselor înseamnă totodată şi multiplicarea ideilor. Iată Enciclopedia, un corp de idei critice îndreptat împotriva tradiţiei creştine, fixat în multiplicatorul unei mari acţiuni editoriale; trecerea eventual, din planul zece mii în planul o sută de mii. Partea cea mai importantă a societăţii urbane este atinsă. De aici, noul univers critic atinge, către 1770 – 1780, vârfurile ierarhiei ţărăneşti în timp ce în rândul maselor urbane se conturează, dacă nu în manifestări exterioare cel puţin în suflete, procesul de „deerestinizare”. Acest adevăr francez nu este în aceeaşi măsură şi un adevăr european.

Începând cu criza conştiinţei europene a anilor 1680 – 1690, sudul rămâne în urmă, iar nordul progresează. Nordul anticipează desigur, însă el merge mai puţin departe în privinţa realităţilor pe care le implică. Supleţea, fluiditatea, compartimentarea reprezintă şi

24

multan forţa şi – slăbiciunea Bisericilor Reformei…

1770 se află deci, 1 în mod paradoxal, în dublul punct de plecare, al. unui raţionalism de masă şi al unei îmbogăţiri spirituale a

elitei, al unei crize religioase în sud şi al unui avânt în nord. La jumătatea „secolului al XVIII-lea, într-adevăr este depăşit un promontoriu. Europa clasică: nu mai există.

O gândire nouă, într-un cadru vechi

O Europă mult mai veche supravieţuieşte totuşi, mult anterioară secolului al XVII-lea, şi nu este eliminată înainte de sfârşitul secolului al XIX-lea din ultimele sate, ca să nu mai vorbim de munţii mediteraneeni unde Hristos se oprea încă la Eboli către 1.930, sau unde hurzii lui Buñuel atestă în 1932 o societate contemporană cu invaziile barbare.

Bornele cronologice pe care le-am căutat în punctele de flexiune fireşti ale şuvoaielor concentrate de istoria europeană ne ajută să definim noţiunea de Europă clasică. Ea înseamnă, concomitent, echilibru şi compromis.

Europa clasică se sprijină pe o masă umană care nu depăşeşte dublul lumii creştine din secolul al XIII-lea. Bogăţia de care dispune ea nu este fundamental superioară celei din secolul al XVIII-lea. Venitul mediu anual al europenilor de la sfârşitul secolului al XVII-lea este abia de două ori mai mare decât venitul mediu al locuitorilor creştinătăţii din secolul al XIII-lea. Numărul de oameni, suma totală a bogăţiilor şi a resurselor, dimensiunile măsurate în durata itinerarelor pe uscat şi pe mare, tehnicile de producţie – şi tehnicile schimburilor, echilibrele alimentare, pe scurt, întreaga civilizaţie materială a secolului al XVII-lea, în pofida unui ansamblu, cu timpul impresionant, de micro-schimbări care înseamnă tot atâtea

ţeSU

per a e fă rev

Europa clasica este în M en fij, itate a lenta gener» Ure bigul-Europei clasice, în funcţie de unghiul de filmare, ea apare revoluţionară sau imuabilă. Istorici ai filosofiei, ai ştiinţelor, ai literaturilor, istorici geografi-ai-realităţii rurale, istorici istorizanţi, prizonieri ai cadrului înşelător al Vechiului Regim, propun istorii ale secolului al XVII-lea contradictorii. Aceşti istorici reclamă o depăşire, impun un demers şi un plan. Fernand Braudel, cel dintâi, a propus

problematica unei istorii etajate, a unei istorii care îşi ordonează conţinutul urmând etalonul duratei.

Există evenimentul. O istorie prea rapid agitată pentru a fi semnificativă, dar care se scrie în vieţi omeneşti: în ani, în luni, în momente, ca o viaţă de om.

O astfel de istorie dramatică o reprezintă, mai întâi, istoria statului şi a stărilor. Ea vine prima la rând pentru că este cea mai bine cunoscută. Vreme îndelungată va fi confundată cu întreaga istorie. Ea îi furnizează reperele, graniţele uzuale, contribuie la fixarea esenţialului în raport cu secundarul. Ea oferă cadrul tradiţional al unei civilizaţii, civilizaţia Europei clasice, care a fost civilizaţia statului. Căci tocmai în secolul al XVII-lea se constituie statul modern. El înseamnă marea instituţie, un factor incomparabil de ordine. Viete şi Fermat aparţin clasei ofiţerilor, Descartes a slujit în armata lui. Statul* garantează timpul liber pentru constructorii lumii moderne.

Conţinutul civilizaţiei Europei clasice se ordonează, logic, în două blocuri compacte: acela pe care nu-l posedă distinct numai ea, a cela pe care se mărgineşte să-l folosească, precizându-l, aducându-l în lumina vinei cunoaşteri sistematice graţie emergenţei documentare din Franţa anilor 1660 – 1670. Europa clasică nu mai înseamnă, din acest punct de vedere, decât un Ev Mediu prelungit până la amintitul take off al revoluţiei industriale.

Apoi, o gândire nouă într-un cadru vechi. Dincolo de aparenţa liniştită a unui orizont mă

27

terial, garantat prin durata sa, se află esenţialul. Marea revoluţie din secolul al XVII-lea se supune unui ritm cu perioada de treizeci de ani. Ea măsoară, în timp, trei generaţii umane. 1630 – 1685 – revoluţia cartexiană, matematizarea lumii, Reforma catolică. Barocul dă înapoi, concomitent cu precizarea contururilor fundamentale ale esteticii clasice. 1085 – 1715 – criza conştiinţei europene, adică închiderea ei între paranteze carteziene. Mutaţia, aşadar tulburarea, era ontologica, lăt-o pătrunsă la nivelul eticului, în vreme ce în conştiinţă se insinuează dezordinea, în prelungirea succeselor primei generaţii triumfa o estetică conservatoare. 1715 – 1750 – prima răspândire a

„luminilor”. Din planul ontologic şi din cel etic, implicarea atinge1, cu prudenţă domeniul politic, dar nu încă şi pe cel social. Estetica rămâne conservatoare, dar oferă totuşi o şansă unui nou baroc: „după barocul grandios şi frământat al secolului sfinţilor urmează prerococo-ul efeminat al stilului Ludovic al XV-lea…

Europa clasică se înscrie în aceste trei planuri inegale: agitaţie, imobilitate, mişcare, de la aberant la ordine, în evoluţia marii aventuri umane care este aventura. spiritului.

Partea întâi

STATUL ŞI STĂRILE

Agitaţia nu înseamnă revoluţie

Mai întâi agitaţie. Şi totuşi, evenimentele există la fel de autentic ca şi suprafaţa lucrurilor. Evenimentul nu se poate disocia de structuri, structurile nu se manifestă decât prin evenimente. Istoria a însemnat prea mult timp istoria exclusivii a statelor. Trebuia oare, printr-o reacţie contrară, să eliminăm statul din istorie? Pentru alte momente, poate, dar, cu siguranţă, nu pentru momentul Europei clasice. Statul nu s-a născut în secolul al XVII-lea, dar acum dobândeşte el, în întreaga Europă, statura sa veritabilă. El se instalează pe culme, nu mai acceptă nimic deasupra sa, Creştinătate sau Imperiu. Faţă de lumea exterioară, Europa nu înseamnă decât societăţi de monopol acţionând în numele unui stat, al unui stat sau al unei uniuni de state. El reprezintă grupul privilegiat care controlează întreaga piramidă a grupurilor de sub el. Statul teritorial este una dintre marile reuşite ale Europei clasice. Mai mult, prezenţa sau progresele sale schiţează în centrul, nordul şi vestul Europei, prin opoziţie cu lumea europeană arhaică, confuză şi fragmentară din sud şi din est, osatura Europei fericite care este Europa cea bogată şi, în curând, dominantă. Statele întruchipează probabil locul privilegiat al evenimentului, dar au şi capacitatea de a da un sens evenimentului. Este deci normal ca dinamica dezvoltării statului în interiorul limitelor sale, ca istoria echilibrelor, mereu ruinate, care determină raporturile dintre state, să se sistematizeze în exterior conform ordinii din evoluţia lucrurilor, oamenilor şi ideilor.

Capitolul l DESTINUL STATULUI

Din Mediterana către Marea Nordului. De la sud la nord, de la

est la vest

Centrul de gravitate al Europei se deplasează insensibil urmând o axă nord-sud, uşor înclinată către vest.

În secolul al XVI-lea, Europa cea mai importantă este cea mediteraneană: Spania şi Italia. Procesul iniţiat de cucerire a lumii se datorează, în primul rând, Europei mediteraneene. El asociază oamenii şi statele din Peninsula Iberică, la ideile, capitalurile şi iscusinţa Italiei.

Centrul intelectual şi artistic al lumii creştine se situa în secolul al XIII-lea între Som-me şi Loara, cu Anglia lui Duns Scott la vest şi oraşele renane ale Germaniei episcopale la est. Renaşterea aduce din nou în Italia centrul de gravitate al Europei.

Cu totul diferită este dinamica profundă a epocii clasice, încă o dată demografia este determinantă. Deruta lumii mediteraneene se pregăteşte de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea. Ea se exprimă, mai întâi, în termeni de populaţie. Perioada hegemoniei intelectuale italiene se încheie, putem aproxima, între mijlocul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, perioada hegemoniei Spaniei – brutal, în

31

cursul anului 1640 (din mai până în decembrie) în momentul în care îndelungata repliere engleză, de la suirea pe tron a Stuarţilor (1603) şi până la Glorious Revolution* (1688 – 1689) – o repliere care pregăteşte în secret unele dintre condiţiile misterioase ale avântului fulminant din secolul al XVIII-lea – condamnă, în exterior, Anglia la insignifianţă; de asemenea, în momentul în care catastrofele demografice ale Războiului de treizeci de ani anihilează pentru un secol şi jumătate Germania.

Eclipsa lumii mediteraneene, eclipsa accidentală a Germaniei şi Angliei asigură timp de o jumătate de secol hegemonia centrului său, eventual, hegemonia jumătăţii nordice a Europei, cu o densitate de 40 de locuitori/km^2, a intens populatei Franţe în domeniile intelectual şi politic, a Ţărilor-de-Jos în domeniul economic. Controlul marelui comerţ colonial se efectuează de acum înainte din Marea Nordului. Anyers-ul odată eliminat, Londra rămasă afară din circuit, Sundul blocat de excesele fiscalităţii daneze, decalajul existent între

conjunctura nordului şi cea a lumii mediteraneene şi a Americii spaniole – iată asigurată fără oprelişti şansa Amsterdamului dintre 1630 şi 1680.

Efectele accidentului care concentrează în Franţa şi în Olanda beneficiul avântului. din nordul Europei se sting în deceniul ce începe în 1680. Anglia îşi regăseşte echilibrul, Germania îşi vindecă rănile, Turcia se retrage, Austria şi Rusia prelungesc Europa în direcţia Dunării şi a Ucrainei, în timp ce revoluţia intelectuală şi ştiinţe că antrenată de Leibnix şi Newton trece printr-un al doilea punct culminant. Anii 1713 – 1714, încheierea păcii generale de la Utrecht şi Rastadt pun capăt unei prime faze de treizeci de ani, a celui de-al II-lea război de o sută de ani franco-englez. Tratatele din 1713 schiţează pentru şaptezeci şi cinci de ani, în liniile sale generale, harta politică a echilibrului european. Echilibrul puterilor pe continent asigură hegemonia maritimă a Insulelor britanice, condiţie îndepărtata a mutaţiei viitoare a revoluţiei industriale. Spania dezmembrată pierde Italia şi cedează comerţului englez beneficiul exploatării economice a celor două Americi în timp ce coborârea în Italia a Europei dunărene simbolizează. declinul lumii mediteraneene în favoarea nordului. Tot ceea ce prezintă importanţă se află, de acum înainte, în nord. La sfârşitul secolului al XIX-lea, Max Weber va căuta în morala protestantă secretul unui succes care, din sfera economicului până în cea a politicii, de la ştiinţă până la putere pare să situeze pe ţărmurile Mării Nordului un nou miracol grec. Conjunctura tulbure a anilor 1710 – 1720 care aduce iarăşi, odată cu ciuma, o perioadă – trebuie oare să spunem împreună cu economiştii, de exemplu, Kondratiev*? – de marasm prelungit deschide calea în mai mică măsură supremaţiei engleze, cât supremaţiei nordului: cel puţin pentru două secole lumea mediteraneană a fost părăsită de şansă.

O fază, trei crize, 1640 – 1685 – 1715, trei perioade, 1640 – 1685, 1685 – 1715, 1715 – 1750, două mari revoluţii 1630/1640 şi 1680/1690 care îmbrăţişează totul, politică, viaţa statelor, aventura spiritului – istoria tradiţională se supune aceleiaşi cronologii ca şi istoria globală, atrasă din Marea Interioară către mările reci al nordului, bogate în plancton, atunci când mica eră glaciară împinge

către Europa frontul îngheţat al mărilor polare. Europa clasică este şi Europa frigului sub ochiul crunt al Dumnezeului tunător al puritanilor şi al Dumnezeului ascuns al janseniştilor. O Europă care abandonează Mediterana.

Statul clasic în căutarea cadrului sau teritorial

Statul teritorial şi-a căutat forma în Creştinarea mediteraneană din secolul al XVI-lea, 33

fără a o găsi. Nu a venit încă ora statelor mijlocii, concentrate asupra lor înşile, ele 200.000 până la 500.000 de km^2, menite să domine timp de trei secole destinul Europei.

Secolul al XVI-lea a fost secolul marilor Imperii-nebuloase. Prototipul lor este Spania lui Filip al II-lea similară, în afara Creştinătăţii, cu arhaica Turcie. Imperiul lui Filip al II-lea controlează în 1598 direct 19 milioane de oameni din Europa şi indirect 30 – 40 din restul lumii, de la Sevilla la Manila, trecând prin Goa, Vera Cruz, México şi Lima. Dar câte diversităţi în interior, câte graniţe sociale spre bază, unde, între masa ţărănească şi consilii se interpune puterea. Granzilor, câtă luptă împotriva distanţei când un drum dus-întors între Escorial şi Lucon în Filipine reclamă, în cel mai bun caz, patru ani! Numai cele 300 de tone anuale din argintul Americii îndreptate către Sevilla, echivalând capacitatea de contribuţie a trei milioane de ţărani din Meseta celor două Castilii, numai geniul unui mare principe, sau, la nevoie, a unui mare ministru (Olivares, din 1621 până în 1643, adevăratul succesor al lui Filip al II-lea, mort în 598) şi superioritatea militară a infanteriei spaniole – tercios* – recrutată printre nobilii şi ţăranii din Castilia menţin paradoxul unui imperiu de 4 milioane de kilometri pătraţi şi de 40 de milioane de oameni, răspândiţi pe trei continente la distanţe de ani. O singură comparaţie posibilă, Imperiul turcesc: el acoperă pe trei continente 4 milioane de kilometri pătraţi mai mult teoretici şi exercită o stăpânire nesigură asupra a 22 de milioane de oameni. Un alt tip de stat arliaic – Polonia. Uniunea de la Lublin (1569) juxtapune regatul Polonier şi Marele Ducat al Lituaniei într-o „republică”, una şi indivizibilă, menţinând fiecăreia legislaţia, administraţia şi armata proprie, dar guvernată de o Dietă* unică şi un suveran ales în comun. Această mare Polonie oscilează între 850.000 şi

900.000 de

34

1. Harta politică a Europei către anul 1620.

km^2 şi va sfârşi prin a cuprinde aproape 10 milioane de suflete. Este oare Polonia un stat? Sudul Ucrainei este populat de cazacr pe jumătate sedentari. Sunt aliaţi nu supuşi, în fapt, Polonia reprezintă vreo zece mii de mari domenii. Dieta este paralizată de iiberum veto*, de imposibila unanimitate. Dezmembrarea teritorială începută la nord în 1629 şi în 1660, continuată la est în 1667 şi 1699 exprimă eşecul statului. Arhaica Polonie, destrămată la est de dispute religioase, nu mai este la sfârşitul Secolului său de aur decât o federaţie proteiformă de mari domenii. Iar în faţa realităţii dure a statelor autentice care o înconjoară ea este sortită să dispară în politica de împărţiri din 1772, 1793 şi 1795.

Există în secolul al XVII-lea o statură optimă a statului. Cu o singură excepţie – Rusia, dar cazul este aparte, este vorba de o frontieră” * şi ea se află la extremitatea Europei – secolul al XVII-lea asigură triumful statelor mijlocii. Ferruind Braudel descoperise acest fapt în lumea mediteraneană de la sfârşitul secolului al XVI-lea; lecţia poate fi extinsă la ansamblul Europei clasice. Statul clasic câştigă în profunzime ceea ce pierde în întindere. Nu-l interesează prea mult să adauge teritorii stânjenitoare altor teritorii insuficient controlate, să numere supuşi teoretici care-l vor împovăra fără să-i sporească puterea. Totuşi el nu renunţă la expansionism, dar caută hegemonia prin intermediul altor state, prin subordonarea unor state, vasale faţă de statul dominant, prin jocul subtil al echilibrului de forţă. Primului tip îi aparţine hegemonia franceză din 1660 până în 1690, celui de-al doilea, hegemonia engleză de după 1715.

De la imperiu la statul modern nu se trece fără întrerupere. Totuşi, există excepţia şi chiar procesul invers. La est, Polonia constituie cazul limită. Şi mai bun este exemplul Spaniei. De-a lungul întregului secol al XVII-lea statul regresează în Spania. Sprijinit pe un mic grup

36

! \j. «««*

IMPERIUL RUSIEI
EUROPA POLITICA ÎN JURUL ANULUI 1760
Londra Oraş cu p «te 500.000 ţocuitori
Pori» Or» ţ Wr «I5DOOO şi 500.000
Vineţio Or» şi Irtr» 100.000 şi 2W.000 lol Litori
Marsilia O” ţ cum «i puţin fi 100 C100 tocuilort îco too 600 eoo
I = 3 r* «STATELE BERBERE
2. Europa politică către anul 1760.

de slujbaşi fideli, pricepuţi tehnicieni în drept proveniţi din clasele mijlocii, acei Zetrado. s, fii lip al II-lea guverna electiv măcar asupra celor mai apropiate dintre regatele sale, asupra totalităţii statelor adunate sub Coroana Castiliei însumând, probabil, 6 900.000 de suflete pe 378.000 km², adică o densitate de 18, 2 în 1594, la dovadă a unei eficacităţi rar egalate este reţeaua compactă a evaluărilor care ne îngăduie astăzi să-i cunoaştem pe aceşti oameni. Numeroase documente atestă aceasta realitate a statului spaniol din secolul al XVI-lea. Se ştia cu câtă grijă au i-ost conduse în podişurile Castiliei marile anchete din 1575 şi 1578. Chestionarul din 1575, pe care anchetatorii îl duc din casă în casă, cuprinde nu mai puţin de 57 de rubrici, cel din 1578, şi el, 45. Recensământul din 1594 păstrat la Simancas acoperă întregul teritoriu al Coroanei. Cât despre expulzarea moriscilor*, ea a fost pregătită de anchete minuţioase care i-au permis, foarte recent, lui Henri Lapeyre să construiască geografia ştiinţifică a acestei Spânii musulmane condamnate la un sfârşit tragic. Anchetele şi recensămintelo reprezintă condiţia necesara dacă nu şi suficientă a unui stat modern, în interiorul prea marelui Imperiu spaniol exista în Castilia, la sfârşitul secolului al XVI-lea, făgăduinţa unui stat clasic. Când survine regresul din secolul al XVII-lea, Imperiul împiedică acest stat să se realizeze. Dezagregarea claselor mijlocii îngăduie reîntoarcerea în forţă a clasei Granzilor la conducerea Consiliilor şi eliminarea progresivă a aşa-zişilor letrados. Cu preţul unei năruiri, unice în felul ei, a eficacităţii, între re-censământul din 1594 şi Vezindario general din 1717 nu există nicio statistică de ansamblu-Statul spaniol simte acut nevoia unei evaluări în mijlocul prăbuşirii demografice şi al amestecurilor care au perimat total

documentaţia secolului al XVI-lea. O simte, dar este total incapabil s-o realizeze. De cel puţin două ori. ° dată în 1640 pentru întreaga Peninsulă şi a doua

33

nară în 1691 numai pentru bărbaţii apţi să te arme administraţia spaniolă se înhamă

TO sarcină pe care nu o poate duce la bun

Sfâl Dar în secolul al XVIII-lea se constituie un tat modern şi relativ eficace, cu miniştri care domină Consiliile la cel mai înalt nivel, cu intendenţi care duc în provincie voinţa miniştrilor şi cu angajarea unui proces de aliniere administrativă a Spaniei periferice la centrul mai bine stăpânit al podişurilor Castiliei. Este un efort inspirat de modelul francez, al cărui merit a fost repede atribuit regilor Bourboni (Fi-liD al V-lea, 1700 – 1746; Ferdinand al VI-lea, 1746 – 1759; Carol al III-lea, 1759 – 1788). Între timp însă, imperiul se dizolvă bucată cu bucată. Spania care iese din încercarea Războiului de Succesiune din 1713 este o Spanie redusă la Peninsulă şi la posesiunile din America. Fi-lip al V-lea domneşte peste 16 milioane de supuşi (ceva mai puţin de 6 milioane în Peninsulă, ceva mai mult de 10 milioane în America).

Cestohwao Lublin" * *" V WłodzimU Crac

3. Statul polonez în secolul al XVII-lea.

Carol al III-lea, peste 29 milioane de oameni (11 şi 18) şi puterea sa este infinit mai reală decât cea a predecesorilor săi. Statul modern constituit în Spania secolului al XVIII-lea trece prin distrugerea Imperiului.

Suedia, steaua nordului de la Gustav-Adolf (1611 – 1632) până la Carol al XII-lea* (1697 – 1718) dispare şi, odată cu ea, un secol ele strădiuinţe pentru a face din mare balticum un mare nostru m. Acest mare efort împotriva curentului costă scump Suedia. La şi arsitul secolului al XVI-lea statul suedez este cel mai desăvâr-sit dintre statele nordului, un milion de supuşi, o nobilime bine strunită, iată, împreună cu geniul regelui, secretul succeselor lui Gustav-Adolf. Recompensa este otrăvită prin responsabilităţile unui imperiu baltic – Karelia, Ingria, Estonia, Livonia, Pomerania occidentală şi Bremen pe Marea Nordului – care asigură controlul comerţului cu grâne, dar care

constituie un obstacol pe drumul de acces către mare în faţa coloşilor în ascensiune, Brandenburg-Prusia şi Rusia; o victorie plătită printr-un recul al statului în interior. Proprietatea nobiliară câştiga în aceeaşi măsură în care coloana vertebrală a unei ţărănimi de exploatatori liberi este măcinată. Vânzări, înstrăinări, risipiri. Domeniul regal scade şi din adâncuri apare vin stat seniorial arhaic. „La mijlocul secolului al XVII-lea, Coroana şi ţăranii liberi nu mai păstrează decât 30% din pământuri, nobilimea posedă restul. Cu 100 de ani înainte proporţia era în jur de 50%, 28% şi 22% pentru ţărani, Coroană şi nobilime”.

Suedia secolului al XVIII-lea, eliberată prin înfrângere de inutilul său imperiu, îşi dublează populaţia în şaizeci de ani şi reconstruieşte statul modern pe care paranteza imperială îl amânasc un secol.

Secolul al XVII-lea este funest pentru imperiile tradiţionale. O mărturiseşte Simţul Imperiu Romano-German a cărui dezmembrare se xri

— Nrheie în timpul Războiului de trei/. eci de Tratatele din Westfalia schiţează bilanţul unei catastrofe fără egal. PG cei 900.000 km², copulaţia Imperiului a trecut de la 20 la 7 milioane de locuitori în 20 de ani, din 1625 până în 1645 – Pe aceste ruine, se reconstituie state germane* în jurul unor provincii. Dezvoltarea Austriei, pol de concentrare federală al Germaniei catolice, relativ adăpostit, este mai precoce. Compromise de visul imperial al lui Fer-dinând al II-lea, statele patrimoniale ale Habsburgilor în Austria par implicate şi ele sub ştersul Ferdinand al III-lea (1637 – 1658) la nenorocirea Imperiului. Leopold I (1658 – 1705) are cel puţin înţelepciunea de a renunţa să dea titlului imperial până şi cel mai neînsemnat conţinut: destinul statului austriac supravieţuieşte cu acest preţ. Leopold care câştiga Op-peln şi Ratibor de la Polonia, Tyrolul de la o ramură mezină, va fi fost un strângător de provincii. Dezastrul puterii turceşti la Kahlenberg (1683), Mohács (1686) şi Zenta (1697) compromit opera germană a Austriei. În secolul al XVIII-lea Austria se transformă într-o putere cuceritoare: ea împinge o „frontieră” de tip a-merican de-a lungul Europei dunărene, moşteneşte în Italia poziţii ale Spaniei (1713). Italia este slăbiciunea sa şi după domnia strălucită a lui Iosif I (1705 – 1711), în ciuda, sau, poate, datorită succesului asupra Franţei

şi Spaniei, consacrat prin tratatele de la Rastadt (7 martie 1714) şi de la Baden (7 septembrie 1714), Austria cedează pasul sub Carol al Vi-len (1711 – 1740). Pentru că ea reia visul Imperiului şi se risipeşte de-a lungul prea multor drumuri potrivnice, în timp ce armata îi scade de ia 170.000 la 80.000 de oameni. Maria-Tere/a (1740 – 1780) şi mai ales Iosif al II-lea (core-gent din 1765 până în 1780, suveran între 1780 Şi 1790) construiesc în Europa dunăreană un mare stat modern şi relativ coerent... Electoratului de Brandenburg îi revine mi-mnea să aducă Germaniei protestante binefacerea unui stat modern, întregitor de ţară în Germania centrală, colonizator al unui ţinut devastat, electoratul, devenit regat în 1700, constituie, graţie iscusinţei Marelui Elector (1640 – 1688) şi a lui Frederich-Wilhelm l (1713 – 1740) precum şi geniului lui Frederich al II-lea (1740 – 1766) o putere militară aproape» comparabilă cu cea a Austriei. Cvasi-egalitatea de putere la care ajunge, în jurul lui 1760, un stat, având mai puţin de 5.000.000 de locuitori, cu marea Austrie, de şase ori mai populată, demonstrează destul de clar primatul, în perioada clasică, a statului de mărime mijlocie.

Cât despre Franţa, prima putere a Europei clasice, ea este întinsă, densă şi concentrată. Populaţia sa, pe un teritoriu care trece de la 450.000 la 500.000 de km^2, sporeşte, cu fluctuaţii largi, de la aproximativ 15.000.000 de locuitori către 1610, la 17.000.000 în 1640, 19.000.000 în 1680, 17.000.000 către 1715, 22.000.000 către 1750, şi 24.000.000 în jurul lui 1770. S-a evaluat oare puterea monarhiei franceze după mărirea puterii sale intrinseci şi faţă de conjunctura extraordinar de favorabilă care o susţine din 1640 până în 1690? Ocuparea Alsaciei a fost neprevăzută, recuperarea moştenirii burgunde, sistematică, marşul către vechea frontieră de pe Escaut, deliberat şi imperfect. S-a făcut oare bilanţul ispitelor alungate, de la cucerirea Imperiului, posibilă în 1658, până la ideea de a nimici monarhia spaniolă, respinsă prin opţiunea, de bună seama chibzuită, în favoarea acceptării Testamentului din 1700? Cel mai puternic dintre statele epocii clasice, Franţa, a respins cu luciditate tentaţia imperială în schimbul desăvârşirii interne.

Statul clasic şi controlul asupra oamenilor

Statul clasic alege esenţialul, şi anume controlul exercitat asupra oamenilor, înrădăcinarea.

42

Lucrul se verifică în cazul Prusiei şi al Austriei se verifică pretutindeni în afara lumii mediteraneene unde foarte adesea statul nu a-vansează ba chiar dă înapoi în Spania şi în Italia secolului al XVII-lea. Şi mai ales se verifică în cazul Franţei.

Din 1624 până în 1690, cu o pauză între 1648 şi 1652, s-a petrecut o transformare unică şi fără precedent. La ieşirea din războaiele religioase, chiar şi la moartea lui Henric al IV-lea, cât de numeroase erau inegalităţile şi concesiile de la o provincie la alta!

Regele este reprezentat pe plan local de funcţionari proprietari indigeni şi, de puţină vreme, proprietari cu titlu ereditar ai funcţiilor lor. Fidelitatea slujbaşilor a salvat statul în timpul crizei declanşate de Ligă. Dar zelul acestora depinde de concordanţa intereselor lor cu cele ale regelui. Mai mult, slujbaşii regali nu acţionează direct asupra populaţiei ţărăneşti. Între câmpie şi ei, ca un ecran, ca un releu chiar, dăinuie dreptul seniorial. Acesta, de asemenea, îşi are slujbaşii proprii. La începutul secolului al XVII-lea, rivalitatea dintre slujbaşii regali şi slujbaşii marelui drept seniorial este încă aspră. Regele deţine partea cea mai însemnată, dar nu deţine totul. În lipsa unei armate, a unei forţe poliţieneşti, puterea executivă rămâne în mâinile micii nobilimi. Iată, explicat, paradoxul puterii partidului protestant care are 8 – 10<V0 din populaţie, dar 45 – 50°/” din mica nobilime rurală încă de la începutul secolului al XVII-lea, iată ceea ce explică succesul iniţial al marilor răscoale populare sub ministeriatul lui Richelieu, al răscoalei din sudul normand, mai ales, a Desculţilor în 1639, când se bucură, la început, de sprijinul sau de neutralitatea binevoitoare a nobilimii rurale. Câte inegalităţi, de asemenea, există şi în Privinţa controlului efectiv al provinciilor! O Periferie de aproape 200.000 de km^2 se opune centrului, bazinul parizian lato sensu, cel mai vechi domeniu regal. Să lăsăm deoparte zonele

— Irocupate de Franţa m...”, până în 1648; situaţia lor este eviaem v, iv v, bâta, dar chiar în interiorul regatului terenul rămâne deschis pentru o muncă perseverentă. Iată Charolais, în Bourgogne.

Destinul său este în chip paradoxal legat de comitatul de Bourgogne, Franche-Comte „spaniol” până în 1678. Cucerit în 1477, retrocedat în 1493, Charolais îl are drept stăpân pe regele Spaniei şi drept suveran pe regele Franţei, în 1561, un judecător regal primeşte la faţa locului jalbele. Din 1561 până în 1678 o administraţie regală dublează treptat administraţia seniorială. Tratatul de la Nijmegen în privinţa ţinutului Charolais confirmă mai curând o evoluţie decât creează o situaţie nouă.

La antipodul soluţiilor juridice se află. eventual, Dombes, pe malul estic al Saonei. Această fărâmă din domeniul conetabilului de Bourbon, confiscat în 1523, este o nucă tare pentru juriştii care o consideră un ţinut alouial prin excelenţă, o provincie de sine stătătoare al cărui suveran este regele Franţei. Nicio petiţie din Dombes nu depăşeşte pragul Parlamentului local şi al Consiliului suprem din Dombes. Trebuie oare să ne mirăm de particularismul breton a cărui aliniere nu se produce câtuşi de puţin înainte de 1689, în momentul stabilirii la Rennes a unui intendent la o jumătate de secol după restul regatului, datorită marelui avânt anti-englez din războiul cu Liga de la Augsburg? Trebuie oare să ne mirăm de particularismul celor din Dauphi-ne şi Provence (Dauphine şi Provence se află în afara vechii frontiere medievale, să-i spunem, frontiera teoretică a regatului?), de particularismul celor din Languedoc, întreţinut de partidul, adept al Ligii, din Toulouse, de stări, de limbă, de implantarea dreptului civil şi de o minoritate protestantă puternică? Sunt de in

te\es emoţia şi spaima când insuportabilul Gaston d'Orléans incită chiar la frontierele Spaniei în 1632, dizidenta lui Montmorenţy, fin. al lui Henric al IV-lea, cel dintâi nobil al regatului şi guvernator al acestei provincii dificile, sf totuşi, în cea mai mare parte, Languedocul este alipit din secolul al XIII-lea domeniului regal.

Dar la începutul secolului al XVII-lea, dăinuie încă, pentru câteva decenii, unele vestigii ale marilor vasali. Domeniile din Vendôme (Ven-domois, Condé, Enghien) au fost restituite în 1607. Tot în 1607, şi domeniile din Albret.

Dar Bearn-Navarra nu aparţine de Franţa decât printr-o uniune

personală până în 1620 şi particularismul se înscrie în titulatura regală până în 1791.

Până în 1620 în Beam, a cărui populaţie este catolică în proporţie ele 95°/O iar nobilimea protestantă, bunurile bisericii medievale rămân de drept Bisericii reformate. Va fi nevoie de un război pentru, a combate această anomalie, care este o moştenire a ralierii la Reformă, în secolul al XVI-lea, a familiei d'Albret.

Comitatul Auvergne, care nu trebuie confundat cu ducatul Auvergne a cărui capitală este Riom, axă a posesiunilor trădătorului coneiabil de Bourbon, a continuat să facă parte din averea personală a Caterinei de Medicis, până în 1589. Iată, împreună cu dificultăţile reliefului, faptul care explică, poate, dificila asimilare a ţinutului Auvergne în primii ani ai domniei personale a lui Ludovic al XIV-lea, sub administraţia zeloasă a lui Colbert.

Printre ultimele care rezistă, o parte încă din secolul al XVII-lea, la alinierea franceză se numără Sedan şi Bouillon, pe fragila frontieră de la nord la nord-est, în faţa principali baze logistice a puterii militare spaniole; Comitatul Beaujolais, aparţinând familiei Mont în Masivul Central, şi enormul vicecomitat Turenne, jumătate Quercy, jumătate Limousin, al cărui senior, cel mai destoinic militar francez din secolul al XVII-lea, este protestant până în pragul morţii şi un moment frondeur; ţinutul Nivernais ai cărui conţi şi apoi duci şi-au păstrat până la începutul noului secol puteri enorme: Ducele de Nevers publică ordonanţe, girează justiţia prin numele său, împarte slujbe, percepe impozite, conduce în timp de război un contingent propriu, distinct în frontul armatei franceze, prezidează adunări ale stărilor, în 1670, dar mai ales în 1690, nu mai rămâiie practic nimic din toate aceste vestigii periculoase de disoluţie feudală a statului. Cele 18 generalităţi (care acoperă două treimi din suprafaţa regatului; ultima, în ordine cronologică, este Alenţon, înfiinţată în detrimentul oraşelor Caen şi Rouen în 1634) continuă desigur să contrasteze cu provinciile stărilor1 ce alcătuiesc, în mare, periferia: Bre-tagne, Flandra, Artois, Lorena, Alsacia, Bourgogne, Franche-Comte, Languedoc, Dauphine, Provence, întreg frontul pirinean, Bearn şi mai târziu Corsica. Dar acest contrast şi-a pierdut o parte din sens. În ansamblu, structura pe

care se bazează provinciile stărilor (ea nu corespunde neapărat cu funcţionarea normală şi regulată a Stărilor Provinciale, instituţie viguroasă aproape pretutindeni în Europa în afara Franţei) comportă o prezumţie de inferioritate a sarcinii fiscale. Este necesar, totuşi, să nuanţăm lucrurile. Normandia este incontestabil supusă la impozite exagerate şi această impunere exagerată, endemică are contribuţia ei la alunecarea ţinutului din sectorul Franţei bogate din care făcea parte în secolul al XVI-lea, în cel al Franţei mai puţin bogate în secolul al XVIII-lea. În schimb, Alsacia, Lorena, Flandra sunt realmente supuse unor impozite inferioare. Faptul contribuie la triplarea populaţiei alsa

1 Provincii în care stabilirea impozitelor se face de adunarea celor trei stări – pays d'Etats (N. tr.).

elene în secolul al XVIII-lea, la profunzimea ralierii acestei provincii germanice la patria franceză prin afinitate electivă. Dar impunerea mai redusă a provinciilor Bretagne şi Lan-auedoc nu fac altceva decât să reproducă o îne a unei sărăcii adevărate. Cât despre r imarte cu Nor-E

na, date, tristul privilegiu al suprasaren.

Este adevărat, şi ele o parte şi de cealaltă s-a exercitat mereu puterea uniformizatoare a intendenţilor*, începută prin comisari numiţi şi prin intendenţi de poliţie, justiţie şi finanţe „în timpul ministeriatului lui Richelieu, implantarea este încheiată odată cu sosirea la Rennes, în 1689, a intendentului pentru Bretagne. Provenit din rândul magistraţilor raportori la Consiliul de Stat, intendentul se află în mâna regelui. La început, noua administraţie supraveghează, raportează, asigură supunerea şi garantează eficacitatea vechilor administratori, funcţionari proprietari ai slujbelor lor. În secolul al XVIII-lea, maşina se îngreunează. Flancată de funcţionarii săi subalterni, întreaga Franţă, sechestrată, sleită, inventariată, manevrată din Versailles este, într-un cuvânt, cârmuită până în străfundurile celor 42.000 de parohii ale sale. Victoria statului a precedat marea revoluţie industrială din secolul al XIX-lea. Această cucerire a spaţiului şi a oamenilor de către statul clasic nu s-a făcut fără efort. Pretutindeni prima jumătate a secolului al X\ II-lea este o perioadă de răzmeriţe

populare şi de războaie civile. Războiul civil – rezistenţa provinciei în faţa statului, rezistenţa bazei la presiunea vârfului piramidei sociale – multiplică totdeauna efectele războiului extern. Nu există niciun an pe deplin liniştit în Franţa din 1623 până în anul 1647, până în preajma Frondei care cuprinde întreaga ţară timp se patru ani (1648 – 1652). De cele mai multe °n, se agită vestul şi sudul Franţei, regiuni Pe cale de a deveni Franţa cea săracă. Cauza

47

ocazională ţine de conjunctura economică, cauzele profunde, de densitatea ridicată a populaţiei la sfârşitul unui secol şi jumătate de creştere demografică şi, mai ales, de concurenţa impozitului regal, în plin avânt faţă de renta seniorială şi de renta funciară. Iată motivul pentru care aceste răzmeriţe sunt numai în al doilea rând răzmeriţe ale sărăcimii; cele mai primejdioase sunt răzmeriţele ţăranilor încadraţi de mica nobilime, în mod excepţional, de înalta nobilime, şi de slujbaşi împotriva poverei impozitului regal.

Lungul război civil englez dintre 1641 şi 1649 aparţine acestui model. El înseamnă, potrivit schemei propuse recent de Trevor Roper, împotriva explicaţiei tradiţionale, evident eronate, în esenţă rezistenţa unei mici nobilimi, arhaica gentry, împotriva pretenţiilor fiscale ale unei dinastii legate de marea burghezie de afaceri, în Franţa şi în Anglia, ultimul cuvânt revine puterii centrale şi statul modern câs-tigă. Lucrurile nu merg la fel de bine pretutindeni. Ferdinand al II-lea (1619 – 1632) a eşuat, în parte, în tentativa sa centralizatoare. El a reuşit, cu cheltuieli minime, în statele patrimoniale habsburgice, în Alpi, a reuşit, de asemenea, în Boemia-Moravia cu preţul îngrozitor al unei pierderi de populaţie şi de bogăţie de aproximativ 50%, dar încercarea statului austriac, la nord, de a transforma Imperiul precipită cataclismul Războiului de treizeci de ani. Eşec în secolul al XVII-lea în Imperiu, dar eşec şi în Spania. Statul care se construieşte în Franţa şi în Anglia în secolul al XVII-lea nu se mai elaborează nicăieri în altă parte până în secolul al XVIII-lea. Dar dacă modalităţile sunt diferite, ritmurile, diverse, linia, în schimb, este identică.

Rusia ar merita poate să ne oprim un moment. Prin dimensiunile sale, ea pare să contrazică regula promovării statelor

mici şi mijlocii împotriva imperiilor. Taratul Moscovei care cuprindea 460.000 de km^2 în 1462, ia în

48

RPD utul domniei lui Ivan al III-lea atinge ffnn.000 de km^2 în 1598, când se dezlănţuie Vremea Tulburărilor; 2 800.000 la încoronarea 11 Ivan al IV-lea cel Groaznic, adică, nume-ic o dublare în şaizeci de ani; la sfârşitul se-rolului al XVII-lea, clacă luăm în serios ane-Srea Siberiei, el număra 15.000.000 de km^2, în totul formal, dintre care 10.000.000 doar în perspectivă. Este adevărat că Rusia juxtapune celor 2.000.000 de km^2 ai teritoriului său într-adevăr rusesc un imperiu colonial comparabil cu America, un imperiu în care se întrepătrund fronturile colonizării ruse şi unele populaţii alogene nomade: populaţii fino-tătărăşti de pe Volga mijlocie – ciuvaşi ceremişi, tătari de pe Volga – voguli, başkiri, din regiunea preuraliană şi sud-uraliană. Nijni-Novgorod se nelinişteşte încă, în secolul al XVII-lea, din pricina atacurilor mortivilor împotriva satelor

4 – Extinderea teritorială a Rusiei în secolul al XVII-lea.

de la „graniţă”. Cât despre Siberia* – cazacii întemeiază Ohotskul în 1649 pe ţărmul Pacificului –, ea numără la jumătatea secolului al XVII-lea 250.000 de nomazi indigeni, în parte supuşi tributului în blănuri, iaşak.

Într-adevăr, statul rus nu are, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, aceleaşi ambiţii ca statul din Europa clasică. Această anomalie a spaţiului – teritoriile coloniale din Ural, din Ucraina, recucerită de la bani, exciuzând Siberia – este posibilă pentru că statul rus renunţă să guverneze nemijlocit asupra masei ţărăneşti. De la Alexei Mihailovier (1645 – 1676) la Ecaterina a II-a (1762 – 1796), trecând prin marea domnie mutilatoare a lui Petru I (1682 – 1725), el evoluează, pe plan social, în contra curentului din Occident. Codul din 1649 leagă definitiv ţăranii de pământ. Procesul începuse din 1570. Instituirea iobăgiei care a dus la ieşirea din rândul oamenilor liberi a 80% din populaţie, la jumătatea domniei Ecaterinei a II-a, culminează cu opera juridică a comisiei din 1767. Imperiul poate număra 15.000.000 de locuitori către 1725, 36.000.000 la moartea Ecaterinei, dar, de la sfârşitul secolului al XVII-lea, Rusia nu mai înseamnă decât

Rusia

5. Expansiunea rusă în Asia în secolul al XVIl-l «anobililor (din ce în ce mai mult) şi a oraşelor (din ce în ce mai puţin). Marile latifundii sunt, pentru cei 30.000.000 de ţărani în 1790, singura realitate economică şi politică având o legătură cu ei. Statul clasic apare în Rusia odată cu abolirea iobăgici, în 1861. Înţelegem totodată de ce lucrările comisiei din 1767 au putut trezi admiraţia Europei luminilor. Ecaterina a II-a este cârmuitoarea liberală a unei republici ele nobili, în pofida spjjţiului acoperit şi a populaţiei totale, statul, în Rusia, nu se confundă cu imperiul. Statul vizează în medie 2.000.000 de oameni, ceva mai puţin decât Prusia. El sare adesea în ajutorul celor zece mii de stătuleţe expuse răzmeriţelor populare: 1606 – 1607, 1607 – 1608, 1616 – 1648... Anii 1669 – 1671, odată cu răscoala lui Stenka Razin în regiunea Donului, mult mai târziu răscoala lui Puga-ciov (1773 – 1784), aproape în aceeaşi zonă (po o arie mai întinsă) pun statul rus în situaţia

— ...Ufă Şinqbirsk

REVOLTĂ ULII PUGAC

Celectouă răscoale principale din Rusia clasică; şi Pugaciov.

Franţei lui Richelieu şi Mazarin. Control direct în vest, control indirect în est – două niveluri de – dezvoltare. Totuşi nici în vest, la fel ca în est, statul Europei clasice nu înseamnă totdeauna statul în slujba tuturor.

În slujba cui se afla statul clasic?

Epoca clasică asistă aproape pretutindeni la întărirea principiului monarhic. Numai Anglia, în aparenţă, se îndepărtează de drumul care conduce la o definire mai riguroasă a monarhiei absolute* de drept divin. Regele se confundă cu statul, regele ajută statul să trăiască. „Statul sunt eu”, „Frederic al II-lea, întâiul servitor al regelui Prusiei”, cele două formule subliniază două aspecte indisociabile ale unei aceleiaşi realităţi dialectice. Este nevoie să reamintim, nu există nimic care să se opună mai fundamental regimului despotic al bunului plac, aşa cum îl defineşte Montesquieu la sfârşitul perioadei noastre, decât monarhia absolută de drept divin, monarhia administrativă într-o societate de ranguri aidoma celei care în Franţa atinge punctul

său de perfecţiune între 1660 şi 1740 – 1750. În jurul regelui, sursă de drept dar supus dreptului pe care el îl promulgă ca instanţă supremă, o ierarhie complexă de consilii, de corporaţii, de funcţii şi de sarcini inamovibile fereşte exercitarea puterii de arbitrar. Nu arbitrarul ameninţă de-acum încolo sistemul şi mişcarea liberă, ci, mai curând, dificultatea de a se mişca. Şi, în cele din urmă, din unghi strict politic, monarhia Vechiului Regim s-a prăbuşit în Franţa între 1789 şi 1792 nu datorită excesului de putere al regelui ci, dimpotrivă, din pricina insuficienţei sale radicale după eşecul dramatic al marii reforme (1771 – 1774), numită, simptomatic, lovitura de stat Maupeou.

Statul nu poate fi disociat de societatea ale cărei voinţe le concentrează. Societatea seco

52

lului al XVII-lea este pretutindeni o societate de ranguri, adică o societate în care ierarhia socială nu se bazează esenţial pe poziţia grupului în procesul de producţie şi al circulaţiei de bunuri materiale, ci pe ierarhii de valoare, onoare, funcţii. Când rangul se retrage din faţa clasei, mai devreme în Anglia şi în Olanda decât în Franţa, mai devreme în Franţa decât în celelalte părţi ale Europei, şi statul va trebui să se adapteze marii mutaţii.

Impunându-se într-o societate de ranguri pe cale să se transforme în societate de clase, statul din perioada clasică îşi exercită puterea, mai mare decât oricând, în folosul grupului care îl reprezintă. A cunoaşte cine este statul înseamnă a cunoaşte în beneficiul cui acţionează el. În cadrul unei singure ţări, răspunsul nu este imediat, dar este relativ uşor de obţinut. Pentru ansamblul Europei este mai greu de realizat din pricina stadiilor foarte diverse de evoluţie. Ca o regulă generală/se poate afirma că statul clasic s-a constituit pretutindeni împotriva elitei unei aristocraţii funciare care poseda, în afara pământului, un ansamblu de puteri asupra oamenilor, şi anume putere de jurisdicţie şi putere de comandă (pe care o rezumă destul de bine termenul de „ban” – mobilizarea tuturor vasalilor – al vechilor legiuitori). Statul administrativ centralizator se impune deci împotriva unui stat difuz, adică împotriva acelui ansamblu de baroni, lorzi, mari vasali, boieri care ţin loc de stat în absenţa statului şi care se sprijină

pe un grup de serviciu, un grup de tehnicieni. Grupul de serviciu este, la origine, o înaltă clasă burgheză. Din acest motiv, statul preclasic este totdeauna, la început, prerevoluţionar, de exemplu Anglia Tudorilor, Franţa lui Francisc I. Istoria secolului al XVI-lea în Franţa este dominată de constituirea lumii funcţionarilor, adică de trecerea elitei ţărăneşti şi negustoreşti a oraşelor în funcţii de stat şi în slujba statului. Astfel încât, datorită vânzării de funcţii publice.

S3

funcţionarul poate, mult mai îndreptăţit de-eât Ludovic al XIV-lea, să proclame: „Stătu] sunt eu".

Venalitatea funcţiilor a contribuit, în Franţa la dispariţia Stărilor Generale, reunite ultima dată în 1614 – 1615, apoi la slăbirea Stărilor Provinciale, deoarece prin bani statul este accesibil fără îngrădire, cel puţin până la jumătatea secolului al XVIII-lea pentru elita stării a treia, iar prin bani, această elită controlează încet, dar sigur nobilimea, adică rangul al doilea.

În Anglia, la început, condiţiile sunt mult mai puţin favorabile din două motive. Aristocraţia este mai puternică. Statul, protejat prin insularitate, are mai puţine necesităţi. El nu este deci constrâns să recurgă la vânzarea de funcţii publice. Iată de ce Parlamentul* – Stările Generale care dispar în Franţa – traversează victorios lunga perioadă neprielnică a secolului al XVI-lea al Tudorilor. Parlamentul şi, după Glorious Revolution (1688 – 1689), sistemul cabinetului reprezintă mijlocul de ascensiune către controlul statului al acelei up-per middle class, vâri urile clasei mijlocii. Această upper middle class este simultan gen-try, adică nobilimea mică nu atât de exclusiv rurală ca în Franţa, şi burghezie negustorească din oraşe şi din porturi. Prima revoluţie din secolul al XVII-lea (1640 – 1649) pare un conflict între rege şi clasa mijlocie parlamentară, în realitate, ea este un conflict între cele două ramuri ale amintitei upper middle class. Primii Stuarţi (1603 – 1640) favorizau marea burghezie în detrimentul nobilimii mici, gentry. Sub Commonwealth şi în timpul cârmuirii lui Cromwell, gentry urmăreşte să-şi ia revanşa, riscă şi pierde: marea burghezie rămâne stăpână pe câmpul de luptă. Atrasă apoi de magnificul avânt al capitalismului, gentry se uneşte cu burghezia în secolul al XVIII-lea şi

constituie, sub numele de regim parlamentar, primul stat de clasă realizat de o asemenea per

54

fecţiune. Pentru că de la început, a fost mai nuţin rapidă ca în Franţa, evoluţia statului în Anglia va fi mai armonioasă şi mai desăvâr-Faptul că grupul care se confundă cu statul identifică interesul general cu interesul său de grup este în acelaşi timp şi inevitabil şi obişnuit. În ultimă instanţă, interesul grupului dominant este chiar interesul general. Pericolul se află în altă parte. Orice upper middle. class care a reuşit în ascensiunea ei tinde să se închidă faţă de bază. Aici rezidă, în cele din urmă, superioritatea sistemului parlamentar englez asupra sistemului monarhiei funcţionarilor care se afirmă în Franţa: închiderea spre bază este, în cazul lui, mai puţin radicală. Monarhia Vechiului Regim a pierit în Franţa din pricina păcatului aristocratic comis în secolul al XVIII-lea de urmaşii înnobilaţi prin funcţii, ai notabililor de la ţară şi ai burghezilor din secolul al XVI-lea. În Anglia, osmoza socială este în secolul al XVIII-lea mai dificilă decât în secolul al XVI-lea. Ea rămâne totuşi suficientă pentru a economisi violenţa inutilă. Mă-leabilitatea statului şi a societăţii engleze demonstrează diferenţele capitale care se produc după 1770.

Situaţia este întru totul valabilă în vest. Dar în altă parte?

În sud există o dificultate simplă: funcţionarii lui Filip al II-lea, acei letreidos pierd din mâini, în secolul al XVII-lea, statul spaniol. Secolul al XVII-lea înseamnă în totalitate, în Spania, o reacţie aristocratică. Abia în secolul al XVIII-lea se face legătura cu secolul al X\I-lea, după un secol al XVII-lea, aflat împotriva curentului.

Dar la est? La est, adică în principal, în Rusia-Modelul rusesc se adaptează destul de bine, imând seama de diferenţele fundamentale de timp şi de mediu în raport cu modelul occidental. În secolul al XVII-lea se constituie un stat mnpotriva aristocraţiei funciare şi politice a

55

°să

studu:

grafică. Şi totuşi, venitul anual unitar este, cu siguranţă, mai ridicat în 1750 – 1760 decât la începutul secolului al XVII-lea: 10, 15,

20*/... Între 1600 şi 1760 statul clasic asistă la creşterea resurselor sale într-o proporţie variabilă, de 200, 500, 1.000 «/o De aici până la a afirma că el reprezintă motorul dezvoltării economice nu mai rămâne de făcut, cu prudenţă, decât un pas.

Creşterea resurselor este prodigioasă. Creşterea resurselor financiare, desigur. Negativă în Spania, ea este deplin pozitivă în Franţa, Creşterea se realizează, în esenţă, în prima parte a secolului al XVII-lea, sub ministeriatul lui Richelieu şi reprezintă una dintre cauzele tensiunilor care culminează în momentul Frondei.

Această creştere este însă şi mai importantă în est. În Austria, în Brandenburg-Prusia ea semnifică organizarea unui stat modern. Să urmărim modernizarea electoratului de Brandenburg* sub administraţia pricepută a lui Frederic-Wilhelm* (1840 – 1686), Mare Elector după dezastrele Războiului de treizeci de ani şi ale războiului nordic, în douăzeci de ani, din 1660 până în 1680, printr-o mai bună exploatare a domeniilor electoratului, prin implantarea unei reţele eficiente de impozite indirecte, printr-o abilă politică de recolonizare interioară a unui pământ pustiit, veniturile principelui cresc de patru ori, de la 500.000 la 2.000.000 de taleri. Acesta dispune de funcţionari puţin numeroşi dar bine plătiţi şi de o armată permanentă enormă de 27.000 de oameni.

Resursele statului: armate e între 1660 şi 1760 armatele Europei clasice îşi sporesc de cinci ori efectivele, cunosc o însutire a puterii lor de foc şi mai ales îşi schimbă radical tactica şi tehnica, în total, costul ar

57

melor se înzeceşte aproape între începutul secolului al XVI14 ea şi a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Să considerăm această evoluţie ca un factor pur negativ, ar fi o mare eroare. Armatele au contribuit la reculul banditismului, la difuzarea unei culturi rudimentare, au consolidat unitatea statelor, au reprezentat un factor hotărâtor de progres tehnic.

Se produce o modificare a felului recrutării şi o schimbare fundamentală a numărului de oameni, în Franţa, de la începutul secolului al XVII-lea până la începutul celui de al XVIII-lea, într-o sută

de ani, efectivul trece de la 10.000 la 200.000 de oameni, în raport cu o populaţie superioară cu numai 1. 0-15%. Dintr-odată aceasta înseamnă sfârşitul oştii de vasali. Steagurile de oaste feudală nu sunt. decât o amintire. Locul li-l ia armata de meserie cu de la sfârşitul secolului al XVII-lea, un adaos de trupe de miliţie.

La început, recrutarea unor asemenea mase umane, echiparea şi întreţinerea lor depăşeşte posibilităţile statului; de aici urmează recurgerea, în timpul Războiului de treizeci de ani (1621 – 1648) la antreprenorii de război. Generalii Tilly şi Wallenstein nu sunt altceva. Asumându-şi finanţarea armatei condotierului de Saxa-Weimar, Franţa începe să se infiltreze în Alsacia. Preluând pe seama sa în totalitate această armată după moartea şefului ei, implantarea continuă; coloneii şi căpitanii depind totuşi de un antreprenor între 1660 şi 1670. Trecerea armatelor din antrepriză în regie este un fapt împlinit în Franţa sub conducerea lui Tellier apoi sub cea a lui Louvois* între 1670 şi 1680, în Brandenburg ceva mai devreme, în Austria, ceva mai târx. În Este un progres capital. Cu excepţia Franţei unde Colbert instituie recrutarea pentru marină şi sistemul contingentelor, flotele de război, dimpotrivă, rămân, chiar în Anglia şi! „Olanda, la stadiul care precumpănea în arma

$

tele de uscat XVII-lea.

Prima mutaţie în ceea ce priveşte efectivul trebuie pusă pe seama Războiului de treizeci de ani. Alpii, zonele muntoase ale Germaniei herciniene sunt locurile de predilecţie ale operaţiunilor de recrutare. Mutatis mutandis, Războiul de treizeci de ani, la sfârşitul unei lungi perioade de creştere demografică, poate să apară ca o mişcare de migraţie din munţii şi din câmpiile sărace către câmpiile bogate: sunt marile invazii către interior. Aceste armate, uriaşe, dar rapid constituite, aşadar de o coeziune mediocră, în pofida durităţii unei discipline crâncene sunt prea puţin nobile.

Pe uscat, ele urmăresc obiective limitate. Armatele se deplasează în bloc fără a risca să se desfăşoare. Din punct de vedere logistic, ele rămân legate de bazele fortificate – de exemplu tercio* din Flandra sau din Lombardia – se deplasează în coloane paralele, gata să

se unească în luptă. Este inutil deci să se ascundă. Căutarea de informaţii este încredinţată unor cete foarte restrânse şi mai ales iscoadelor. Prostituatele care trec dintr-o tabără în alta oferă posibilităţi de informare. Fiecare front are, până la jumătatea secolului al XVII-lea, unitatea sa de operaţiuni. Coordonarea acţiunilor militare, trecerea unui corp de armată de pe un teatru de luptă pe altul nu apar niciodată înainte de 1650. Trebuie oare să scriem că strategia se naşte în Europa la mijlocul secolului al XVII-lea?

Pornind de la o asemenea structură masivă se schiţează o mişcare de deschidere, în această privinţă, există un mare nume – Gus – av-Adolf. El dispune, într-adevăr, de o armată naţională alcătuită din soldaţi devotaţi care luptă din convingere. Tactica lui Gustav-Adolf câştiga Europa pe măsură ce recrutarea de mercenari prin intermediul antreprenorilor de război regresează. După el, Tu-renne*, Luxembourg, Montecuccoli îşi desfac

dispozitivele. În sfârşit, prin unităţi mici şi mari este controlat teatrul de operaţiuni1, ía-tă-l pe Turenne în 1657: cei 50.000 de oameni ai săi dintre Hes din şi Mezieres sunt împărţiţi în trei unităţi, la o distanţă de şase zile de regrupare, în 1672, el procedează şi mai bine cu cei 120.000 de oameni desfăşuraţi din Flan-dra în Olanda. Două capodopere de strategie adică de articulare şi coordonare la distanţă, şi de viteză, forţa de izbire împotriva armelor de foc, sunt campaniile lui Turenne din 1646 în Bavaria şi din 1674 – 1675 în Alsacia. Eric Muraise scrie în această privinţă: „Neputând împiedica joncţiunea electorului de Brandenburg cu imperialii lui Bournonville, în Alsacia de Jos, Turenne îşi evacuează armata prin Saverne. Folosind din plin reţeaua lorenă de drumuri prin coloane independente şi întărindu-se din garnizoanele întâlnite în drum, el apare din nou, brusc aproape de Belfort. Bournonville, care şi-a împrăştiat trupele pentru iernat, abia poate să-i ţină piept la Mulhouse; el este bătut şi pus pe fugă. Turenne îl zdrobeşte la fel pe elector la Turckheim, îi cucereşte depozitele şi n-are nevoie să-l urmărească spre Strasbourg. Victoria lui este atât de totală, încât trupele i se aprovizionează nestingherite în Baden şi până la râul Neckar. El a mizat totul pe viteză şi a rupt legăturile cu

depozitele fixe pentru a le ţinti pe cele ale inamicului".

Aceasta cât priveşte strategia. Ea se însoţeşte şi cu o evoluţie a tacticii. De la bătălia de la Marignan (1515) până la aceea de la Rocroi (1643), care marchează sfârşitul unei epoci, tactica face mereu mare caz de cavaleria grea. Infanteria* se dispune potrivit metodelor lui Gonzalve de Córdoba, în careuri mari, dispuse pe două şi trei linii.

Rocroi dezvăluie că procedeul nu mai corespunde evoluţiei armamentului. Accidental, celebra şarjă de cavalerie*, lansată prin surprindere, mai zdruncină careurile din linia a treia, dar ceea ce contează este tunul: superioritatea artileriei franceze asupra sistemului spaniol este de ordin tehnic şi economic. Prima linie de careuri a fost decimată prin foc. Careurile lui Gonzalve de Córdoba presupun folosirea suliţei. Muscheta, în curând puşca (la sfârşitul secolului al XVII-lea) şi tunul determină aşezarea în coloane rare.

Ştiinţa militară atinge în secolul al XVIII-lea' punctul său de perfecţiune. Ea reclamă soldaţii-automate, soldaţii-maşini ai regelui Prusiei. Un soldat care costă scump trebuie cruţat. Arta războiului câştiga în subtilitate ceea ce pierde în cruzime. S-a sfârşit cu soldăţoii, faceţi loc pentru curteni! ţ Creierul, nervii înlocuiesc muşchii. Marile războaie de colaborare subtilă impun simultaneitatea teatrelor de operaţiuni, desfăşurarea treptată a dispozitivului fiecărei armate pe frontul său de luptă.

Mobilitatea pe liniile interioare favorizează poziţiile centrale. Franţa beneficiază de ea în

1 A se vedea studiul lui Eric Muraise „introduction à l'histoire militaire, Paris, 1964 (N. aut.).

O artă mai complexă a războiului: 1. Bătălia de ia Rocroi; 2. Bătălia de la Fontenoy; 3. Bătălia de la Berwick.

permanenţă, iar Frederic cel Mare, maestrul manevrelor interioare, îi datorează victoria sa în Războiul de şapte ani (1757 – 1763).

Deschiderea dispozitivului nu mai îngăduie refuzul luptei. A o refuza pentru a consulta augurii şi a aştepta zile mai faste, înseamnă, de acum înainte, a te condamna la încercuire. Manevra militară

efectuată pe căile de comunicaţie, inaugurată de Turenne, deviru; soluţia obişnuită a regelui Prusiei. Marea artă constă în a trece cu iuţeală de la formaţia desfăşurată pentru deplasare la formaţia concentrată ca să loveşti puternic, în perioada Războiului de supte ani, „pentru trupele de pedestraşi, deschiderea mecanică optimă a dispozitivelor armatei nu depăşeşte 200 de km. Va trebui mult timp pentru a se înţelege asta”. Faptul că l-a înţeles reprezintă, poate, secretul superiorităţii regelui Prusiei.

Cum se cunoaşte mai bine tehnica recunoaşterii, surpriza prin atac direct este rară. Capodopera atacului direct prin surprindere rămâne Denain (24 iulie 1712) şi meritul lui Villars e cu atât mai mare cu cât învinsul lui se cheamă prinţul Eugeniu. Situaţia Franţei era într-adevăr, de o asemenea manieră încât trebuia jucat totul pe o carte.

Dacă surprinderea prin atac direct este rară, surprinderea prin manevre poziţionale devine monedă curentă.

De aici provine înmulţirea avangărzilor Locurile de predilecţie sunt Bavaria şi Boe-mia, din 1741 până în 1749. Prin aceste părţi nu există reţele fortificate ca în Lombardia, în Flandra şi pe centura de fier a lui Vauban, de la graniţa franceză, în privinţa numărului de avangărzi se distinge armata austriacă având, în plus, şi 30.000 de oameni din cavaleria sa uşoară maghiară.

Manevrele militare pe liniile interioarevor face ifaima lui Marlborough”, din Bavaria până în Ţările-de-Jos. Ele sunt egalate de faimoasele deplasări înainte-înapoi ale lui Ber

62

vzick din 1709 până în 1712 pe câmpul de apărare al frontierei alpine.

Războiul a devenit, într-adevăr, în secolul al XVIII-lea, una dintre artele cele mai rafinate ale Europei clasice.

Resursele statului: arta fortificaţiilor

Pentru a-şi asigura frontierele, după ce a realizat i-eţeaua fortificată a câmpiei Fadului şi cea din Ţările-de-Jos, consecinţe ale importantelor densităţi umane şi ale marilor bogăţii ce trebuiau apărate, Franţa cea numeroasă se înzestrează sub Ludovic al XIV-lea cu o reţea incomparabilă de fortificaţii.

Arta fortificaţiilor trece în secolul al XVIII-lea printr-o mutaţie capitală. Ea este legată de puterea crescută de foc şi de progresele matematicii. Această mutaţie se cheamă fortificarea la nivelul solului. Ca punct de plecare este fortificaţia joasă a lui Pacciotto (1567). La început nu-i vorba decât despre castelul medieval clădit scund pentru a-i spori grosimea zidurilor ca un mijloc de apărare împotriva forţei de pătrundere a ghiulelelor, fără a compromite stabilitatea. Peste puţin timp se plănuieşte întărirea zidurilor cu mari grămezi de pământ. Iată ceea ce favorizează ricoseurile.

Posturile de luptă se diversifică, raza de deschidere a ambrazurilor ţine seama de armament. S-a terminat cu tragerea în linie. De acum încolo se urmăreşte concentrarea focului. De la crenelurile în cremaliera se trece la crenelurile în redane şi în colţuri. Rămânea se descoperit fortificaţia la nivelul solului sau îngropată. Realizarea' celei dintâi este anterioară fortificaţiilor lui Vauban, dar acestuia „revine meritul de a fi tras toate învăţămin – e şi de a f încorporat toate descoperirile Precedente. Să uneşti panta parapetului de apărare cu cea a povârnişului înseamnă să nu

63

zi. compacte1 de>

Bostjoaji Z-SUZE J Trossu de incinta

HONNICHIE

Trassu cu cremodsra

În cânta dublă cu turnuri decalat.

Iântaritură cu coarna şi tras» u cu redona îniaritură o lărgirii i 5 rgire o d; umului acoperit

8. Un progres fundamental în arta srusâŞSsfsrŞ

Numărul irfiiţien «M amaşi în trup* regulate 1763

Ieşie

e e

[23 Wre 300 – tOO doinire «O-C00 Şi Între 500 – 700 MS2 Vftre 700 – 100C Q Deşte 1.000

Intra IO-20 g \ între 20 – 30 [Z

Ial00.000) între30.40 E

locuitori \, în între AO-60 g

(peste 60 B
Dintre 5 – 10 \ între 10 – 15 [J între 15 – 20 i între 20 – 30
tD
l P «te 30
la 100.000 tocuâtori
9. Geografia recrutării armatelor franceze.

transformă într-o fortificaţie cu redute. Se-milune şi cleşti se eşalonează între forturi şi curtine în timp ce oştenii gărzilor împânzesc turnurile...”. Apărat de o garnizoană hotărâtă, un oraş fortificat de Vauban este de necucerit. Timp de un secol, frontierele franceze sunt inviolabile.

Cu atât mai mult cu cât în interiorul teritoriului veghează o armată puternică. Această armată, astăzi bine cunoscută graţie seriei de x studii a lui André Corvisier, poate fi considerată ca un caz mediu în vasta gamă a forţelor armate aflate în slujba statului în Europa clasică. Din 1760 până în 1.763 există ceva’ mai mult de 2 milioane de osteni, fără a ţine seama de ofiţeri pentru care avem dosare aparte. Potrivit unei situaţii a armatei din Franţa, în 1710 se aflau sub drapel 360.000 de oameni. 360.000 de oameni care din 1670 poartă uniformă. 60.000 sunt străini, 300.000 francezi în numărul cărora sunt cuprinşi, e adevărat, mulţi non-combatanţi, între alţii, faimoasele companii de invalizi. Sunt 200.000 de oameni apţi de luptă, cifră totuşi minimă. Războiul odată trecut iată însă apărând marea reformă. Eliberată de tot ce este inutil, armata Regenţei numără 110.000 de soldaţi, cifră alcătuită şi din 30.000 până la 40.000 de străini, împreună cu ofiţerii sunt aproape 160.000 de oameni. Cifra din 1717 este cea mai scăzută din întreg secolul al XVIII-lea: 110.000 de soldaţi francezi în 1717, 115.000 în 1738.130.000 în 1751, 135.000 în 1763 adică, în total, o armată care oscilează între 160.000 şi 200.000 de oameni. Acestor cifre li se adaugă, în timp de război, marea rezervă a armatei – miliţia. E; ţ sporeşte efectivele cu circa 50% cu trupe mai slab antrenate, desigur, dar care rămân totuşi trupe de calitate.

Creată în timpul războiului Ligii de la Augsburg, desfiinţată în 1715, miliţia* a fost reinstituită pentru moment în 1719 şi definitiv în 1726. Bazată pe recrutarea prin tragere

66

la sorţi, prin înlocuire sau, în oraşe, după 1742, prin voluntariat, miliţia reprezintă fondul de rezervă al armatei franceze.

Recrutarea pentru armată este cu atât mai facilă cu cât conjunctura economică este mai nefavorabilă: jumătatea de nord-est a Franţei furnizează cele mai importante efective. Este o armată care încă de pe acum aderă profund la ideea naţională. „Tocmai provinciile dobândite mai recent furnizează cei mai mulţi soldaţi”. „Dialecte şi moduri de trai foarte diverse ajung astfel să se confrunte, apoi să se topească într-o uniformizare marcată neîntrerupt, tot mai mult, de armată”.

Acest redutabil instrument al puterii statului a contribuit aproape pretutindeni la modelarea naţiunilor, a acelor naţiuni care au luat cunoştinţă de sine în viitoarea conflictelor dintre state.

Capitolul II

SFÂRŞITUL HEGEMONIEI SPANIOLE

„Ei peso politico de todo el mundo”. Lumea desfăşurata pe biroul contelui-duce

Din nefericire, „statul” se scrie în Europa clasică mai curând la plural decât la singular. O parte din forţa sa crescândă – această forţă benefică – el a cheltuit-o chiar împotriva sa, în căutarea stabilităţii, în aceste conflicte îndelungate nu s-a pierdut totul pentru că statul se perfecţionează şi naţiunile se călesc. Or, ce-ar însemna Europa lipsită de naţiunile sale? La 31 martie 1621 moare Filip al III-lea. Echipa mediocră şi lacomă a ducelui de Lermn cedează locul, odată cu înscăunarea lui Filip al IV-lea, un prinţ tânăr, de 16 ani, strălucitoarei echipe a contelui-duce de Olivares. Puternicul imperiu spaniol, sprijinit mereu pe bogăţiile Americii ajunse la Sevilla, pare animat de o nouă tinereţe. Cu atât mai mult cu cât Războiul de treizeci de ani, declanşat cu uşurătate de partidul protestant, aflat în declin, îi oferă lui Olivares prilejul de a se lansa în recucerirea Europei protestante. Deocamdată, lumea mediteraneană este aceea care se pregăteşte să declanşeze asaltul contra Europei nordice.

63

Să ne plimbăm o clipă privirea pe tabla de şah a Spaniei din

momentul în care izbucneşte conflictul care va dezvălui noi raporturi de forţe şi va semnala în locul marelui imperiu mediteranean, Europa statelor. Cu un ghid destoinic, Anthony Sherley.

Acest nobil englez, ispitit de piraterie şi de aventură, ambasador al Veneţiei pe lângă şah, apoi ambasador itinerant al şahului, în căutarea de alianţe anti-turceşti, este autorul celei mai precise şi celei mai vechi relatări despre Persia, publicată la Londra în 1613. Trecut în serviciul Spaniei, iată-l adresându-se în faimosul său tratat El peso politico de todo el mun-do contelui-duce de Olivares în toamna anului 1622. Acest martor englez al unei Europe baroce, profund mediteraneene – el scrie în spaniolă la şase ani după moartea lui Shakespeare – oferă un plan de acţiune gigantic, la dimensiunile Europei şi ale lumii. El atestă, totodată, iluzia de forţă şi de strălucire a Spaniei şi a mirajelor sale mediteraneene.

La est se întinde umbra Măritului Padişah. El ţurco con miicho derecho se llama gran se-nor, Turcul este totdeauna marea problemă. Harta o indică. Stăpână a Balcanilor de la sfârşitul secolului al XIV-lea, a Europei centrale după Mohács (1526), puterea turcească este staţionară de la sfârşitul secolului al XVI-lea. După înfrângerea sa pe mare ia Lepanto (7 octombrie 1571). imperiul turcesc este o putere de uscat, chiar dacă el reuşeşte să izoleze resturile vechiului şi inutilului domeniu oriental al Veneţiei, într-adevăr, din 1571 până în 1683, Islamitatea turcă şi Creştinătatea europeană se echilibrează. Aparenţele continuă totuşi să funcţioneze în favoarea Imperiului turcesc.

Măsurând aproape 4.000.000 km^2 sub aceeaşi putere absolută, el este slujit de o birocraţie care nu cedează întâietatea decât celei mai complexe dintre birocraţiile creştine din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, birocraţia spa

69

niolă. Dar acest imperiu uriaş este insuficient stăpânit deoarece îi lipsesc oamenii. 22.000.000 de oameni, abia 5 locuitori pe kilometru pătrat, dintre care 10 până la 11.000.000 sunt creştini orientali, ortodocşi, monofiziţi, latini, reformaţi, în nuclee dense. Este o populaţie care de la sfârşitul secolului r, l XVI-lea stagnează sau dă

înapoi.

Legea numărului acţionează în favoarea Europei clasice. Imperiul turcesc este, la fel ca şi Spania, din punct de vedere demografic, bolnav. Dar nimănui nu-i trece asta prin cap la acest început al secolului al XVII-lea; mărimea teritoriului deţinut, amintirea victoriilor trecute, faima ienicerilor (la infanteria în (iestimaţia tiene universal nonibre de jeniza-ro.sj prelungesc, pe frontierele europene, o atmosferă din secolul al XVI-lea în sfârşit, Islamul are şi el ereticii săi: Persia şiita apasă grumazurile otomane în ciuda numărului ei mic de suflete – cel mult 2.000.000. Chiar dacă lumea creştină a incitat adesea diversiunea persană. Iranul înseamnă Islamul dur, intransigent faţă de Islamul amestecat, tolerant şi sceptic al Măritului Padişah. Sher-ley a văzut bine asta. În mod constant, Spania aţâţase în secolul al XVI-lea Persia împotriva Măritului Padişah. Regelui Prea Creştin îi revine răspunderea pentru satanica alianţă cu turcii, o alianţă greu de conciliat cu prietenia principilor luterani. Anthony Sherley propune contelui-duce cea mai paradoxală răsturnare dintre alianţele mediteraneene: împăcarea cu Islamul învecinat. Conflictul care se aprinde din nou între catolici şi protestanţi şi, imediat, apoi, înţelegerea concretă dintre cele două mari puteri maritime protestante, Anglia şi Provinciile Unite, care a dus la pierderea Ormuzului, cheia occidentală a sistemului defensiv poilughe/. În Oceanul Indian, impun o alegere. O hartă confesională a Europei demonstrează că Spania poate conduce cu mare efort lupta, simultan, şi pe o frontieră a creştinătăţii, şi pe una

a catolicităţii. Filip al II-lea eşuase în acest rol de dublu campion. Ducele de Lerma a tras de aici învăţămintele pentru o Spanie vlăguită de ciumă şi de expulzarea moriscilor: pace parţială, diminuarea relativă a obiectivelor. Politica ducelui de Lerma constă în abandonarea nordului în favoarea vechilor obiective mediteraneene. Ea porneşte de la premisa că Franţa lui Concini şi Luynes se află în mâinile bigoţilor, aceşti vechi partizani ai Ligii care urmează în politică sfaturile lui Berulle.

Ceea ce Sheiiey propune şi ceea ce Olivares dispune nu este

politica lui Filip al II-lea pe două fronturi şi cu atât mai puţin cea u ducelui de Lerma, ci o politică antiprotestantă cu preţul unei acalmii cu turcii. „Pacea cu Turcul ar face din regele Spaniei arbitrul tuturor litigiilor dintre ţările creştine şi Imperiul Otoman. Veneţia ar fi obligată să-şi sporească înarmările, or, constrânsă să facă faţă unor cheltuieli mai ridicate, forţa sa reală s-ar găsi prin acest fapt mult redusă. Franţa n-ar mai putea miza pe prietenia ei cu turcii, iar Anglia şi statele flamande ar depinde de îndurarea regelui Spaniei pentru împlinirea nevoilor lor. Dar pentru a înfăptui acest plan, trebuie ca propunerile de pace să pornească de la Turc şi ca regele să le încuviinţeze în condiţii prielnice ţelului către care năzuieşte”. O-ferta este primită.

Opţiunea Madridului este şi cea a Vienei. Turcii nu se vor mişca în timpul Războiului de treizeci de ani. În mare, din 1610 până în 1660, în timpul întregii prime jumătăţi a secolului al XVII-lea, când survine acea răsturnare dramatică a tendinţei majore a preţurilor, a populaţiilor şi a activităţilor, greaua încleştare de la frontiera orientală a Europei slăbeşte; frontiera catolicităţii are, pentru cincizeci de ani, întâietatea asupra celei a creştinătăţii şirăzboiul civil se desfăşoară nestingherit în vecinătatea Turciei care-şi mas

71

chează vlăguiala demografică sub paravanul bunăvoinţei.

Acalmia turcă oferă, de asemenea, un teren favorabil acordurilor care se realizează la marginile nordice ale Europei, în secolul al XVilrlea/ Polonia şi Scandinavia constituie! acel finis terrae oriental şi nordic al Creştinătăţii. De la sfârşitul secolului al XVI-lea încet, aproape imperceptibil, se produce intrarea în joc şi a Moscoviei.

Polonia continuă să limiteze Imperiul la est cu întreaga sa masivitate, 1.000.000 km^2 în timpul efemerei ocupări a Moscovei. La începutul secolului al XVII-lea, Suedia şi Polonia împing către răsărit provinciile ruseşti destrămate de îndelungata Vreme a Tulburărilor. În 1610, o garnizoană poloneză controla Moscova unde încerca să impună pe tron un ţar în solda sa. Biserica rusă, întărâtată de tentativa de unire forţată din 1596, colaborează intens la răscoala din 1611 aşa cum lucrase şi în 1439 la respingerea unirii cu Roma. Moscova este părăsită, dar Smolenskul rămâne în mâinile polonezilor. Tratatul ele la

Stolbovo (1617) şi armistiţiul de la Deulino (1618) consacră năruirea Moscoviei, izgonită din Baltica în folosul suedezilor şi din Rusia occidentală în folosul uniunii polono-lituaniene. Polonia este solidă, ea rezistă în timpul războiului Smolenskului (1632 – 1634), mişcării în cleşte a Suediei şi a turcilor. Reacţia turcă ţinteşte să apere hanatele de pe ţărmul nordic al Mării Negre aflate în dificultate sub loviturile de la „frontiera” * ruşilor mici, a cazacilor de pe Don şi de pe Nipru. Rusia recuperează în 1667 numai cei 200.000 km^2 din enormul corn de teritorii ruseşti pierdute în Vremea Tulburărilor.

La începutul secolului al XVII-lea, Suedia şi Polonia contribuie la restrângerea spaţiului european, excluzând, pentru un secol, şovăielnica Rusie.

72

Anthoriy. Shorley: conchide: „Cunoaşterea Moscoviei are: puţină). Însemnătate pentru această monariiie… Religia lor este grecească; deşi foarte coruptă, totuşi ei nu simt nicio înclinaţiepentru – o: altă sectă decât a lor, nu se înţelegrăucu’. ereticii”. Văzută din Madrid, frontieraunei; Eui-ope. mediteraneene îndepărtează Moscevrtdar păstrează Polonia.

Polonia este-tvn stat mare, bogat şi puternic în oameni.”-Di™ punct de vedere economic, ea este sincronizată cu Europa. Din punct de vedere social însă. Polonia se pregăteşte să-i întoarcă-spatele. Statul sfârşeşte aici prin a se dizolva. →El rei). es; mas de ornamenta que de poder – spune. amuzat Sherley. Sub raport intelectual şi – spiritual: Polonia este totuşi creştină. La: fel ca Spania secolului al XV-lea, ea este împânzi-tă de o numeroasă comunitate evreiască. La-iel ca-Spania secolului al XV-lea, ea se pregăteşte, „la începutul secolului al XVIII-lea, să ia calea intoleranţei.

Polonia – reformată de Sigismund, se constituie într-un bastion al unui catolicism dur, intransigent, de tip spaniol. Mai întâi împotriva ereziei antitrim tare* a cărei capitală este Racow, aproape de Cracovia. Către 1620 – 1625, diaspora sociniană din Polonia infectează aproape pretutindeni trupul sănătos al Bisericilor Teformate-dî-n Olanda şi apoi din Franţa. În al doilea rând: împotriva ortodoxiei orientale care în Ucraina poloneză, altfel spus, cazacă, se străduieşte; – eroic să-şi

reconstituie ierarhia.

— Cea mai: mare. parte dintre episcopii Ucrainei polonpze. Îngăduiseră, pentru a evita persecuţiile la – adresa bisericilor lor, să li se impună unirea cu biserica romană la conciliul de la Brest-Litovsk în 1596, în timp ce majoritatea, clerului parohial şi poporul mărunt se opuneau Bisericii ortodoxe unite. Într-adevăr, Polonia secolului al XVII-lea participă la marele cvirent de cruciadă strict catolică, aceea care: târăşte, în spatele lui Ferdinand de Ştiria, Imperiul în război.

tin”.

fi.

Norvegia, aflat, s arăt capăt al t nestra sa (l’s de

v

<sucd a”.

„$ «s«! e

„Intr (1569

unui nou sistem liturgic (Cartea roşie din 1576) să ralieze Biserica suedeză la Reforma catolică Ceea ce: contează de fapt este cucerirea ţărilor baltice. Carol al IX-lea (1595 – 1611) se lansează; chiar într-o aventură care vizează stăpânirea ieşirilor arctice şi baltice din ţinutul rusesc”, în golul baltic lăsat de retragerea rusească, danezii, polonezii, suedezii încearcă să controleze derivativul marelui spaţiu economic complementar al deficitului de cereale din lumea mediteraneană.

În 1617, tratatul de la Stolbovo smulge ruşilor Estonia şi. Ingria. Riga este cucerită de la polonezi în 1621, Suedia anilor ’20, mai ales, se modernizează şi se afirmă. Gustav Adoli* se străduieşte să confere o unitate culturală şi lingvistică suedeză versantului nordic al spaţiului baltic; după ce va fi dotat teritoriul suedez cu o administraţie eficace, recrutată în cea mai mare parte dintr-o nobilime recent instruită. Apar colegii care răspândesc primul învăţământ modern la nivelul mediu, se înfiinţează universitatea din Dorpat (Tartu) din noile provincii-baltice, biserica finlandeză, a cărei ierarhie este consolidată prin crearea unui al doilea1 scaun episcopal la Viborg, se luteranizează; Reversul medaliei – în întreaga lume scandinavă cu Suedia în frunte, efortul administrativ, militar şi fiscal accelerează concentrarea pământurilor

în mina nobilimii. Către 1550, în Suedia, ţăranii, Coroana şi nobilimea posedau respectiv 50, 18 şi 32% din pământuri. Către 1650, e necesar să rea –, minţim, 70<y0 din suprafaţa totală aparţine nobilimii şi abia Zbo/o Coroanei şi ţăranilor.

În jurul lui 1620 – 1630, frontierele Europei se conturează mai clar. Presiunea turcească a slăbit, Riisih, pentru scurt timp, este respinsă spre est, Peninsula Scandinavică se organizează la sud de paralela 60.

75

Sfârşitul exploziei planetare

Europa a compensat peste mări pierderea părţii orientale a bazinului Mediteranei, Ea a plantat pe ţărmurile Asiei, în Insulânda, pe coastele înaltelor podişuri din America fragmente de Europă, simultan autentice şi ambigui. Europa controlează mările, dar nu încă şi continentele – nu înainte de marile mutaţii de la jumătatea secolului al XIX-lea.

De o jumătate de secol, marele imperiu al Europei din afara Europei bate pasul pe loc. Exploziei de dezvoltare care a durat un secol lung, de la jumătatea celui de al XV-lea până prin anii 1560 – 1570, îi urmea /. u un şi mai lung secol de stagnare aici, de regres dincolo, de progres în amănunte şi ele maturizare în altă parte. Conflictul care-i opune din 1596 – 1598 pe portughezi pe de o parte şi pe zeelandezi şi olandezi pe de alta, de-a lungul ţărmurilor Africii, nu trebuie să ne amăgească. Substituirea nu înseamnă dezvoltare. Există o intensificare a serviciilor, o evoluţie oscilanta şi totuşi ascendentă a schimburilor, clar suprafaţa zonelor efectiv controlate, numărul enclavelor europene în oraşele din Indir nu mai progresează defel, înaintările compensează reculurile, fluxul este staţionar.

În Orientul îndepărtat, deceniul al treilea din secolul al XVII-lea reprezintă un deceniu de diminuare a prezentei europenilor. Spaniolii controlează în Filipine cu trudă presiunea musulmanilor în sud, concomitent cu începutul marelui reflux al legăturilor cu China, India şi Japonia. Japonia* este, pe cale să se închidă, după victoria şogunului Icyasu din 20 octombrie 1600 împotriva aşa-numiţilor daimyōs filocrestini din sud. Între 1G07 şi 1611, Japonia s-a închis pentru prima

oară în faţa navelor venind din Macao. De atunci, în afară de întredeschiderea olandeză din 1G39 – aproape nimic.

76

În China, după marea străpungere realizată cu preţul unei anumite confuzii în privinţa dogmei, de Părintele Ricci, între 1601 şi 1620, atacul dominicanilor deschide violenta dispută în problema riturilor. Ea compromite în mod grav şansele creştinizării şi, în plan secundar, prezenţa europeană. Bula lui Inocenţiu al X-lea" din 1645 este prima dintr-o lungă serie ce culminează prin respingerea definitivă din 1742 (Ex quo singulari). La Ton-kin, după un început bun – Antonio Mar-quez şi Alexandra din Rodos, genialul inventator al transcrierii alfabetice a limbii vietnameze, quoc-ngu, sosesc în 1G27 – dificultăţile încep încă din 1630. Prin 1640, China împăraţilor Ming ajunge să se prăbușească, aparent sub presiunea manciuriană, dar în realitate măcinată de un rău interior care este de natură demografică. Reculul influenţei europene poate fi interpretat ca unul dintre semnele tangibile ale unei maladii generale, ce atinge Orientul îndepărtatat concomitent cu Europa, încă din 1621, manciurienii au cucerit Mukdenul. Tunurile turnate de iezuiţi îi opresc un moment în dreptul Marelui Zid, dar în 1644 Beijingul cade fără luptă. Declinul chinez. se plasează în acelaşi moment cu declinul european.

India a precedat China în ceea ce priveşte Vremea Tulburărilor. Imperiul musulman al Marelui Mogul îşi întinsese umbra protectoare peste câmpia indo-gangetică şi pe o parte din Deccan. Moartea lui Akbar în 1605 deschide o perioadă grea: slăbiciunea hinduşilor şi persecuţiile declanşate faţă de aceştia care alcătuiesc majoritatea zdrobitoare a semicontinentului încurajează rezistenţa îndelungată a maraţilor şi a sikhşilor. „Marele Magor" (Solim Jahangir, 1605 – 1627) nu se poate baza decât Pe miliţiile sale iraniene. Anarhia latentă care durează de) a moartea lui Akbar până la înscăunarea lui Aureng Zeb (1659 – 1707) nu oferă decât slabe posibilităţi expansiunii eu

77

ropene în schimb, îi este favorabilă Dezagregarea feudală vădită a Indiev – dupăj-moartea lui Aureng Zeb. În India, la iei ca Hvihmaanu '20 şi '30 ai secolului al XVI-I-leadeschid o îndelungată perioadă grea,

Progresele prea lente ale prezenţei olandeze: în Jawanu.com Densează imediat diversele reculuri:

Care este oare, la o sută douăzeci: de am după succesul lui Vasco da «ama; consistenţa prezentei Europei în cuprinsul – Oceanelor Dacă Hi Indian, de-a lungul ţărmurilor Afncu orientale şi Asiei? O singură = «Ha = compacta.

Zoni controlată de. portughezi IOTĂ contrei = 1*5 de Compania Indiitor orientale olandeze

10. Olandezii în Extremul orient în secolul al XVII-lea.

(în afară: de Jolo şi trei sferturi din Mindanao); pe ţărmul locuit de swahili, europenii se găsesc în Sof ăla: Mozambic, Mombasa; apoi în Uca, Cochin şi Malacca. (trecută în mâinile – olandezilor în ianuarie; 1641). În total, 220.000: – 230.000 de km^2: cu arhipelagul Moluce şi Insulânda incluse în proporţie de nouă zecimi în Filipinele spaniole, şi 25.000 – 30.000 de europeni. Dar în afară de limitele prezenţei stricte, cum se poate. evalua. influenţa? După întinderea creştinismului? Din cei 610.000 de locuitori guvernaţi de Spania, arhipelagul Filipinelor numără în 1620, teoretic, 500.000 de creştini. La sfârşitul secolului al XVI-lea, comunitatea creştină. din sudul Japoniei depăşise cu mult o jumătate de milion de suflete. Către 1620» mai rămâne puţin din; ea iar în 1640, practic nimic. Din 1580, prezenţa europeană, constantă în Orientul îndepărtat: îşi întinde influenţa spirituală asupra a 700.000 până la 800.000 de suflete. Este, în acelaşi timp, mult şi puţin...

America, încă din secolul al XVI-lea marea şansă, a Europei, din afara Europei, nu scapă regulii generale: partea controlată de europeni este aproximativ. aceeaşi, în privinţa suprafeţei şi numărului de locuitori, de la jumătatea secolului al XVI-lea, la o primă regulă, în 1620 America* se confundă în continuare, practic, cu America spaniolă. America europeană a anilor 1620 acoperă 2.000.000... de km^2 controlaţi megal. Ea numără peste.10.000.000 de oameni, echivalentul, relativ, a 15% din populaţia Europei. În proporţie: de 95%* această Americă aparţine marilor civilizaţii distruse de pe înal-ele podişuri tropicale. Sunt. civilizaţii ale porumbului, aşadar civilizaţii. care beneficiază de timp liber.

Aceşti oameni, relativ scutiţi de grija hranei cotidiene, oferă o

incomparabilă rezervă de Putere, disponibilă în slujba unui sistem de do-TOttaţie, fie pentru: a construi teocali, fie pentru extrage argint din minele, de la Zacatecas

79

ori Potosi. Cu atât mai mult cu cât rezervele de oameni care supravieţuiesc în apropierea zonelor controlate îl scutesc de cheltuielile legate de costul producţiei şi de reproducereomului. Aceşti indieni, ai Americii spaniole stabilizate la un număr de locuitori aproape constant (10.000.000 de oameni) pe un teritoriu care trece de la 1, 5 milioane în 1550 la 3 milioane de km^2 în 1750, reprezintă, în forţa economică utilizabilă, echivalentul a aproximativ 20.000.000 de oameni în altă parte. Aceasta putere, adăugată Europei, contribuie, spre surşitul secolelor epocii moderne, la constituirea masei critice care închide în ea reacţia în lanţ a saltului în dezvoltare de la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Unul peste altul, volumul total al tezaurelor expediate din America spre Europa la începutul secolului al XVII-lea stabileşte sub raport cantitativ ceea ce valorează, America spaniolă pentru Europa. Ilamilton a calculat suma globală oficială după conturile acelei Casa de la Contratación: 2 192 tone de argint, 8, 9 tor. e de aur din 1611 până în 1620; 2 145 tone de argint, 3, 9 tone de aur din 1621 până în 1630. Ţinând seama de furturi, de pierderi (cele 80 de tone de argint aduse dintr-odată la Amsterdam de Piet Ileyn după Matanzas), de comerţul în vârful suliţei, adică de acele schimburi pe care, în pofida legii, le fac adesea navele străine în largul coastelor americane, America pune în fiecare an la dispoziţia economiei europene aproape echivalentul a 400 de tone de argint plus 40 – 50 care sunt îndreptate prin Filipine să sprijine nemijlocit influenţa Europei clasice în tot Orientul îndepărtat. Pentru a alimenta această enormă maşină, în fiecare an sunt necesare circa 450 de tone de mercur. America indiană, incomplet vindecată de urmările şocului microbian al cuceririi, se epuizează rapid susţinând această cursă infernală.

La mijlocul secolului al XVIlî-lea, în jurul anilor ’50—60, oboseala îşi spune cuvântul şi

America nu mai furnizează Europei decât jumătate din ceea ce producea cu 50 de ani în urmă. Europa clasică din afara Europei proiu-zise stagnează şi dă înapoi până la noul start din anii ’90.

La sfârşitul secolului al XVI-lea, Brazilia nu numără decât 57.000 de locuitori dintre care, este adevărat, încă de pe acum 25.000 de albi, ceea ce înseamnă mult: aproape vin sfert din numărul total al albilor pe care-l putem presupune rezonabil, pentru întreaga Americă spaniola – 120.000; 19.000 sunt indieni supuşi iar

«v OAMJL aţi SV-T

MC JW. –* ZAHAR DIN Ue> (SP»!

ll-Economia America către 1620.

14.000, negri, în 1610, Brazilia numără 250 de mori de zahăr, în 1629 – 346 (70 în sud, 84 în centru, 192 în nord). Către 1630 ea are aproximativ 120.000 de locuitori.

În 1620 nu există o Americă franceză. Cât despre America engleză, ea nu reprezintă încă decât o promisiune, limitată la câteva sute de kilometri pătraţi: 1612, Jamestown, 1620, Ply-mouth, adică o fărâmă de Virginie pe paralela de 37° şi o făgăduinţă de Nouă-Anglie îngheţată pe paralela de 42° latitudine nordica, în 1620, ea numără mai puţin de 20.000 de locuitori.

America, prin cei 10.000.000 de oameni dintre care 500.000 de albi, pe 2.000.000 de km^2 rămâne, către 1630, marele atu ameninţat al puterii iberice.

Geopolitică şi demografie.

Argumentele numărului de oameni i

Timp de încă douăzeci de ani, prinsă în marele efort de recucerire a nordului protestant, puterea spaniolă continuă să facă impresie.

Contele-duce Olivares, devenit recent Grande al Spaniei, stăpân de la 16 martie 1621 al imensei monarhii, a reluat parţial (pe frontul catolicităţii, nu şi pe frontul creştinătăţii, fată de Mediterana turcească) politica lui Filip al II-lea. Direct sau indirect, el controlează bazinul occidental al Mediteranei, o parte din Oceanul Indian, din Orientul îndepărtat şi din America. Din această cauză, în domeniul tranşant al politicii ca şi în cel mai nuanţat al culturii, impulsurile continuă, o

vreme, să urce tot din lumea mediteraneană.

Vestul mediteranean a trecut printr-o perioadă de vârf în jurul lui 1600. Italia atinge la sfârşitul secolului al XVI-lea 44 de locuitori Pe kilometru pătrat (Franţa, 34, Peninsula Iberica, 15, 6). Este o densitate umană excepţională? °

82

trivit lui K.J. Beloch, populaţia Italiei a sporit AQ la 11591.000 de locuitori către 1550, la 13272.000 în 1600 pentru, ca în 1650 să scadă nutirfsub 11543.000. Nivelul din 1600 este a-tins din nou în 1700 (13 373.000 de locuitori).

Această Italie a cărei bogăţie se sleie. ste (Şi-cilia aducea beneficii Spaniei în 1550, dar costă în 1600), jumătate din ea, este plasată nemijlocit sub dominaţia spaniolă. Către 1600, ea numără 6 023.000 de locuitori (Neapole, 3 320.000, Sicilia, 1 130.000, ţinutul milanez 1 240.000, Sardinia, 330.000). Veneţia scapă total Spaniei cu cei 1 820.000 de locuitori ai săi. O zonă de dependenţă, o mişcare de 3 – 4 milioane de oameni se interpune între Veneţia (en su natural disposición enemiga de todas monar-quins y reynos y mas mortal de SA Mages-tad… după firea sa naturală, u7-ăjmaşă a tuturor monarhiilor şi mai ales vrăjmaşă de moarte a Majestăţii Sale) şi Italia mai pronunţat spaniolă.

În cadrul marii monarhii, ponderea Italiei este aproape egală cu cea a Peninsulei Iberice. Ţinutul milanez, sprijinit de banca prietenă a Genovei ale cărei filiale transferă în circuitele nordice comorile Americii, reprezintă, după Ţările-de-Jos, a doua bază militară a Imperiului. El exercită presiune asupra Veneţiei, ţinută la respect, asupra Flandrei pe drumul larg al văilor aliate din Alpi şi din comitatul burgund, sprijină Viena şi Germania catolică în opera sa de recucerire.

Sursă de putere în secolul al XVI-lea, Italia este stăpânită cu greutate.

O Italie intrată în criză se consemnează de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Prosperitatea italiană se stinge mai lent, dar la fel de sigur ca prosperitatea iberică. Veneţia* este cea dintâi cea mai profund lovită. Totul regresează epid cu ultimele decenii ale secolului al

I-lea. În 1567, ea dispunea de 60 de corăbii; între 1595 şi 1600

doar de 20. Unei con-ţii navale în chip firesc înfloritoare, i-a
83
stânuţa artiâidal este continua şi

— Dintre ea mai atee demograic
I: ţinutul m-anw w în ra A-l arabila cu media locuitori
1630 ste GOI Vo23.000! 5 275 «nu.
de ia & 165U «J de re
Wa? 3 2 ză de suflete Pste de 13%, de la W
.000… tr. Ait ultimele zi timpul e oS-.» „/…
e

Slăbiciunile lumii mediteraneene
100 OUU i» rinovei. Reesu vi 6 235 oou – des Wu's

adicala criză} berl-rtţia oamenilor, n Italia în numărul şi în repartiţia grafica se la fel ca ta Franţa cnza elanu plasează în anul Ib30. Uun idemle de unei populaţii vârstmce. Cumpi itivă a remunerării ri-danşează anomalia po e economia spadicate a muncii care Q.00 lbQ2 se! olă începând din UWSJ llarlilor de produce o creştere a rod i. din l (15.60/O-Pcarea a.2 M" ţinerea unei di 5

până în 1BH <°n-ivCreţurile joase i să-l – considerabile mtie al cmmei ridicate. În de mOrţi) dă Peninsulei de milion se areia ea nu-şi îi L.w… unele decenii uit.

XVII-lea se află nu numai în punctul de care ai unui contraflux lung şi durabil care aduce Spania de la 8 235.000 de locuitori către 1600 la ceva mai puţin de 6.000.000 la siâri situl secolului al XVII-lea (incluzând şi Portugalia, de la 9 485.000 la 7.000.000), ci, într-o măsură chiar mult mai mare, chiar în punctul de răsturnare a unui echilibru secular.

Peninsula Iberică este concentrată în secolul al XVI-lea asupra ei însăşi, în jurul centrului de atracţie al podişurilor castiliene. Acestea şi podişurile cantabrice concentrează pe o treime din suprafaţa Spaniei (188.000 de km^2) jumătate din populaţia ţării (4 100.000 de locuitori), adică aproape 22 de locuitori pe km^2. Expulzarea moriscilor din 1609 – 1614 distrugând unica provincie periferică întrucâtva mai populată a

Spaniei (regatul Valenciei trece de la 485.000 la aproximativ 325.000 de locuitori) consolidează caracterul central al Spaniei din ultimii ani ai hegemoniei sale. Din punct de vedere economic, Spania cea activă se află în nord şi în centru până la ruptura din secolul al XVII-lea. Spania de pe podişuri care antrenează creşterea demografică din secolul al XVI-lea este o Spanie rurală.

Altfel se petrec lucrurile cu oraşele. Polul care determină sporirea populaţiei urbane este situat în sud, la Sevilla. Către 1530 cu cei 43.000 – 46.000 de locuitori, Sevilla depăşeşte considerabil Valladolidul. Decalajul este 1V11C

de numai 18%. Dar în 1594, Sevilla domina fără concurenţă. Ea numără peste 90.000 de locuitori şi Toledo pe care îl trage după sine nu atinge nici 55.000. Sevilla a profitat din plin de creşterea populaţiei urbane din Peninsula Iberică. Iar ritmul său propriu de dezvoltare a fost mult mai rapid decât cel mediu.

Spania de la sfârşitul secolului al XVI-lea se găseşte în fruntea unui imperiu cu picioarele înfipte pe cele două ţărmuri ale Oceanului A-tlantic, dar al unui imperiu care întoarce spatele mării. Sfârşitul hegemoniei spaniole se confundă cu sfârşitul dominaţiei castiliene. Ciuma care nimiceşte tot ce e putred a distrus Castilia rurală în timp ce a cruţat periferia şi oraşele. Mai exact spus, oraşele şi-au reconstituit imediat ţesutul uman prelevându-l din cel al satelor, în vechea demografie, balanţa naşterilor urbane este totdeauna negativă.

12. Harta Spaniei cu localizarea moriscilor convertiţi la catolicism.

„Tpndintelor normale, panta ascendeul

Î, E» S neg. s (în t, a lovit Expulzarea moriscilor, în declin din sf-ssip

SÂS săsă Sffă

momi. Acea se produc din

roanei Arago na Spaniei care, mai ales la Valenc, să se constituie într-un sector adăpostit. Ruinată timp de 50 de ani, Valencia face o breşă e ţărmul Peninsulei Ibe în

tierele religioase să se constituie iun…

nată timp de 50 de ani, Valencia face o un? îl în ţesutul uman de

pe ţărmul Peninsulei Ibe răce. Expulzarea întârzie, dar nu stăvileşte începutul unui proces inexorabil, în vreme ce Catalonia continuă să-şi sporească numărul de oameni, din 1610 până în 1640, în timp ce Valencia îşi cicatrizează rănile, Castilia nu încetează să se depopuleze. Singure oraşele mai salvează aparenţele.

Rănită, Spania îşi păstrează totuşi o faţadă uimitoare. Este vorba despre unitatea politică a Peninsulei. Valladolidul, apoi Madridul rănim în fruntea unei federaţii de state eu 26 – 27.000.000 de locuitori (10.000.000 în America, 9.000.000, la început, în Peninsulă, 6.000.000 în Italia, 2.000.000 în Ţările-de-Jos, aflate în convalescenţă după 35 de ani de război ruinător, şi în Franche-Comtu; o flotă neînvinsă până în 1628 la Matanzas (bătălia pierdută de Invencible Armada, rapid compensaţii, nefiind decât un accident meteorologic); ° armată care nu a cunoscut înfrângerea până în 1645 („Mai era această infanterie de temut a regelui Spaniei...”); prestigiul literaturii şi artelor care menţin de-a lungul Europei un curent de hispanomanie. Soldul statisticii verbale marchează pretutindeni biruinţa limbu castiliene faţă de franceză, italiană, engleza.

În 1621, atenţia se concentrează asupra Spaniei. Franţa, începând cu 14 mai 1610, s-a retras temporar din marea politică. Anglia l-ai lacol? l somnolează trudind la ceea ce este esenţial.

Franţa, Anglia şi Germania, bogate în oameni (la un loc, ele numără 40.000.000 de oameni, adică 16.000.000, 4.000.000 şi, respectiv, 20.000.000) suferă, în grade diferite, de profunda dezbinare spirituală a secolului al XVI-lea.

Spania, în ce o priveşte, a ales monolitismul. Pentru ea pluralismul este depăşit, Iat-o, cel puţin, apărată de schismele rezultate din izbânda parţială şi din eşecul Reformei Bisericii. Ceea ce câştigă pe termen scurt, ea plăteşte cu un preţ ridicat pe termen lung. Din 1621 până în 1629 totuşi îi merge din plin lotul. Iat-o deci ferită de acea recrudescenţă a războiului religios care afectează Europa cea numeroasă încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Într-adevăr, la fel ca în Peninsula Scandinavică, protestantă 100%, în extremitatea nordică a Europei, ea alege o altă manieră de a supravieţui ca pământ creştin în secolul Europei în transformare.

În insulele britanice, divizările religioase şi Uipta pe două fronturi a Bisericii anglicane sunt, în schimb, o sursă de fragilitate. Cu at .it mai mult acest lucru este valabil pentru Fran – ţa unde structurile războiului civil continuă să ia acea definitivă de la AlalH*

eZe-pn a

29) şi ia victoria deplină a statului.

În momentul semnării Edictului de la Nan-es (13 aprilie 1598), numărăm 684 de biserici

89

O 800 de

957 de biserici QO de ţamiluj de seminar – suflete la a

Ea este desfiinţată o dată ol U'le" itulrea fortăreţei Roci diul şi 29 octombrie le fen 1" din posibilită – r î".000° Vsi-vU fenP° S ridice în mai repede şi P care avea a comparabila cu vgehe creştina mo

ziunea masvvano Iga pe încheile, în 16 «ai mult decât vrta în tanta, abia ceveste pro bilirol, vâreaga. * ra? '8 (J/O. Religie a mcite.

oporţie de w/». ns Reipiţnata) % a

Bea, unei ran\e mă-oritate. ° lalonează witme protestanta în ătellerault 3 tea vevnie, cum şi fa «P succesive ale catolic-Acolo tnpul negocierii, care nării Bisericii în t 1 d 1597 ce – astafront-impl-l e ol

apelor ta cea confruntări e refă Bisericie î530

olului al nâesiune citita U ivă cu

Derux – realo, ei un – „le cums iey,.;'1 t. şi mai ales

Ba-ifers-st ffli a clauzei rezer te evan

zicea secu\argisericii îmbrăţişa or în & m

demnitar al B a continuat îi incident.

„! 620, vină într-un

31

90

Acest mof

91

Educaţia primită a făcut din el un timid; TiOro-cănos, sclavul simţurilor. Prins în nenumărate aventuri galante, destrăbălat metodic,

avar şi studios, dedat, spre sfârşitul vieţii, pentru liniştirea conştiinţei, ascetismului eroic al Maicii Maria de Agreda, Fiii p al IV-lea r. i-ost toată viaţa jucăria anturajului său.

La 31 martie Ki21 se produce o schimbare notabilă. Nu o revoluţie, desigur, ci o reuşită 7A a Păcăliţilor, o schimbare de echipă şi de orientare. Adevărata revoluţie în Spania se situează înainte; ca toate revoluţiile epocii baroce, ea este reactivă.

De la moartea lui Filip al II-lea, aristocraţia tradiţională de capa y e spada a luat nestingherită frânele Spaniei în mâinile sale. Tehnicienii, proveniţi din clasa mijlocie, din acei Ictrados sunt îndepărtaţi din funcţiile de răspundere.

Echipa contelui-duce de Olivares aparţine aceluiaşi strat social ca şi cea a ducelui de Lerna care guvernează în timpul lui Filip al III-lea. Şi totuşi?

Don Gaspar Guzmán y Pimentel Pubera y Velasco y de Tovar, conte de Olivares prin naştere, făcut duce de San Lucar la May or prin bunăvoinţa regelui, se născuse la Roma în 1587 ca al treilea copil dintr-o familie influentă, mai curând andaluză decât castiliană, în perioada misiunii tatălui său pe lângă Sfântul Scaun. Student la 14 ani la universitatea din Salamanca, al cărei rector va fi la 17 ani, tânărul Gaspar, sortit în acea vreme unei cariere ecleziastice, este stăpânul unei case particulare cuprinzând un intendent şi 21 de servitori, în ciuda, sau poate datorită acestui lux zgomotos, Olivares şi echipa sa nu aparţin, totuşi, celei mai bune aristocraţii. Familia este agraviada, vor fi necesari zece ani de eforturi şi alianţa unui Monterrey pentru ca ea să atingă măreţia parveniţilor din cea mai înaltă nobilime.

92

Acest mare senior andaluz va participa din plin la comerţul de anvergură al Americii. Este el oare reprezentantul progresist al unei clase sterile? Da, desigur. Dar n-ar trebui să ne grăbim să confundăm familia Olivares cu Heeren XVII – comitetul director format din 17 membri ai Companiei Indiilor Orientale – sau cu Heeren XIX – cel al Companiei Indiilor Occidentale. Profitul aici nu este creator. El nu se află la dispoziţia unui proces de producţie, ci a unui divertisment. Destinaţia lui este fastul şi politica. Zece ani pentru a prinde pârghia

măreţiei, şase ani pentru a cuceri spiritul prinţului prin cele mai josnice mijloace. Filip al IV-lea nu se poate lipsi, ca să guverneze şi să trăiască, de Olivares. Chiar şi după dizgraţia acestuia din 17 ianuarie 1643 şi după moarte (22 iulie 1645), umbra lui Olivares supravieţuieşte în preajma regelui: Don Luis de Hâro, nepotul său, îi succede. Revoluţia de palat din 31 martie 1621 este brutală, sângele curge.

Franţa lui Richelieu nu păcătuieşte prin exces de tandreţe, nici Anglia lui Cromwell, nici Olanda sinodului de la Dordrecht. Duritatea pe care o atribuie Boris Porşnev urii de clasă în desfăşurarea represiunii, în Franţa, a răscoalelor populare dinaintea Frondei, aristocraţia aflată la putere, în Europa barocă, o aplică asupra ei însăşi şi în confruntările sale de partid. Diferenţa dintre Franţa şi Spania este de grad, nu de esenţă. Spaniei îi lipseşte o nobilime de robă suficient de avansată în procesul său de identificare cu statul pentru a obţine dreptul de moştenire asupra unor funcţii importante prin intermediul unei legi Paulette". Fără o clasă de magistraţi ar fi putut oare monarhia din Franţa să depăşească atât de uşor capcanele unei regenţe îndelungate (octombrie 1610 – martie 1615)? Olivares este un Richelieu căruia i-au lipsit serviciile unei nobilimi de robă.

93

Ajuns la putere, Olivares atacă pe mai multe fronturi. El se sprijină pe opinia publică prin câteva iniţiative spectaculoase. Marea adunare de stat, provenită din Cortesurile convocate în 1621, faimoasa Junta, comisia de „reformă a moravurilor" se reuneşte în ianuarie 1623. Pentru a se restitui tot ce era obţinut prin mijloace necinstite, alături de evantaiul clasic de măsuri somptuare şi moralizatoare, care se eşalonează începând din 1623, există propunerea, straniu de modernă, de a se proceda la o inventariere a averii la intrarea şi la ieşirea dintr-o slujbă. Dincolo de invidie şi de demagogie, iată o înţelegere exactă a nevoii de funcţionari integri, această cvadratură a cercului din Europa mediteraneană.

În materie financiară, urmează o recurgere pe faţă la inflaţie. După 20 de ani de scădere a preţului argintului, la început nu se întâmplă nimic defavorabil, în 1625, preţurile nominale ajung din nou

la nivelul din 1601 – 1603. Primul efect constă în dispariţia, între 1624 şi 1627, a anomaliei pozitive a salariilor exagerate. Este un efect favorabil ce se răsfrânge asupra claselor care orientează opinia publică. Problema va fi dacă mai poate exista oprire. Fructele amare ale inflaţiei se recoltează mai târziu. Timp de zece ani, contele-duce culege doar fructe dulci.

În două privinţe, cel puţin, el a căutat esenţialul fără să-l atingă. Prin Pragmatica din 10 februarie 1623, el a vrut, limitând obstacolele legate de statutul purităţii de sânge*, să frâneze furia antisemită care, înmulţind piedicile în calea descendenţilor din evrei convertiţi, face să apese asupra Spaniei o atmosferă de delaţiune, compromite ascensiunea unei clase mijlocii şi îndepărtează peninsula de procesul dezvoltării capitaliste. Contele-duce va reuşi doar să concentreze împotriva sa o ura care s-a manifestat în momentul dizgraţiei. Unii găsesc sub pana lui Quevedo o frumoasă ilustrare literară în Hora de todos.

94

Andaluz după tată, castilian după mamă, legat de America prin afaceri personale, Oli-vares ştie pe unde trece centrul de atracţie al Imperiului, prin axa iarmaroacelor din Castilia Veciie, Toledo, Sevilla şi America. Prăbuşirea demografică a câmpiei castiliene, denunţată în mod sistematic de Cortesuri, nu putea să-i scape neobservată. Nici suprasarcina fiscală care decurge din acest fapt. Trebuia deci să pună capăt privilegiului fiscal al regiunilor periferice ale Spaniei (Portugalia şi Coroana Aragónului, 190.000 de km^2, 2 430.000 de locuitori, la începutul secolului al XVII-lea). Dar aceste îngăduinţe aveau totuşi valoarea lor. Ele asigurau liniştea acestor provincii, mai puţin angajate în aventura imperială, mascau unele efecte ale conjuncturii defavorabile.

Pentru a recuceri la nord Europa protestantă, se impune un nou efort. Fidelitatea Portugaliei, la fel ca şi aceea a Coroanei Aragónului, rezistă cu preţul unor înlesniri fiscale largi. Să ceri mai mult tot Castiliei, însemna să istoveşti imperiul.

De unde şi opţiunea lui Olivares: la nivelul anilor ’20 să impună Coronilla; la nivelul anilor ’30, să impună Portugalia. Procesul este pus

în mişcare prin convocarea Cortesurilor din Aragón la Barbastro, a celor din Catalonia, la Lérida, şi a celor din Yalencia la Monzón. împotrivire, ranchiună, un succes mediocru.

Să impună Portugalia. Ipoteza încetează să mai fie nechibzuită, dar operaţiunea este periculoasă. Desigur, Portugalia se dezvoltă. După sfărâmarea din anii 1590, ea şi-a recuperat pierderile orientale în America spaniolă şi în Brazilia. Dar 1630 cade prost şi deceniul al patrulea este neprielnic după căderea Ormuzului, după atacul olandez infructuos împotriva Ba-hiei (9 – 10 mai 1624, de Paşti în 1625) şi atacul fructuos asupra lui Pernambuco (1630), după pierderea în zece ani (1630 – 1640) a jumătăţii nordice a Braziliei. Căderea portului Kecife a constituit pretextul unei mari ofen

9 S

sive acţiunile corn-Or dn 1630, imperiul W Pa productior cerute de nouc – O şi Algarve.

Reformei, catouc EurOpel Pf1 e de in eficacitatea şi puterea alunecă spre nord. Paradoxala soluţie a Războiului de treizeci de ani se găseşte la intersecţia acestor forţe contradictorii. Europa catolică nu profită pe deplin, teritorial şi geografic, de reforma sa datorită crizei lumii mediteraneene, dar şi Reforma protestantă nu şi-a datorat ea oare izolarea, în secolul al XVI-lea, unor cauze analoage şi opuse?

Ceea ce se cuvine explicat este mai curând pacea, nu războiul. Războiul se află în ordinea naturală a lucrurilor, pacea, nu. Paradoxul rezidă mai puţin în vâlvătaia care a cuprins treptat Europa între 1619 şi 1 (522, suportată de contele-duce de Olivares cu aerul că o conduce, cât în cei 20 de ani anteriori. Nu-i misiunea noastră să expunem iarăşi ciudatul concurs de împrejurări, de epuizare şi de oboseală care conduce valul de pace din 1598 până în 1609. Este suficient să ştim că totul este paradox şi fragilitate în pacificarea din primul deceniu al secolului al XVII-lea. Paradoxul nu constă în reluarea războiului pretutindeni către 1620, ci în cei zece ani de pace suplimentară pe care-i procură Europei apatia Franţei în timpul minoratului lui Ludovic al XIII-lea. Conjunctura contribuie la aceasta. Filip al II-lea a fost trădat de plafonarea resurselor americane, după 1590, Filip al III-lea – de

primele tendinţe contrare şi de ciuma care sfâşie centrul dens populat al Castiliei. Cei 20 de ani de pace dintre 1600 şi 1620 corespund unei stagnări a economiei europene în epicentrul său iberic. Ea dă o lovitură motorului politic şi economic al Europei, îndeamnă la concesie. Abandonarea Oceanului Indian în favoarea olandezilor este suficientă pentru a satisface dorinţele nordului. Cea dintâi ruptură Provocată de conjunctură către 1600 este pas-nâcă, nucleul mediteranean al Europei este lo-Vlt fără ca avantajul acordat nordului să fie deocamdată îndestulător pentru a-l îndemna la

97

O pretenţie generală de revizuire a vechilor graniţe de împărţire a mQ este război

Cotitura conjunctura dmio nica pentru că avmţil mega pe <] a Sg

„F SSrăl-S o Atenţie, prospe-villa (1622 – 10-J.h /mlui în Bra/. ilia, aşaritate «. 3 de la olan-dar la Lisabona, ieLUleladău vechilor centre că firul

M… V”.

— JS;. 7.) – cfe-”.

13. Germania în timpul

boiului de treizeci de an, printr-o nouă afirmare de forţă: în contratimp, cu lumea mediteraneană:

În Germania, încordată de la împărţirea în li<n din 1608 – 1609, scânteia scapără în Boeţnia.

Coroană electivă la fel ea Ungaria, Boemla s-a unit, sub ameninţarea turcească din 1526, cu „ţinuturile patrimoniale” ale Habsburgilor, Tradiţiile nonconformiste au în Boemia o vechime de două secole. Utraquismul Consistoriului de jos, provenit din Compactată1 a fost mascat de Confesiunea de la Augsburg. De câtăva vreme, nobilimea germanică din împrejurimi era atrasă de un radicalism reformat de inspiraţie calvină. Conflictul, esenţial religios, se însoţeşte, totuşi, cu un conflict politic.

Contraofensiva catolică este anterioară. Instituirea unei ierarhii catolice, supuse faţă de Roma, anunţă încă din.1550 stoparea în Imperiu a înaintării luterane. La începutul secolului al XVII-lea, catolicii nu reprezintă deocamdată, în Boemia, decât o minoritate

activă şi bogată care incită – Staat gegeii Stanele – puterea regală catolică împotriva Stărilor, vechea structură politică a trecutului, punct de sprijin al majorităţii protestante. Puterea regală se află în criză şi această criză a fost un factor favorabil al rezistenţei protestante, în 1609, ea obţine garanţiile Scrisorii de majestate. Rezistenţa protestantă câştigă teren până la moartea împăratului Rudolf în 1613.

Începe contraofensiva. Moderată sub Mă-thias, radicală sub Ferdtnand, ea este aceea care declanşează războiul. Ferdinand, în vârstă de 38 de ani în 1617, este produsul perfect al unei Contrareforme de stil spaniol, adică militară, minuţioasă, metodică şi concentrată în jurul persoanei sale. Cu consimţământul ducelui

1 După Jan IIus şi lungul urmat capcanei din război civil care a Constanzn U419), Biserica cehă t t-\-„n li) printr-un tratat solemn (Compac-atal. printre alte privilegii, împărtăşania sub cele două forme (utraquism) şi acea organizare eciczia-Xica T,”; + S.consistoriul de jos” (N.a.).

numită de hernia – prin tratatul de la Oñate, Filip al III-lea renunţă la drepturile sale – se produce regruparea ţinuturilor patrimoniale şi electiva ale Habsburgilor din Austria. Bunăvoinţă din partea turcilor, resurse procurate de brusca dezvoltare a minelor de mercur din Idria – bazele sunt bune. În iunie 1617, Ferdinand* este ales rege al Boemiei, în 1618, rege al Ungariei iar la moartea lui Mathias (20 martie – 28 august 1619). împărat.

La Hrob este dărâmat un templu. Construit ca urmare a Scrisorii de majestate, el era simbolul progreselor recente ale protestantismului. Agresiunea de la Hfob pune în mişcare procedura prevăzută în Scrisoarea de majestate. Respingerea ei constă într-un decret copleşitor. La 23 mai – 161 – 8, urmează „def enestrarea”: Mărinitz, Slawata şi Fabricius, consilieri cehi vinovaţi de moderaţie, sunt azvârliţi în şanţurile Hradului de către nobilii partizani ai rupturii. O grămadă de frunze veştede le salvează viaţa, în ochii Europei catolice întâmplarea este un miracol, în această atmosferă, fiecare se străduieşte să descifreze semnele providenţei. Majoritatea nobilimii protestante nu concepe un modus vivendi cu Ferdinand de Styria. Ea a-nulează alegerea. din 1617 şi îl cheamă la 28 august 1619 pe tron pe

electorul palatin Frederic al V-lea, ginere al lui Iacob al II-lea al Angliei, calvinist convins, şef al Uniunii Evanghelice. Protestantismul ceh îşi schiţează astfel precis afinităţile. Nobilimea mizează pe viitor, dar se lipseşte pe moment de forţa aflată la îndemână a Germaniei estice luterane. Boemia şi Palatinatul s-au angajat cam prea repede într-o complicaţie de temut.

Provocatorii gravitează în jurul Mării Nordului. La Bruxelles, arhiducele Albert îi smulge lui Filip al III-lea la 5 noiembrie 1619? – probarea să înceapă operaţiuni militare înv potriva Palatinatului (anii 1616 – 1617 – 1618

oase dimpotrivă sa consemnează, la Sevilla, intrări fructuoase

America).

100

În Olanda, partidul calvinist dur, ortodoxia gomarianu, a triumfat la Dordrecht (13 noiembrie 1618 – 9 mai 1619) în timp ce Willem Usselincks desfăşoară o campanie care va duce în 1621, odată cu expirarea armistiţiului, la fondarea Companiei Indiilor Occidentale. Se poate presupune că vântul de intransigenţă al calvinismului olandez ar fi incitat nobilimea cehă să caute sprijin în vest, iar Curtea de la Bruxelles să fi vrut să i-o ia înainte în ipoteza unui conflict inevitabil. A constrânge Spania ducelui de Lerma, prea neclintit mediteraneană, să reia războiul împotriva Olandei – pentru a degaja Anversul şi a ruina Amsterdamul prin forţa armatelor de uscat, aşadar imediata generalizare a conflictului boem, acesta părea să fie, în mod evident, mobilul lui Albert.

Dar Franţa lui Luynes, stânjenită de protestanţii proprii, mizează pe conciliere. Pentru a-şi câştiga războiul său religios, Franţa catolică a lui Ludovic al XIII-lea contează pe localizarea războiului religios al Imperiului în Boemia. Aceasta este politica lui Puysieux şi scopul misiunii contelui de Angoulême, puse în lumină de V.L. Tapie. Limitarea războiului, cu dubla complicitate a Saxei, strict luterană, şi a Franţei contrareformate înseamnă înfrângerea boemilor clar totodată şi scurtarea războiului datorită dezechilibrului paradoxal creat încă de la început de accidentul de la Muntele Alb – distrugerea în câteva ore a armatei şi a nobilimii cehe (8 noiembrie 1620). Lipsită brusc de

întreaga sa nobilime, Boemia nu mai este decât o zdreanţă în mâinile unui inamic metodic, începe un proces de catolicizare nestânjenit de nimic, în 1627, necatolicii trebuie să abjure sau să plece. Condicile de cult, ţinute riguros, supraveghează executarea. Scăderea populaţiei, din acest motiv, este în Boemia de 55 – 60%, în Moravia de aproxima-33 Vo. Pierderea privilegiilor politice un

101

a se

!

mează de la sine „Cehii sunt, timp de două cole, şterşi din istoria Europei.

Imediat după dezastrul de la Muntele Alb războiul generalizat în imperiu n-ar fi cu desăvârşire inevitabil dacă Spania ar fi destul de puternică pentru a menţine partidul catolic în limitele posibilului, şi ale normalului. Europ, A calvinistă, scârbită de stupida trădare saxonă, este gata să negocieze părăsirea cadrilaterului boem în schimbul restituirii Palatinatului. Se schiţează termenii unei tranzacţii: cedarea continentului catolic pentru marea calvinistă. Cum să opreşti procesul „o dată pornit? Olivares în orice caz va încerca.

Moştenirea ducelui de Lerma era grea pentru Anglia: pe de o parte, interminabila negociere a căsătoriei prinţului de Walles cu o infantă, ocuparea Palatinatului pe de alta. Momentul capital al tentativelor spaniole de atragere a Angliei se plasează între 1610 şi 1612, în epoca favoritului George Villiers-Buckin-gham şi a atotputernicului ambasador al Spaniei, Gondomar. Pe plan interior sunt de consemnat atenuarea controlului parlamentar (1614 – 1621), apărarea, faţă de Provinciile Unite, a intereselor maritime britanice, ca o compensaţie psihologică a reconcilierii cu Spania. Dar schisma între rege şi majoritatea acelei cientry ataşate, solidarităţii protestantă este profundă. Londra îngădui regelui să-l părăsească pe Frederic al V-lea.

Pacea, dezagregarea frontului protestant şi, probabil, pe termen lung, perspectivele optime ale Contrareformei depind de atitudinea moderată în problema Palatinatului, Iacob I merge până la a promite, în schimbul electoratului, ajutor militar pentru împărţirea Provin-ciilor-unite. Mai mult decât atât, n-a oferit el oare, în 1618, în

chip odios, pretenţiilor devorante ale prieteniei spaniole, moartea marelui Walter Raleigh, întemeietorul Americii engleze, glorie eliz. abetană, executat în urmă cu Europa n-ar putea

101

unei sentinţe din 1603 cincisprezece ani mai târziu, după ce fusese scos în 1617 din Turn pentru a-i îngădui să conducă expediţia victorioasă din Guyana?

Dar sesiunea parlamentară din 1621 dezvăluie amploarea dezbinării care aduce Anglia la un pas de explozia unui război civil, Iacob I nu poate negocia în 1622, în legătură cu Palatinatul, nici cât în 1620.

În cursul iernii anului 1622 – 1623, procesul de generalizare a războiului a fost pus în mişcare. Ruperea armistiţiului de Doisprezece Ani (1621) care făcea să domnească din 1609 o pace nesigură între Spania şi Provinciile Unite, slăbeşte poziţia spaniolă. Dacă luarea Ormuzului de către o flotă anglo-olundezo-per-sană în 1622 este o lovitură scăpată de sub controlul lui Iacob I, operaţiunile navale combinate anglo-olandeze clin februarie 162 o în Golful Persic, operaţiuni care-i împiedică pe portughezi să ia locul persanilor, sunt voite şi de Stările Generale şi de Curte. La sfârşitul anului 1622, Ferdinand convoacă o dietă la Regensburg. Aici se hotărăşte la 25 februarie transferul demnităţii de principe elector cu titlu viager de la Frederic la Maximilian. Spania s-a opus la acest transfer. Pentru a-l împiedica, ar fi trebuit să recurgă la ameninţare, Era mai mult decât putea ea să facă.

Îndărătnicia bavarezilor şi a lui Ferdinand îl angajase pe Olivares într-o confruntare a Europei catolice cu Europa protestantă. Ireversibilul a fost determinat de concursul uimitor de împrejurări care dintr-odată, împotriva oricărei logici, scoate în afara luptei majoritatea protestantă a Imperiului.

În Imperiu, împăratul aserveşte Boemia, Palatinatul este ocupat. Uniunea evanghelică, dizolvată, nefericita tabără protestantă, scin-o aţă fără putinţa de a se apăra.

Faţă de Provinciile Unite, s-ar zice că s-a revenit la epoca lui Alessandro Farnese. Prea ocupată să refacă în Oceanul Atlantic ceea ce

103

Compania Indiilor Orientale reuşise în Oceanul Indian, Olanda a neglijat uscatul, încrezătoare în forţa Germaniei protestante. Armata spaniolă din Flandra, liniştită dinspre sud de slăbiciunea franceză, dinspre vest, de tensiunile interne ale Angliei Stuarţilor, dinspre est, de prăbuşirea Germaniei calviniste, susţinută la Sevilla de prosperitatea legăturilor cu America din anii 1623 – 1624 şi 1626, începe o acţiune de cucerire a Generalităţii care culminează în 1625 prin luarea Bredei, imortalizată de \V-lâzquez. Este o victorie liniştită care, urmată de o recăpătare a suflului şi de un ultim atac, ar fi dus la căderea Amsterdamului dacă nu s-ar fi produs răsunătoarea lovitură a lui Piet Heyn la Matanzas care, în octombrie 1628, abate spre Olanda argintul Noii Spanii destinat Sevillei. Spaniei i-au lipsit 80 de tone de argint ca să câştige războiul şi pentru ca întreaga Germanie să fie convertită de misionarii încălţaţi în cizme ai lui Wallenstein.

Pe mare, trebuie să aşteptăm şapte ani pentru ca zeiţa Fortuna să-şi aleagă tabăra. Olanda s-a lăsat surprinsă pe uscat şi Anglia pe mare. Iacob I şi Parlamentul său urmăresc scopuri prea diferite, neîncrederea este prea profundă, descurajarea de la moartea Elisa-betei, prea totală pentru ca războiul, hotărât de tabăra engleză prin prinţul Carol şi favoritul său George Villiers chiar înainte de moartea lui Iacob l (1625), să constituie o ameninţare adevărată. Cele 9C de nave ale amiralului Wimbledon, slab conduse, nu izbutesc să blocheze cu eficacitate în 1625 Lisabona, în timp ce debarcarea a 10.000 de oameni la Pun-tal de Cádiz se soldează cu un eşec. Dacă anglo-olandezii au fost norocoşi în februarie 1625 în Golful Persic, în schimb expediţia o-landeză de la Bahia a eşuat total. Atlanticul hispano şi lusitano-american se sustrage până în 1628 puterilor din nord.

Paradoxal, tocmai în sud, în Italia, înţâl neşte Spania lui Olivares cele mai mari din”.

104

cultăţi Pentru a-şi menţine suflul, recucerirea catolică a Germaniei trebuie să conteze pe tercio din Milan şi pe argintul din Sevilla care urcă de la Genova, folosind rocadele habsburgice, prin grija Băncii catolice din Genova, la Augsburg. Dar într-o Italie, devenită

dificilă din pricina crizei, şi, în curând, a ciumei, Olivares întâlneşte Franţa.

Cotitura politicii externe franceze, o cotitură, nu o reîntoarcere, este anterioară zilei de luni 29 aprilie 1624 când se produce a doua şi definitiva intrare a lui Richelieu în consiliu. E anterioară şi totodată ulterioară. Ea începe între octombrie 1622 şi februarie 1624 sau, mai curând, august 1624. În octombrie 1622, tratatul de la Montpellier pune capăt războiului protestant. Incendierile de temple din 1621, masacrarea populaţiei din Negrepe-lisse de către armata regală comandată de Condé dezvăluie o Franţă la diapazonul Muntelui Alb. În Consiliu, se manifestă Brulart şi energia verbală a lui La Vieuville. La Madrid, sosirea Cardinalului pe magistralele puterii este primită cu bunăvoinţă. Născut la 9 septembrie 1585, Richelieu* este, la 39 de ani, cu doi ani mai în vârstă decât Olivares. Acest mare senior, episcop la 22 de ani (16 aprilie 1607), orator din partea clerului la Adunarea Stărilor din 1615, membru efemer în e-chipa favoritului – valido – Concini (25 noiembrie 1616 – 24 aprilie 1617), apărător recunoscut al intereselor reginei-mamă, ceea ce l-a ajutat să devină cardinal la 5 septembrie 1622, se prezintă la început drept omul partidului hispano-italian, protejatul lui Berul-le* Şi al Mariei de Medicis.

— Richelieu îi lasă lui La Vieuville impopularitatea reîntoarcerii la politica alianţelor protestante, în această perioadă de pretenţii crescmde din partea Reformei catolice şi de conflicte între Franţa catolică la nord şi Franţa dominată de nobilimea protestantă la sud: Wenriette la Londra în locul Infantei, tratatul

105

de la Compiègne cu Olanda. Pentru pregătirea condiţiilor psihologice el se foloseşte de pamfletele lui Fancan1, această i-ormă arhaică a presei. Simplu instrument? De fapt, şi Franţa şi Richelieu oscilează între două orientări pă sibile: cea preconizată de Berulle şi anume, acordarea de ajutor Spaniei ca să termine recucerirea catolică a Germaniei, primul pas către izolarea, poate către eliminarea Europei protestante; acordarea de ajutor barajului protestant spre a se juca astfel o festă Habsburgilor. Richelieu se preface că acceptă alianţele protestante şi pledează cu succes cauza catolicilor olandezi şi englezi,

ca odinioară Spania. Pentru Olivares. marele viraj francez este infinit mai grav decât ostilitatea deschisă a Angliei şi Olandei.

Dar atât timp cât în Franţa supravieţuieşte Un partid protestant, Richelieu într-adevăr ezită. Punctul de la care nu mai există întoarcere nu este1 atins decât în 1629.

La început, Valtelina. Marea vale a Innu-3 ui, în ţinut grizon, este axa obligatorie a legăturilor de comunicaţie între Milano şi Tyrol. pe de o parte, precum şi drumul de uscat cel mai scurt dintre Franţa şi Terraferma veneţiană, pe de alta. Dacă drumul se află sub autoritatea locuitorilor săi catolici, Valtelina aruncă un pod între Imperiu şi bazele militare şi financiare ale Spaniei în Italia. Dacă este stăpânit de Ligile grizone protestante, drumul se deschide între Franţa şi Veneţia şi devine un dig al rezistenţei faţă de influenţa spaniola în Italia.

O primă manşă este câştigată de Olivares, rapid, la tratativele de la Monzón în ianuarie 1626 cu preţul, e drept, al unui prodigios efort militar şi financiar pentru a astupa, prin Genova, Lucea, Parma, Modena şi Toscana, breşa săpată de Franţa în Italia spaniolă. Spania a

1 Canonic la Saint-Germain-l'Auxerrois, celebru pamfletar al vremii sale, a fost folosit i-l aceşti ani critici de Richelieu (N.a.).

1 Q6

aliniat mai mult de 100.000 de oameni şi şi-a desfăşurat galerele. Se cunoaşte preţul plătit pentru a obţine, sub pretextul liberei treceri, întâietatea pe axa nord-sud care asigură legătura, via Genova şi Sevilla, între efortul militar al împăratului achizitor al mercurului din Idria, necesar amalgamului, şi valul în scădere al argintului Americii. Mult mai greu a fost a doua oară, între 1628 şi 1631, în privinţa succesiunii Mantovei.

În 1637, în sfârşit, tratatul de la Milano (3 septembrie) inversează termenii echilibrului: Valtelina este cedată Ligilor grizone, adică unei autorităţi favorabile Veneţiei şi Franţei.

În 1637. Spania a pierdut în Italia. Între Monzón şi Milano, trei evenimente au acţionat împotriva lui Olivares:

Matanzas (octombrie 1628) înseamnă sfâr-situl controlului iberic din Sevilla asupra A-tlanticului. Producţia minelor din America descreşte şi traversarea Atlanticului devine din ce în ce mai hazardată.

Cucerind La Rochelle (29 octombrie 1628) precum şi Montauban (20 august 1629), dar mai ales prin înţelepciunea păcii definitive de la Alais* (27 iunie 1629) marele cardinal a câştigat războiul cu protestanţii, în faţa lui se ridică opţiunea: să ajute Imperiul să-şi termine războiul – era ceea ce dorea clanul Marillac – ori să salveze resturile Germaniei protestante şi să stăvilească Spania – este miza externă a Zilei Păcăliţilor* (10 noiembrie 1630). Din 1631 până la înfrângerea sa (ianuarie 1643), Olivares găseşte în calea sa trupul enorm al Franţei.

Începând cu anul 1625, Spania se istoveşte din punct de vedere financiar urmându-l pe împărat în acel veritabil butoi al Danaidelor care este recucerirea Germaniei protestante. De cel puţin trei ori împăratul şi Olivares sunt victime ale succesului lor. În 1624, exploatarea excesivă a victoriei contribuie la cotitura –ranţei şi, mai direct, la intervenţia daneză.

10?

Danemarca*, prelungire scandinavă a Germaniei luterane, este profund angajată în fâşia de ţărm a Germaniei nordice şi baltice. Controlului tradiţional din Sund, Danemarca i l-a adăugat de curând pe cel de la vărsarea El-bei şi a Weserului iar vămii de la Helsinger, taxa de acostare de la Glückstadt care ruinează Hamburgul. După Baltica, urmează Mărea Nordului. Tilly*, şef valon al armatelor l imperiale, finanţate în mare parte de Spania, măturându-i din drumul său pe Braunscrrweig şi Mansfeld, nefericiţii comandanţi ai Germaniei protestante, ameninţă cuceririle fragile ale imperiului danez.

Invidios pe suedezul Gustav Adolf, iată-l pe Christian al IV-lea devenit apărător al inelului Saxei inferioare pe drumul care conduce Austria spre ţărmurile Mării Nordului. Pentru a-i face faţă, există argintul spaniol şi un mare general, Wallenstein. Olivares, care vede totul amplu, mizează pe Wallenstein. Acesta, cucerind pe uscat controlul asupra Mării Baltice, secătuieşte chiar de la izvor bogăţia olandeză. Dar în momentul în care dominaţia lusitanilor şi hispano-americanilor este spulberată sub loviturile raidurilor lui Piet Heyn, ideea de a smulge printr-o blocadă continentală controlul asupra Mării Nordului din mâna cărăuşilor mării devine atrăgătoare.

Wallenstein nu mai este pe măsura împăratului. Rivalitatea dintre cei doi mari aliaţi lipseşte coaliţia de cel mai bun dintre generalii săi. Totuşi, hărţuit în întlanda, Christian al IV-lea îşi recunoaşte înfrângerea la Llibeck la 7 iunie 1629. A doua victorie este mai completă decât prima dar, ca şi aceea, duce la intransigenţă. Edictul de Restituţie revine la litera Confesiunii de la Augsburg şi are drept consecinţe transferul a două arhiepiscopate, secularizarea a 12 episcopate şi a nenumărate abaţii şi mănăstiri de diverse mărimi. Era prea repede. Wallenstein, care recomandă moderaţia, a înţeles. Cu atât mai mult cu cât Franţa, după La

108

Rochelle, are mâinile libere. Dar Richelieu şi ambasadorul său la Dieta de la Regensburg, părintele Joseph, ştiu să speculeze temerile Germaniei catolice, să obţină mai întâi diz-graţierea lui Wallenstein şi să furnizeze apoi victorioasei Suedii a lui Gustav Aclolt mijloacele financiare pentru a prelua ştafeta de la campionul danez, epuizat în momentul în care lovitura de la Matanzas şi criza din 1629 – 1631 a traficului american spre Sevilla pun Spania într-o situaţie critică. Graba excesivă a Edictului de Restituţie, izbânda prea puţin modestă răpesc încă o dată marii cruciade o victorie care, pentru că a fost prea zgomotoasă» a fost şi fragilă.

De la a doua victorie, la al treilea asalt: Suedia, un popor în plin avânt, o armată puternică, un mare conducător, o tactică nouă; un obiectiv economic şi unul religios; abilitatea diplomatică a francezilor, alianţa cu ruşii împotriva Poloniei: străvechiul vis al unei mare balticum devenită mare nostru m.

Apoi o metalurgie excelentă (minereu suedez şi tehnică germană), o foarte bună artilerie, o mare capacitate de manevră pusă în slujba unui ideal fac din armata suedeză un instrument incomparabil. O bază, Stettin, este cucerită fără luptă (1630V Urmează fulgerătoarea campanie din 1631. Rechemat, Tilly este bătut la Breitenfeld (16 septembrie 1631) după ce devastarea Magdeburgului a produs, în sprijinul lui Gustav Adolf, unirea sfântă a întregii Germanii protestante. Taberele renane de iarnă neliniştesc Franţa, dar strălucitoarea campanie din 1632 se termină prin victoria suedeză de

la Lützen (16 septembrie 1632) asupra lui Wallenstein cu preţul vieţii regelui. Ea este urmată curând de trădarea st moartea lui Wallenstein, asasinat din ordinul împăratului (24 februarie 1634).

Contrar oricărei aşteptări, al treilea asalt, din partea Suediei, s-a terminat cu a treia victorie pentru imperiali. Mai mult decât precedentele ea este însă o victorie spaniolă, ultima tresărire a argintului smuls provinciilor periferice ale Spaniei, revenirea infanteriei – tercio – din Milano prin Valtelina sub comanda Cardinalului-infante. În 1634, cu un an înaintea Franţei, Spania trece în Imperiu de la războiul mascat la războiul deschis, împăratul, aflat la strâmtoare, nu mai încearcă, într-adevăr, să salveze aparenţele. Campania care culminează prin lupta de la Nordlingen (6 septembrie 1634) mătură, de astă dată ireversibil, forţele protestante şi suede/, e din Imperiu. Pacea de la Praga marchează apogeul recuceririi catolice. Un apogeu care poate fi măsurat prin i schimbarea direcţiei: Olivares deţine frânele şi trebuie apreciat pentru neobişnuita moderaţie de după victorie. El aplică un divide ut imperes în urma unui abil distinguo: blândeţe faţă de luterani (aplicarea Edictului de Restituţie este suspendat pentru patruzeci de ani), asprime faţă de calvinişti. Bariera ortodoxiei este deplasată acolo unde visau unii luterani s-o pună. Nimic nu poate fi mai primejdios, pe termen lung, pentru tabăra protestantă.

A treia victorie, dar cu ce preţ! Supunerea aparentă a acestei imense Germanii, golite ele oameni (10.000.000, în curând 7.000.000 faţă de 20.000.000 la început), sprijinită pe o Italie devorată de ciumă înseamnă oare o sporire a puterii? între timp, Franţa, de 17 ori mai numeroasă decât Suedia, urcă în prim-plan.

Momentul adevărului este târziu dar crud. În vreme ce Spania s-a concentrat în titanica Reconquista a nordului Germaniei, Richelieu şi-a împins pionii pe flancul descoperit al Imperiului: anul 1633 este anul apropierii imperceptibile a Lorenei (anexarea în fapt a episcopatelor, aflate din 1552 sub simplă protecţie; ocuparea în două etape a Lorenei ducale, mai întâi a unor puncte de reper – Mar-sal, Clermont-en-Argonne, Stenay, Jametz – apoi în totalitate; crearea Parlamentului din Metz. armă implacabilă de nimicire juridica

110

numirea unui intendent la Nancy (1634) v Zons de influenţă se precizează şi în Alsacia. În 1633 Şi 1634 oraşele protestante Riquevvihr). Bouxviller, Neuviller, Ingwiller îi cheamă pe-francezi pentru a scăpa de imperiali, iar să-verne şi Haguenau, pentru a le scăpa de suedezi. La l noiembrie 1634, oraşele ocupate aff-sueclezi trec sub autoritate franceză, Colmar – câteva zile mai târziu. Un fel de condominium se stabileşte între Franţa şi Bernard de Saxa-Weimar. După moartea acestuia (1639), Franţa stăpâneşte singură.

Liniile de comunicaţie directă fiind tăiate între Comte şi Ţările-de-Jos, Spania îşi împinge pionii pe arcul renan. Casus belli de aici rezultă: „... întrucât n-aţi vrut să-l eliberaţi pe Mgr. arhiepiscop de Trèves, elector al Sfântului Imperiu care s-a pus sub oblăduirea sa (a regelui Franţei) atunci când el n-o putea dobândi de la împărat... IMajestatea Sa vă declară că este hotărâtă să anuleze cu armele această ofensă care îi priveşte pe toţi Principii Ci eştinătăţii”. Iată ce afişează la Bruxelles la 19 mai 1635, sub ferestrele Cardinalului-Infante, gentilomul gascon Gratiollet cu toca pe cap şi bastonul de crainic în mină. precedat de o trompetă care sună semnalul, Act de două ori simbolic, războiul este declarat chiar la Bruxelles şi faţă de Spania, după unsprezece ani de pace. Faţă de Spania, nu faţă de împărat, De minimis non curat preietor.

1636 – 1640, aceşti ani ai adevărului sunt mai întâi ani de surpriză. Spania lui Olivares, eu mâinile libere după victoria sa germană, îşi întoarce forţele cu eficacitate şi prompltudine către Franţa, începând din 1635, superioritatea militară a Spaniei răbufneşte în Flan-şi în Lorena. „Deşi Cezar spunea că frandra cu (sic) două lucruri ştiu, arta militară şi cea a vorbirii frumoase, mărturisesc – spune Ri-„în Testament – că n-am putut înţepe ce temei li se atribuie prima însuşire, având în vedere că răbdarea la muncă şi la le

111

1636

— Xxu reuşeşte să strânga gintul american, sosită tităţi mai reduse, m™faâoală această situaţie disponibiliod Corbu, tu... felului. Imruiyc-i.

se datorează deopotrivă unei greşeli poliţie, şi unei slăbiciuni militare. Franţa a mizat în 1634 şi 1635 pe răscoala Ţăinlor-de-Jos împotriva Spaniei. Clauzele cunoscute ale tratatului franco-olandez din U februarie 1635 inversează situaţia. Totul seamănă mai curând cu; – o combinaţie care ar face din nordul Ţărilor-de-Jos catolice o imensă Generalitate. Aşadar, alături de tercio se află bandele walonc menţionate în discursul funebru al lui Bossuet. Chiar dacă succesul lor la Corbie nu înseamnă, mai mult decât ceea ce este, adică ultimul elan al puterii spaniole cu şapte ani înainte de Rocroi, e vorba despre cu totul altceva decât despre confruntarea a doua armate. Succese spaniole în 1636, succese franceze în 163H şi 1639: ceea ce contează este enorma tensiune a celor doi giganţi care se înfruntă. Fiecare aşteaptă revolta hotărâtoare, refuzul de a plăti, de a suferi şi de a muri al supuşilor celuilalt. Corbie marchează doar în chip secundar o victorie de-o parte şi o înfrângere de alta şi, în mult mai mare măsură, surpriza furnizată de Ţările-de-Jos care refuză să se revolte precum şi marea pată întunecată a Răscoalei ţăranilor pe un sfert din sud-vestul Franţei care lasă fronturile lipsite de trupe şi de bani. O sfidare teribilă care se înfige ca un cui către sud-est şi către Mediterana apare în 163/ Ştim mai bine astăzi pe ce fond de sărăcie şi de violenţă insuficient controlată se plasează în jrranţa lui Ludovic al XIII-lea. Aristocraţia, a cărei rentă este concurată de impozitul regal, exercită un şantaj cumplit asupra unui stat care s-ar putea identifica perfect cu magistraţii săi dacă aceştia n-ar trăi, şi ei, clin renta seniorială. Aici rezidă şi secretul acestei Fronde dinaintea Frondei: o anarhie relativ bine stăpânită pe care aristocraţia o foloseşte ca pe a posibilitate de şantaj.

Anul cel mai dramatic este 1639. Abia s-a liniştit sudul şi nordul este atins de răscoala Desculţilor din Rouen până la Poitiers. Din iulie până în octombrie, în timp ce teritorii importante din Normandia, Bretagne, Languedoe, Provence şi Poitou sunt pierdute unele după altele, se tulbură Avranches, Saint-Leonard, Vains, Caen, Rouen, Barentin, Bayeux, Cou-tances, Domtront, Falaise, Gavray, Lisieux iar altele, Mortain, Poitiers, Pontorson, Saint-Ja-mes, Saint-L6, Vâre, Doi, Fougères, Rennes, Maineville, Maintillv, Chitellerauit se răscoală.

Răscoala Desculţilor dezvăluie brusc boala profundă a unei provincii cu faima de a fi bogată, Normandia, în momentul în care Franţa începe să alunece de-a lungul axei nord-vest – sud-est a prosperităţii de odinioară. Cauză sau efect al prăbuşirii economice, ciuma a deschis drumul. Zone de dizidentă – am putea ignora precedenţele răscoalei Desculţilor – brăzdau Normandia din anii ’30 ai secolului ca pustulele pielea bolnavilor de variolă. Unele parohii au trăit, în mod paradoxal, mai mulţi ani izolate de stat. Este un regres, o ruptură sau, poate, mai simplu, un arhaism.

Cea mai gravă dintre răzmeriţele populare franceze dinaintea Frondei decurge din trei factori: hipertrofierea statului şi inflaţia pretenţiilor sale în momentul de paroxism al războiului european; schimbarea conjuncturii mondiale şi, în ceea ce priveşte Franţa, destrămarea echilibrului interior în ierarhia populaţiilor şi a activităţilor. Agitata Franţă a Des

113

culţilor este Franţa cea bogată din secolul a\ XVI-lea care începe să se ruineze în secolul al XVII-lea, Franţa care a fost protestantă \$ vest şi la sud de o linie Abbeville-Marsilia la început, zone întinse din ţinutul normand formează un front întins. Seniorii nu sunt mai puţin îndârjiţi împotriva fiscului care, împovă-rând ţăranii, reduce taxele şi arendele. Revolta începe iluminată de o problematică de divergenţă regională. Ea sfârşeşte atunci când, în afară de cadrele corupte ale armatei rebele, armata de suferinţă, notabilii care pretind că-l reprezintă pe rege faţă de rebeli îşi dau seama de primejdie. Luptă de clasă? La început, nu, poate la sfârşit. Gassion, discipolul strălucitor al lui Gusta v Adolf, protestant la fel ca maestrul său, zdrobeşte în fruntea armatei din Ar-tois, armata de suferinţă în vreme ce cancelarul Seguier, la Rouen, consolidează fidelitatea nobilimii de robă.

Iată de ce răscoala Desculţilor, născută din aceeaşi conjunctură, se deosebeşte profund de răscoalele din Catalonia şi Portugalia. Imperiul spaniol trosneşte sub cârmuirea lui Olivares din pricina sfâşierii profunde între necesităţi şi resurse în perioadele de regres demografic şi de conjunctură dificilă. Franţa se clatină în Normanclia de un rău analog, dar mai puţin profund. Victoria franceză din 1648 şi

clin 1659 îşi are originea în această diferenţă de grad, este o victorie în pustiul severului secol al XVII-lea. Normandia, în 1639, este o Catalonie franceză, o Catalonie incapabilă să antreneze regatul într-un destin tragic pentru că după ce a început ca un eveniment grav, revolta, aproape, a întregii societăţi, afacerea se termină ca o simplă jacquerie, un protest al săracilor, fără ţintă, fără o organizare, fără speranţă.

Revolta din Catalonia intră în seria răscoalelor populare ale perioadei de cotitură a conjuncturii: o Normandie de zece ori mai mare într-o conjunctură identică dar cu structuri

114

diferite. Vestul şi sudul sugerează Franţa de odinioară care sărăceşte. Catalonia este o provincie izolată care, modelată de o prosperitate ţărănească modestă clar robustă, refuză să se lase sfărâmată de fiscalitatea imperială.

Momentul de cotitură ce marchează ridicarea periculoasă a pretenţiilor imperiale este chiar anul 1635 – 1636, anul războiului cu Franţa. Paralelismul este perfect. Şesul în Franţa se revoltă mai repede, dar mai superficial. Catalonia cunoaşte încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea, în stare endemică, răscoalele ţăranilor şi desculţilor ei, armata de suferinţă a bandiţilor, bandolers, pretext, clin 1626, pentru instalarea primelor garnizoane castiliene. De-a lungul marilor drumuri se produc numeroase încăierări şi se manifestă, cu predilecţie, atracţia către violenţă.

Principatul, forma tradiţională de guvernământ a provinciei, dominat de aristocraţia funciară, nu refuză războiul împotriva Franţel în timpul asedierii oraşului Salces în Roussillon de către trupele franceze, principatul a ridicat, din iniţiativa sa, 25.000 până la 30.000 de oameni. Catalonia, loială în pofida insecurităţii

Răscoalele populare în Franţa înaintea Frondei.

drumurilor sale, înţelege să-şi asigure singură apărarea frontierei nordice. Ea nu-i poate suporta pe cei 10.000 de soldaţi ai regelui care plătiţi prost, devastează satele şi cătunele (masias). Aristocraţia (nobili, magistraţi şi burghezi de seamă) a sesizat jocul lui Olivares: sub pretextul participării la apărarea Cataloniei, în spatele

unui front bine stăpânit, să controleze ţinutul pentru a smulge o contribuţie mai substanţială la cheltuielile imperiale comune. Ca-talonia se consideră înşelată în loialitatea sa, suferă de un complex al încercuirii. Urmează o serie de incidente între viceregele prea zelos şi principat în legătură cu instalarea trupelor castiliene de ocupaţie în inima unei ţări a cărei armată se află la frontieră. Furturi, violuri, profanări – imnul naţional Segadores – Secerătorii – a reţinut lamentaţia pe scasăraci"; 4! Sărăcie; 5. Mizerie.

mă acestora. Trei deputaţi ai generalităţii sunt închişi: la 22 mai se produce prima încercare de a-i elibera. Efortul vine din partea satelor. La 6 iunie 1640, sărbătoarea Corpus Christi, oraşul se uneşte cu lucrătorii ogoarelor:

„Vâşca la terni
Aluiră în mai govern
Muimn Zo. s trui/dor. s „1

Autorităţile castiliene sunt maturate: viceregele, omorât, Audiencia (trebuie oare să scriem Parlamentul?) pusă pe iugă. Principatul, surprins, neliniştit de o demonstraţie de forţă a cărei violenţă îi scapă de sub control, acceptă situaţia pentru a negocia de pe o poziţie solidă. Când ţăranii răsculaţi sau Descultii îi izgonesc, s-a întâmplat aceasta, pe reprezentanţii regelui, nu mai rămâne nimic. Viceregele odată alungat, vechiul guvern reapare împreună cu aparatul său executiv şi legislativ (Consiliul celor 100). Ştirea evenimentelor ajunge la Madrid la 12 iunie. Sunt două soluţii: să se lase câmp liber principatului; să se acorde încredere aristocraţiei catalane pentru ca aceasta să continue războiul împotriva Franţei şi să preia controlul asupra satelor. Sau tratarea provinciei drept un ţinut inamic cu, eventual, riscul unei răsturnări a alianţelor. Ludovic al XIII-lea, conte de Barcelona, deoarece în acea vreme într-o ţară catolică nu se iau în considerare decât soluţii monarhice iar clerul catalan este aproape în unanimitate în tabăra separatistă dură, se află cu armată franceză la porţi. Un moment de şovăială pe calea înţelepciunii şi a negocierii, apoi brusc, Olivares alege forţa, aşadar războiul. Reflex de castilian, comportament de ciclotimie sau influenţa exemplului francez. A renunţa, înseamnă a pierde la scadenţă. A zdrobi principatul înseamnă,

cu preţul unui risc enorm, să obţină o amânare.

1 Trăiască ogorul / Să piară ticăloasa cârmuire / ka piară trădătorii (Ib. spân. – N. traci.).

JŞSW”.

La 7 decembrie 1640, trupele spaniole cuceresc Tortosa prin surprindere; prima parte a operaţiunii este câştigată; la 26 ianuarie 1641, însă, ele suferă în faţa Barcelonei, la fortificaţiile din Montjuich din partea trupelor catalane şi a întăririlor franceze o înfrângere dezastruoasă.

Urmează un război de paisprezece ani (1640 – 1654) la capătul căruia Catalonia, ruinată, reintra în unitatea iberica cu privilegiile sale garantate şi cu duşmăniile. sale mocnite. La Montjuich, Olivares a jucat şi a pierdut. Răscoala de la 6 iunie 1640, din ziua sărbătorii Corpus Christi a marcat cât se poate de bine şi arsitul marelui imperiu.

Revolta Barcelonei este un eveniment lipsit de premeditare, în schimb, revolta Portugaliei de la l decembrie 1640 este un complot urzit îndelung şi minuţios.

Unirea1 a fost bine primită până în 1600 şi balanţa avantajelor o menţine şi din 1600 până în 1620. Succesele în Oceanul Atlantic şi câs-tigurile din Brazilia compensează pierderile la est. După această dată, aristocraţia funciara devine iritată din pricina presiunii fiscale care concurează renta iar burghezia din Lisabona de scăderea sosirilor de argint la Sevilla. Ele vor canaliza, în curând, nemulţumirea populară împotriva statului castilian. Această nemulţumire se exprimă sub forma tradiţională a sebas-tianismului. Modalitate lusitană a unui mesianism popular proteiform, sebastiánismul datează cel puţin din 1530 şi a luat naştere într-o atmosferă europeană ele anabaptism. îmbogăţit şi precizat prin mitul reîntoarcerii regelui Sebastião care trebuia să îndrepte toate lucrurile petrecute după dezastrul de la Alcázarquivir (Al-Kase al Kabir) (1578), el deviază după 1620 în sensul unui protest actual şi concret.

1 E vorba despre unirea ceririi Portugaliei de Filip (N. traci).

nv

La fel ca în Catalonia şi ca în Franţa procesul este declanşat odată cu trecerea de la războiul nedeclarat la războiul pe faţă. În 1637, la Evora, casa unui colector prea zelos al noilor impozite este incendiată; tulburările se întind în două provincii, Alentejo şi Algarve. Un fel de comitet director secret (format, desigur, din câţiva clerici) semnează proclamaţii în numele IUL Manuelinho, un sărac cu duhul popular la Evora. Urmează sub protecţia infanteriei – tercio – o represiune dură, cu numeroase execuţii de suspecţi până la scrisoarea de iertare din 20 ianuarie 1638.

Jofio ele Braganza, cel dintâi proprietar şi mare vasal al regatului, cu 80.000 de supuşi pe care-i poate mobiliza dintr-odată, supus multiplelor instanţe ale Granzilor şi ale Franţei (misiunea Santa Pe) înmulţeşte la Madrid dovezile de fidelitate, în 1639, sub pretextul recuceririi Braziliei olandeze, Olivares solicită Portugaliei un important efort militar în schimbul promisiunii de reforme. Promisiuni ambigui, i se atribuie contelui-cluce proiectul de a nimici statul portughez, în acelaşi timp, Olivares, deşi bănuitor, dublează miza încredinţând lui Braganza, atunci când efortul comun în direcţia Braziliei pare să garanteze fidelitatea ţării, întreaga comandă a trupelor portugheze. Hotărârea este temerară. Ea vizează să prezinte ca vasal pe cel care este considerat de mulţi portughezi încă de pe acum drept suveranul lor. Pe acest fundal periculos survin exemplul Cataloniei (iunie 1640) şi seria de măsuri fiscale şi militare smulse Portugaliei pentru lupta împotriva catalanilor. Ducesa de Braganza, o Guzmán, verişoara lui Olivares, biruie ultimele ezitări ale ducelui. La l decembrie 1640, spre dimineaţă, urmează o mişcare de ceasornic bine uns. Din Lisabona, mişcarea se împrăştie, numai patru fortăreţe rezistă. La 15 decembrie ducele de Braganza este încoronat sub numele ele João al IV-lea.

119

fb4 1 se opreşte la certificând în bloc. Se din mpul. re diametral °Pu? a.

turiseşte ş.

situ tu, a mişcării şi, totodată al”.

O Pe minoexecuţii şi câteva aresta-L rrmconduse uarie nu fusee.

patul unei negocieri
17 mai armistiţiul ge
„Baza
Îi în Africa.
destin al portughez se prăbuşeşte.

Capitolul HI HEGEMONIA FRANCEZĂ

Un nou echilibru

Prăbuşirea Imperiului este un fapt împlinit în 1641. Urmează, în schimb, triumful statelor în căutarea echilibrului propriu şi mai ales triumful Franţei. Schematic, în locul hegemoniei iberice apare hegemonia franceză, ori, mai curând, o dublă hegemonie. Pe uscat, Franţa moşteneşte succesiunea la puţin timp după moartea lui Richelâeu (7 decembrie 1642). Consacrarea militară o dobândeşte odată cu victoria de la Rocroi (19 mai 1643), iar cea diplomatică, prin tratatele de la Münster (pacea Westfalică – 24 octombrie 1648) şi de la Pirinei (7 noiembrie 1659). Aceste victorii au fost câs-tigate de Franţa nu atât pe câmpul de luptă sau la masa tratativelor cât prin exploatarea imprudenţelor comise. Ea îşi mobilizează ultimele resurse în 1639, Spania se năruie în 1640. Mobilizările şi năruirile traduc lenta alunecare a unui centru de greutate de la sud către nord. Franţa continentală primeşte moştenirea continentalei Castilii.

Succesiunea atlantică a Spaniei este transmisă mai la nord. Cu 50 de ani în urmă, la Sevilla, francez se spunea roc/ieZais, locuitor al portului La Rochelle, simbol al unei Franţe prospere pe Ocean în epoca de înflorire a Se-villei. Un accident politic precipită evoluţia

asediul. Moştenirea Spaniei maritime decăzute pe care Franţa nu o poate dobândi ia drumul Angliei dar numai după un lung ocol prin Provinciile Unite. Căderea lui Olivares corespunde şi unui îndelungat regres englez. Intrarea în umbră a britanicilor după strălucitorul dar superficialul început elizabethan reprezintă una dintre cheile secolului al XVII-lea în politică. Ea determină, între altele, apariţia unei scurte hegemonii olandeze.

De la sfârşitul secolului al XVI-lea până în jurul anilor ’20 din secolul al XVII-lea urmează, la vest, o lungă perioadă de destindere şi

concesii. Echivalentul său se află în conjunctura preţurilor şi a activităţilor. Succesiv, pacea de la Vervins (1592) pune capăt conflictului franco-spaniol, cea de la Madrid (1604) închide o treime de secol de conflict anglo-spaniol, 1606 este martorul încheierii unui acord, pe care trecerea timpului l-a dezvăluit durabil, între Habsburgii Austriei şi Imperiul turcesc, 1609 este anul dificilului armistiţiu de doisprezece ani cu rebelii din nord. Nu mai vorbim de prilejurile de război ratate. Epuizările unei nesfârşite treimi de secol pline de conflicte, strâmtorarea unei conjuncturi sufocante sunt suficiente pentru a dezarma veleităţile războinice. La fel se petrec lucrurile şi în interiorul statelor. Desigur, nemulţumirile se acumulează în Anglia, sub domnia primului Stuart, Provinciile Unite văd cum se adună norii marii furtuni de la Dordrecht, Franţa suferă unele scuturături trecătoare cu prilejul confruntărilor arhaice dintre puterea regală slăbită, aristocraţia legată de pământ şi partidul protestant, dar ce diferenţă dintre aceşti primi treizeci de ani şi ceilalţi treizeci care urmează… Conjunctura este întunecată între 1590 şi 1620. Un rest de prosperitate mai scaldă Franţa la nord de Loire, Anglia, Provinciile Unite, Germania, Peninsula Scandinavică, zonele periferice ale Spaniei: în prim

SIJSJjj-j-lkf a T

KBBI

plan se află dificultăţile italiene, şi veritabila i contracţie castiliană.

La începutul anilor ’20 în Spania, aproape pretutindeni, cu excepţia părţii controlate din Italia, se aprinde o flacără efemeră de prosperitate producătoare de iluzii. Această scurtă ascensiune este urmată de o prăbuşire catastrofală. O prăbuşire foarte rapidă şi foarte scurtă în Spania, mai lentă dar mai lungă şi continuă către nord. Acest decalaj este cauza profundă a sfărâmării definitive a Imperiului spaniol, el este explicaţia alunecării către nord a centrului de greutate al Europei, în ordinea catastrofelor, Spania precede Italia, Germania, Franţa. Anglia, mai ales până în 1640, provinciile-unite formează un sector adăpostit, în centrul unei Europe în criză, scurtul şi paradoxalul

moment al Secolului de aur olandez.

Retragerea Angliei, Revoluţia engleză

Dar marea şansă a Provinciilor-unite, a Olandei, a Amsterdamului o constituie apatiile Angliei. Când vin Cromwell, apoi Carol al II-lea în euforia de o clipă a Restauraţiei, iată că asupra Amsterdamului şi a Indiilor occidentale suflă tăiosul vânt al primului (1652 – 1654) şi apoi al celui de-al doilea (1664 – 1667) război anglo-olandez.

Aşadar tocmai această repliere engleză trebuie înţeleasă. Din 1603 până în 1689, cu o aproximaţie de cinci ani, Anglia se dezinteresează de continent. Ce înseamnă un asemenea fapt în termeni de drept constituţional? La început dinastia scoţiană. Iată realizată unirea, mai întâi dinastică (1603), apoi politică (1707) a Angliei şi a părţii controlate din Irlanda cu Scoţia, încheierea inevitabilei diversiuni scoţiene pe frontiera râului Tweed şi a munţilor Cheviot este un atu excelent.

Trebuie oare să ne mirăm de replierea en-I gleză sau, mult mai mult, de angajarea conti

12

nentală a Elizabetei şi a lui Cromwell? Replierea engleză din secolul al XVII-lea marchează o perioadă fructuoasă. Cu siguranţă, Anglia nu este cruţată, vom vedea, de timpul mohorât al conjuncturii economice din secolul al XVII-lea. Acest timp mohorât – timp mohorât, nu prosperitate, potrivit tezei lui Hugh Trevor Roper – explică şi prima revoluţie. Dar Anglia, poate Scoţia dacă nu şi Irlanda, traversează mult mai bine decât oricare altă regiune a continentului, chiar şi decât Olanda, vremea posomorâtă a secolului al XVII-lea: numărul locuitorilor este de 4 la 4, 5 milioane către 1600 şi de 6, 5 milioane către 1750. Creşterea trebuie pusă, parţial, pe seama pacificării Irlandei şi alipirii Scoţiei. Un milion şi jumătate de oameni în plus în ceva mai mult de un secol şi jumătate, cu un sold migrator ridicat în favoarea Americii înseamnă o creştere de cel puţin 25%. Este o situaţie occidentală unică în întreaga Europă clasică.

Domnia lui Iacob I* dă coloratura sa secolului al XVII-lea englez, în interior se consumă un mare efort de modernizare a statului, în linia

Tudorilor, pentru a dota puterea centrală cu mijloace egale cu cele ale Franţei lui Henric al IV-lea. Noi clase, marea burghezie londoneză şi marea nobilime scoţiană şi engleză, în inevitabila confundare a intereselor lor cu cele ale statului spoliază averile şi năruiesc privilegiile micii nobilimi rurale: „... în nordul Ţării Galilor, constată Hugh Trevor Roper, toţi membrii micii nobilimi se declarau în pragul ruinei, în Staffordshire circula zvonul că între 1600 şi 1660 jumătate din pământuri fuseseră vândute. Cu pământuri ale micii nobilimi sărăcite din nord, contesa de Shrewsbury şi lordul William Howard au înzestrat nobilele familii pe care le-au întemeat – Declinul nu era localizat, el era general în întreaga Anglie".

„Şi cine erau aceşti străini descrişi în chip de cumpărători de bunuri de la sărăcită gentry?

tts

Contele de Cork, contesa de Shrevvsbury, fiul său, contele de Devonshire, lordul Wllliam Ho-ward, funcţionari şi notabilităţi ai Curţii; scriitorul Soame, consilierul Craven, consilierul Cokrane, sir Thomas Middleton, sir Arthur Ingram, sir Baptist Hicks, negustori bogaţi şi bancheri guvernamentali din City-ul Londrei. Este o oligarhie de plutocraţi metropolitani, consilieri din Londra, curteni de la Whitehall, adevărate lipitori ale nobililor simpli şi ale târguşoarelor în ruină din provincie..."

Conflictul cu Parlamentul, latent înainte de a fi violent, decurge în cea mai mare parte, din această situaţie. Parlamentul, cu modul său arhaic de recrutare, se descoperă a fi, în secolul al XVII-lea, purtătorul de cuvânt al acestei gentry lent erodată de înalta burghezie şi de aristocraţia centralizatoare de la Curte. Parlamentul din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, forţă a trecutului, se opune Parlamentului din secolul al XVIII-lea, aflat în slujba forţelor de opresiune, deci de evoluţie. Domnia lui Iacob I o prelungeşte la început pe cea a Elizabetci. În fond, nu în formă. Cecil (Salisbury), bătrânul consilier al Elizabetei, rămâne în funcţie din 1603 până în 1612. În 1610, dată capitală, după o discuţie îndelungată, Curtea şi Parlamentul cad de acord asupra răscumpărării drepturilor feudale ale regelui pentru suma de 200.000 de lire sterline din impozitele asupra comerţului

exterior, pas decisiv, în acest stat modern care se agaţă de Evul Mediu, către o readaptare a fiscalităţii. Este o perioadă fructuoasă.

Din 1614 până în 1621 se produce ascensiunea lui George Villiers, viitorul duce de Buckingham.

Continuitate deci pe plan interior şi continuitate, până la un anumit punct, pe plan religios; în ciuda alianţelor protestante, şi a prudenţei declaraţiilor sale, Elizabeta menţinuse cu hotărâre Reforma anglicană pe o cale de mijloc – ierarhie, episcopalism, continuitate

126

cu trecutul – fără a ceda în privinţa principiilor esenţiale ale Reformei. Fiica Armei Boleyrt nu putea fi bănuită de papism în pofida preferinţelor ei episcopaliene. Fiului Mariei Stuart i s-a cerut mai mult. Stuarţii nu-şi vor reveni niciodată de pe urma dublului păcat originar al naşterii lor. Autorul lui Basilicon Do-ron şi al unui tratat de demonologie, elevul lui George Buchanan, acest savant teolog laic, un Duplessis-Mornay al căii de mijloc – via media – care proclamă No bishop, no King, unde nu există episcop, nu există rege este, în feiul său, la fel de îndepărtat de Contrareformă ca puritanii. Poziţia Bisericii Anglicane întâmpină dificultăţi pentru că în secolul al XVII-lea în Anglia, ca pretutindeni, există o perioadă de creştere a apelor religioase.

Acest secol frământat apare, în Anglia, relativ puţin sângeros. Sub Iacob I, confruntarea dintre Church of England şi puritani este de ordin disciplinar, nu doctrinar. De altfel, nu puritanii ci Biserica anglicană se înscrie în linia ortodoxiei fixate de Calvin. Iar de partea ei se află veritabile comori spirituale: Prayer Book şi King James Version a Bibliei, demnă contemporană a lui Shakespeare din Otheâlo (1603), Regele Lear (1605), Macbeth (1606).

Confruntarea este la fel de severă pentru o poziţie mai întâi în planul ordinii şi apoi al eticului. Este o istorie mistificată pe care puritanii*, victime ciudate şi călăi potenţiali au ştiut să şi-o însuşească după ce s-a consumat. Părăsirea semnului crucii la ritualul botezului, a inelului la ceremonialul nunţii, purtarea facultativă a stiharului care nu a devenit încă „livrea de prost”, acestea sunt punctele esenţiale ale unei opoziţii care nu pune în discuţie ortodoxismul de neînfrânt al

Bisericii protestante anglicane, instituit prin lege. Se fac ironii, e adevărat, până la dimensiunile acelei Book of Sports (1624) când ciocnirea de idei trece din planul ritului în cel al eticului. Book °f Sports este un răspuns neîndemânatic la

127

Book of the Sabath al lui Bound. Din alergie la expresiile contrareformate, ba chiar şi la cele tradiţionale ale evlaviei creştine mediteraneene, puritanii vor redescoperi, la începutul secolului al XVII-lea, ritualismul fariseilor din timpul lui Hristos. Cea mai ciudată dintre aceste resurgenţe este respectarea strictă, de origine evreiască, a repausului din a şaptea zi, înlocuirea ascezelor corporale ale Evului Mediu prin asceza morală a plictisului. Predicarea din amvon a doctrinei plăcerilor nevinovate era considerată o greşeală psihologică. Marea asceză puritană a început efectiv şi duminica trista rămâne şi în secolul al XX-lea ultima lor victorie. Părinţii pelerini şi fondatorii coloniilor de pe paralela 42 din America au fost izgoniţi în anii '20 mai mult de criza economică decât de persecuţiile, destul de neînsemnate, ale Bisericii constituite.

Ruptura dintre Iacob I şi Elizabeta se situează în planul politicii externe, prin denunţarea solidarităţii cu Europa protestantă. Este o tradiţie să i se reproşeze lui Iacob I nu pacea cu Spania, ci precipitarea unei negocieri conduse pe faţă, Această pace, completată de concesii făcute catolicilor, este suficientă pentru a determina izbucnirea scandalului. Cei mult se poate vorbi despre o imprudenţă de vreme ce înşişi catolicii – cei din Anglia şi din bazele recucerite ale Ţărilor-de-Jos se vor fi înşelat în această privinţă. Eroarea tradiţională din partea catolicilor în legătură cu adevărata natură a anglo-catolicismului provine din faptul că o identitate de gesturi şi de forme însoţeşte cea mai profundă opoziţie în privinţa esenţialului. De aici rezultă dialectica implacabilă a imprudenţelor catolice din 1604, a contramăsurilor din 1605 şi nebunia teroristă. Complotul „Prafului de puşcă" (1605), urzit de către un grup catolic terorist care vizează nimicirea simultană a regelui, a familiei regale şi a Parlamentului, este un act inexplicabil. El decurge dintr-o deosebire de apreciere în or

din ea valorilor sociale. Respectul protestant pentru societatea civilă interzice recurgerea la tiranicid şi, a fortiori, atentatul orb. Complotul frânează o clipă posibilităţile de apropiere dintre Anglia protestantă şi Europa catolică.

Pentru ca să se şteargă impresia penibilă a criminalului atentat ar fi necesare, şi înainte şi după 1609, dificultăţile conjuncturale care încordează raporturile anglo-olandeze. Apare din nou în politica externă ispita catolică. Solia lui Diego Sarmiento de Acuña, conte de Gondomar, deschide interminabila negociere a căsătoriei engleze. Vor fi subestimate concesiile reciproce pe care le presupunea un asemenea aranjament, dificultăţile pe care trebuia să le depăşească Spania ducelui de Lerma pentru a-l urma pe Gondomar. Tratativele se poartă în jurul statutului catolicilor englezi. Gondomar împărtăşeşte iluzia Refugiului catolic din Ţările-de-Jos spaniole. Pentru el, englezii sunt catolici pe care doar teama îi reţine. Schimbarea legislaţiei înseamnă deci asigurarea convertirii Angliei. Scrisorile lui Gondomar – dacă ar fi susţinut contrariul ar fi fost respinse – întăresc această viziune simplistă a Madridului. Un „catolicism” pur tradiţional este des întâlnit în Anglia secolului al XVI-lea; lipsit de o bază dogmatică, el se confundă cu ataşamentul faţă de vechile tradiţii. Centrifug în acest secol centralizator, el este la fel de departe şi de catolicismul cu o puternică structură dogmatică al Contrareformei şi de Reforma anglicană sau protestantă. Lipsit de o structură dogmatică el este înfrânt rapid de criza ruralei gentry.

Un catolicism al Reformei catolice se constituie, extrem de minoritar, în Anglia secolului al XVII-lea. Acest catolicism de opţiune individuală este de mare calitate. Iluzia constă în a atribui calitatea acestui catolicism, tradiţionalismului „catolic” al satelor din vest şi din nord, aflat în curs de dispariţie. Până la bătălia de la Muntele Alb, oferta engleză se

129

sufocă în urma cererii spaniole, mereu mai minuţioasă în pretenţiile sale în favoarea catolicilor englezi. Amintirea complotului „Prafului de puşcă” îl îndeamnă pe Iacob I să fie prudent. Principala sa concesie este executarea lui Sir Walter Raleigh în 1618. Urmează un

salt înainte pe calea altor concesii, în 1623, mai ales, în timpul şederii la Curtea Spaniei a lui George Villiers şi a prinţului Carol, venit să curteze ca un simplu student o infantă din harem, Iacob I caută să cruţe Anglia de un război ideologic nerecomandat de conjunctura şi interesul imediat care pe mare îi opune pe englezi celor două mari companii olandeze, într-un cuvânt, să cumpere printr-un Edict din Nantes dat în favoarea catolicilor englezi, reinstalarea fără vărsare de sânge a electorului palatin pe malurile Rinului.

Olivares a dorit această politică de bun simţ tot atât cât şi Iacob I. Dar el nu-i poate plăti preţul nici cât monarhul englez. „Noi avem drept maximă de stat ca regele Spaniei să nu facă niciodată război împăratului”, „f like not to marry my son with a portion of my daughter's tears”, (Nu doresc să-mi însor feciorul cu preţul lacrimilor fiicei mele). Este, de o parte şi de alta, ultimul cuvânt, sfârşitul unui vis, al unei epoci. Dublul deceniu al politicii de concesii este închis, ultima şansă de a cârpi o aparenţă de Creştinătate, risipită. Că această politică de război merge în sensul dorinţei popoarelor este neîndoielnic. O mărturiseşte primirea făcută la Londra lui Carol şi favoritului său. Laud, viitorul arhiepiscop de Canterbury scrie că ea s-a desfăşurat „with the greatest expression of joy by all sorts of people that ever I saw”, („sub semnul celei mai mari bucurii, exprimate de oameni din toate rangurile aşa cum n-am mai avut prilejul să văd nicicând”).

Atunci începe cu adevărat îndelungata perioadă a slăbiciunii engleze, în cursul războiului împotriva Spaniei, care durează fără nici

130

un rezultat cinci ani, Anglia primeşte, în mod paradoxal, din partea corsarilor din Dunkerque mai multe lovituri decât le dă ea şi Spania contribuie, involuntar, la victoria concurentului olandez.

Şi mai incoerent este războiul cu Franţa: el anulează avantajul mediocru ai căsătoriei franceze şi târaşte, curios, Anglia alături de La Rochelle într-o situaţie critică. Urmează o pace uşoară cu Franţa în 1629 şi una mai dificilă cu Spania la Madrid la 5 noiembrie 1630.

Prin această gravă şi de neiertat capitulare, în ochii opiniei publice protestante din Anglia, începe nesfârşitul deceniu al cârmuirii personale a lui Carol I. La fel ca restul Europei Anglia este atinsă, poate

mai puţin profund, de criza îndelungată. A ţine Anglia în afara războiului continental înseamnă a lăsa câmp liber marilor transformări interne. Aceasta presupune înlăturarea parlamentului, aşadar o mai mică presiune fiscală. În pofida acelui Ship Money, impozit ilegal în timp de pace şi nevotat de Parlament, şi al tuturor incidentelor adunate cu grijă de o istoriografie în formă de instrucţie civică, cu eroii săi anacronici, temerari şi sordizi aparţinând unei gentry ruinate, povara fiscală a tiraniei este infimă dacă o comparăm cu aceea din Spania sau Franţa. Din punct de vedere economic, sub tirania binefăcătoare a lui Carol I, Anglia a acumulat tot atâtea bogăţii câte a distrus Franţa sub ministeriatul bătăios, din necesitate, al lui Râchelieu şi chiar mai multe bogăţii decât vor reuşi să irosească războiul civil, Republica şi Cromwell.

Anglia ştie ce-i aparţine – şi nu este mulţumită pentru că anglo-catolicismul lui Laud depăşeşte măsura a ceea ce burghezia din Londra şi gentry din sate sunt capabile să accepte – dar Anglia ştie şi mai bine la ce renunţă. Ea renunţă să tragă folos pe mare şi pe uscat din uzura şi, în curând, din destrămarea

131

Spaniei. Tratatul de la Madrid nu conţine nimic referitor la Palatinat. El deschide drumui recuceririi catolice a Germaniei şi lasă altora grija de a atenua primejdia, Suediei şi, paradoxal, Franţei. S-a remarcat oare că „tirania” se clatină după zece ani, deasupra valurilor greoaie ale conjuncturii din anii ’30, şi în politica externă? Atât timp cât domină blazonul Spaniei, până în 1637, opţiunea lui Carol I pentru pace poate fi justificată ca o opţiune pentru un rău mai mic. Dar când norocul îşi schimbă tabăra, regretul prilejurilor pierdute, suprapunându-se peste structurile revitalizate ale nemulţumirii, situaţia Angliei devine alta. Regretul prilejurilor pierdute se plasează la nivelul marii burghezii de afaceri, favorabilă tiraniei, structurile revitalizate ale nemulţumirii – la nivelul micii nobilimi de ţară, gentry, sărăcite. Respingerea noului Prayer Book, în Scoţia, datează din 1637. Rezistenţa porneşte de la periferie. Eşecurile din primul război al episcopilor (ale operaţiunilor care vizează supunerea Scoţiei), revolta combinată şi întrucâtva contradictorie a ţinuturilor de sus şi de jos,

Highlands şi Lowlands, un amestec de răscoală a „Desculţilor” şi de „război religios”, scot Anglia din adăpostul său paradoxal în mijlocul unei Europe incendiate şi însângerate. În consecinţă, după compromiterea echilibrului financiar, procesul iniţiat de implacabilul protest parlamentar aruncă Insulele Britanice în haosul războiului civil.

Urmează punerea sub acuzaţie a principalilor artizani ai regimului condamnat: Ştraf-ford plăteşte cu viaţa la 12 mai 1641 vechea sa trădare faţă de cauza, parlamentară; Laud, şeful reacţiunii anglo-catolice în momentul a-firmării predestinarienilor pe continent, încearcă o întoarcere la spiritul secolului al XVI-lea. Anglo-catolicismul lui Laud este erasmian, contemporan cu John Colet şi Thomas Morus. Acest anacronism înseamnă o crimă. Tirania luminată a prietenilor regelui a provocat dizi

132

denţa arhaicei Scoţii a clanurilor; tirania oarbă exercitată de retrograda gentry cea rurală, stăpână a Parlamentului, contribuie, împreună cu conjunctura severă a anilor 1640 – 1641 la incitarea revoltei din Irlanda (1641). Mustrarea cea mare (toamna anului 1641) îl face pe rege răspunzător de izbucnirea unei mişcări comparabile cu cea a „Desculţilor” şi cea din Catalonia. Între 4 şi 10 ianuarie 1640, regele pierde controlul asupra Londrei. Cavalerii împotriva Capetelor rotunde – lupta se desfăşoară pretutindeni. Multă vreme diferit, decalat cu douăzeci de ani faţă de paroxismul războaielor civile continentale, războiul civil englez este la fel de îndârjit.

Tensiuni religioase – cele mai evidente –, tensiuni sociale – cele mai discutate –, tensiuni regionale... în general, se poate afirma că prestigiul social şi avantajul numeric se aflau de partea Cavalerilor, de unde şi succesul regelui în timpul primelor luni până la intrarea în luptă a armatei lui Cromwell. O clasă socială ruinată, întreaga mică nobilime de la ţară, îşi compensează eşecul social prin adeziunea la radicalismul puritan. Sunt, cum pretinde istoriografia tradiţională prin Taw-ney, oameni care n-au nimic de pierdut şi nici totul de câştigat. La început, independenţii sunt nişte izolaţi pentru care sacrele experienţe ale plantaţiei americane corespund singurătăţii jan-seniste; până în

ziua în care un concurs, într-adevăr excepţional, de împrejurări dă acestei minorităţi (1, 5, cel mult 2%) conducerea în stat. Radicalismul independent se aliază, do-rainându-l, cu puritanismul calvinist tradiţional anglican low church, baptist şi prezbiteri-an, prin natura sa combativ în politică şi în viaţa socială. Superioritatea morală şi tehnică a Coastelor de Fier răstoarnă în folosul partidului minoritar (Capetele Rotunde) raportul de forţe la Marston Moor (2 iulie 1644) şi Na-Seby (14 iunie 1645). Regele este predat de scoţieni la 30 ianuarie 1647, „vândut şi cum pa

133

rât”. Deruta Cavalerilor deschide calea implacabilei dialectici a oricărei revoluţii. Urmează polarizarea extremă până la punctul de ruptură, ridicarea armatei împotriva Parlamentului, victoria minorităţii independente, executarea regelui (9 februarie 1649), dictatura Independenţilor sub paravanul Parlamentului cel Lung – Rump –, zdrobirea şi izolarea Irlandei catolice, după cucerirea Droghedei (1649), însoţită de execuţii care răzbună foarte târziu masacrele asupra minorităţilor protestante din 1641; în sfârşit, de la 13 aprilie 1653 până la 13 septembrie 1658, dictatura lui Cromwell. Commonwealthul şi, mai ales, instituţia Protectoratului închid şi deschid ghilimelele din lunga paranteză engleză care ţine din 1603 l până în 1690!

Vin apoi ghilimelele revenirii Angliei pe scena politicii internaţionale. Actul de navigaţie* (9 octombrie 1651) care rezervă dreptul: de a face comerţ maritim în porturile engleze navelor sub pavilion englez sau sub pavilionul ţării de unde provine marfa transportată se înserează în această tendinţă. Ce consecinţe nu i-au fost atribuite! Aplicat riguros, el ar, îl ruinat comerţul exterior britanic.

Dar în fine, armata lui Cromwell a reînnodat firul cu politica protestantă a Elizabetei.

Intervenţia engleză în Flandra este, desigur, decisivă. Dar ea are un caracter tardiv şi limitat. Intervenţia urmează marii operaţiuni coloniale care a luat calea mării în 1654 şi a dus în 1655, fără să-şi fi atins scopul – izolarea şi ocuparea istmului – la cucerirea Ja-maicăi. Operaţiunile lui Blake din iarna anului 1656 – 1657 împotriva

ţărmurilor spaniole şi a căilor de comunicaţie imperiale în Oceanul Atlantic sunt precise şi eficace. Util, sprijinul acordat de englezi la Dunes (iunie 1658) este răsplătit prin cedarea către ei a Dunkerque-ului în amintirea Calais-ului. Politica externă a lui Cromwell este, şi ea, o politică arhaică.

134

făcută din reminiscenţe, precum Drake şi Războiul de 100 de ani. Trebuie oare să plasăm în aceeaşi paranteză primul război anglo-olandez (1652 – 1654)? Ezităm, în ambele cazuri există un singur mobil, interesul imediat, rupt de orice context ideologic.

Provinciile Unite ale oraniştilor – partidul familiei de Orania* este legat de elementele predestinariene dure; pe plan extern, politica sa este antispaniolă, prinsă în jocul alianţelor protestante – erau, din motive sentimentale şi dinastice, favorabile Stuarţilor, neîncrezători faţă de puritanismul independent. Paradoxal, tocmai Olanda cea paşnică, sceptică şi republicană moşteneşte fructul otrăvit al războiului englez. Este un război aspru (1652 – 1654) din care beneficiul principal revine Portugaliei catolice. Cromwell a dat indirect lovitura de graţie Braziliei olandeze, măturată la 26 ianuarie 1654. Înseamnă aceasta oare o slujire a intereselor puterilor protestante sau o goană după pradă?

Politica lui Cromwell, mai activă decât cea a „Tiraniei”, nu este mai coerentă decât cea a Stuarţilor. La activul său. se află o singură faptă însemnată – cucerirea în profunzime a Irlandei. Episodul Cromwell nu realizează veritabila întoarcere a Angliei pe continent.

Paradoxul olandez

Intrarea Angliei în umbră nu ne lămureşte în ceea ce priveşte paradoxul olandez. Ea este, cel mult, explicarea lui negativă, înlocuirea Mediteranei de către Atlantic în inima unui sistem, devenit planetar, de comunicaţii, înceată dar inexorabila ascensiune a Europei spre nord plasează un nou centru de gravitate în apropierea gurilor marelui sistem fluvial al Mării Nordului, între jumătatea sud-estică a Angliei, pe de o parte, şi ansamblul Ostende-Anvers, Zeelanda-Olanda, pe de alta, acţionează.

135

ST

de la sfârşitul secolului al XV-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea o dialectică de echilibru, întâietatea a trecut din Bruges la Anvers, din Anvers la Londra apoi din Londra la Amsterdam pentru a reveni la Londra. Primele două etape nu ne preocupă, dar ultimele două, da. Paradoxul olandez este paradoxul parţial al unei micro-localizări: dominaţia maritimă, timp de 80 de ani, exercitată de flota Provinciilor slab unite ale Zeelandei, Frisei şi Olandei, izbânda coloniala a celor doi coloşi, Compania Indiilor Orientale (1602) şi Compania Indiilor Occidentale (1621), rolul de refugiu intelectual, afirmarea, aproape simultana, pe plan spiritual a celui mai intransigent dintre creştinismele mizericordiei şi a celui mai absolut dintre raţionalismele anticreştine, fără a omite importanţa deţinută în exterior de reprezentanţii unui stat abia existent, un conglomerat, rău cimentat, de oraşe, burguri şi „stări" rivale, lipsit de avantajul demografic.; Provinciile Unite ilustrează total, dincolo de lumea mediteraneană şi dincolo de sfârşitul secolului al XVI-lea, „ora favorabilă statelor mijlocii" despre care a vorbit atât de bine Fer – nand Braudel.

Provinciile Unite* s-au născut din răscoala din 1572, mai direct şi, mult mai sigur, din activitatea recuceritoare a ducelui de Parma (1578 – 1589), susţinută de conjunctura Spaniei americane, de acţiunea militară dintre 1590 şi 1606 a celui mai în vârstă dintre fiii Taciturnului, marele Stathouder Mauriciu de Nassau, favorizat la început de dispersarea spaniolă r-i mai apoi de precocea prăbuşire a conjuncturii mediteraneene – spaniolă şi americană. Succesul negocierii (1606 – 1609) care, după stabilizarea frontului (1606), duce în 1609 la împărţirea pe baza neaşteptatei axe est-vest a marilor fluvii rezultă din concentrarea unui complex nesperat de împrejurări. Separarea Ţări-lor-de-Jos care a fost problema cea mai importantă a negocierii consacră izbânda unei istorii

136

dramatice recente asupra moştenirii dintr-un trecut îndepărtat. Din punct de vedere cultural şi lingvistic, cele 17 provincii se grupează în trei ansambluri. De o parte şi de alta a frontierei lingvistice clasice

se întinde ţinutul thiois la nord şi cel wallon la sud. Dar dialectele flamando-olandeze nu acoperă în întregime Provinciile din nord. Groningen, Drente, cea mai mare parte din Overijssel, o parte din Gelderland vorbesc dialecte saxone.

Dialectele din masivul Eiffel muşcă din partea orientală a întinsei provincii a Luxemburgului. Din punct de vedere religios, după câteva tentative luterane şi anabaptiste Reforma a venit din sud. La început de expresie franceză, ea acoperă ţinutul wallon.

Mai târziu, sunt atinse profund oraşele Flan-drei, din jumătatea sudică, jumătatea dens populată şi întărită din secolul al XVI-lea. Lovitura de forţă din 1572 ajunge din motive pur strategice – spatele protejat de mare, apărarea asigurată de diguri şi canale – pe ţărmurile Zeelandei şi Olandei. Este ceea ce s-a numit Refugiul care modelează prin „reformaţii" veniţi din sud un front de mare protestant, la sud, în timp ce regiunea de la nord şi de la est faţă de o linie Maestricht, Utrecht, Groningen, ansamblul, între altele, a ţinuturilor saxone, rămâne în majoritate catolică, însuşi Amsterdamul nu aparţine primei perioade a Refugiului, limitat mai cu stricteţe în apropierea ţărmurilor. Acest catolicism întârziat este foarte diferit de catolicismul reformat şi conştient din secolul al XVII-lea. El se afirmă ca un fel de respect întrucâtva superstiţios faţă de trecut, ca o revenire la structurile sociale arhaice, ca un refuz al prezentului. Diviziunea religioasă explică şi mai puţin decât diviziunea lingvistică separarea celor 17 provincii. Linia „le despărţire datorează totul evenimentului. °e la un front de mare (1572) s-a trecut la un front de uscat (1606). Acesta din urmă este, n secolul al XVII-lea, prea recent pentru ca

137

să se poată impune. Reflexele provinciei Olanda rămân încă acelea ale unui Refugiu maritim.

Ţările-de-Jos relevă, în secolul al XVII-lea circa patru crize: 1609, 1619 – 1621, 1648 – 165 ol 1672 şi, ceea ce constituie o problemă importantă, opoziţia arminieni/gomarieni, adepţii mustrării – remonstranţi – şi adversarii ei – antiremonstranţi, variantă olandeză a problemei centrale din secolul al XVII-lea. Aspectele: spirituale şi pur teologice ale problemei îşi au locul în altă parte. Dar în ele este

implicată viaţa în întregime.

Taciturnul, acest umanist, mare senior, erasmian, a cărui spiritualitate se conciliază cu trei Biserici succesive, concepea Ţările-de-Jos în termeni de politică. Dar în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, politica trece pe lângă ceea ce este esenţial. Refugiul din 1572 s-a organizat în termeni de religie. Toţi cei pentru care exprimarea liberă a credinţei avea o importanţă mai mare decât interesul imediat au căutat adăpost spre nord. Cele şapte provincii rebele au fost reorganizate în jurul unei minorităţi calviniste provenite din sud, nobili intransigenţi walloni de limbă franceză, hughenoţi scăpaţi de Noaptea Sfântului Bartolomeu, burghezi din sudul Flandrei şi din Anvers. „Viitoarea" Belgie din Provinciile redevenite loiale este aproape deopotrivă rodul unui Refugiu catolic în care indiferenţii şi catolicii tradiţionali sunt dominaţi de catolicismul organizat al Reformei catolice. Catolic din U-trecht, Jansenius este seamănul contrareformatului Gomar, apropiat şi îndepărtat.

Cel dintâi paradox, ruptura dintre nordul protestant şi sudul catolic, este foarte profundă, dar totuşi mai puţin totală decât apare iniţial. La sud, la începutul secolului al XVII-lea supravieţuiesc grupuri de protestanţi într-o aparentă supunere faţă de catolicismul instituit. În sfârşit, catolicismul tradiţional acoperă în mare măsură şi înviorează din nou catolicismul reformat al elitei. La nord, destul de para

doxal, cea mai puternică dintre Bisericile reformate ale Europei, Hervoormde Kerk, care a luat locul Genevei în fruntea calvinismului, nu cuprinde, în 1672, mai mult de o treime dintre credincioşi. Şi totuşi, marea adunare din 1651 i-a conferit statutul de Biserică de stat. O treime dintre locuitorii Provinciilor din nord se unesc cu protestantismul sectar – anabaptişti, menoniţi, adică spiritualişti şi fundamentalisti ai Reformei anarhice şi populare. Numai voi bim de bisericuţele remonstrante – arminienii toleraţi –, formă raţionalistă şi liberală a unui calvinism abandonat: puţin numeroşi, membrii lor care aparţin clasei „regenţilor" au o mare influenţă.

Mai sunt 20.000 de evrei, în majoritate se-fardiţi; aproximativ o

treime, catolici, paria toleraţi care formează o masă compactă la est şi la sud şi se insinuează aproape pretutindeni (6% dintre edituri şi librării sunt în 1650, chiar şi la Amsterdam, catolice). Protestante în proporţie de două treimi, reformate în proporţie de o treime, acestea sunt Ţările-de-Jos din nord. Dar în esenţă, totul este reformat şi însuşi catolicismul, din pornire firească biblicist, sever, de tendinţă jaiisenistă, augus-tinian sub raport teologic are un aer protestant. În pofida patriotismului lor cam fără vlagă, a compromisurilor izbitoare de la Ve-luwe şi în provincia Utrecht, în timpul marilor invazii (a armatei lui Van der Bergh în 1629 şi a francezilor în 1672), nimic nu dovedeşte că, în nord, catolicii nu preleră liberalismul uşor dispreţuitor al guvernului reformat din ţara lor. Catolicismul augustinian se dezvoltă aici mai liber decât ar face-o sub protecţia chiţibuşară şi prigonitoare a Spaniei. Din acest motiv, disputa internă din Hervoormde Kerk depăşeşte cadrul Bisericii: ea este o dispută ce priveşte un popor.

Arminianismul reprezintă în secolul al XVII-lea avatarul liberal şi raţionalist al unui Protestantism critic faţă de concluziile, rău for

139

«h mulate de altfel, ale Evangheliei unei Mântuiri gratuite, în faţa pretenţiilor unei Biserici restaurate, cu corpul sau preoţesc provenit din măruntа clasă mijlocie, cu puritanismul său impus, cu ortodoxia sa ferm conturată. in-tr-un cuvânt, criticii, remonstranţii, care cred că pot sfida noua biserică în felul evanghelicilor din prima jumătate a secolului al XVI-lea, aceşti critici arminieni în persoana cărora se convine a se să uta, tradiţional, viitorul, reprezintă, în realitate, trecutul. Ei se leagă de primele curente umaniste de la începutul primei Reforme. Aceşti protestanţi lipsiţi de entuziasm sunt totodată vechi protestanţi care suportă greu intransigenţa de prozelit, Ar-minianismul/gomarism* înseamnă Vechiul Refugiu devenit insipid datorită succesului e-conomic, copleşit de frontiera estică, Se produce o opoziţie socială, regenţii Olandei pe de o parte constituie partidul arminian; nobilimea legată de pământ din est, acea middle classes, şi o minoritate de burghezi importanţi, promovaţi de curând, pe de altă parte alcătuiesc cadrele partidului gomarian. Gomariene sunt cele şase

provincii, între care nu intră Olanda, şi mai ales provinciile agricole recent cucerite, gomarieni sunt noii convertiţi de după 1590. Arminiană este burghezia din oraşele de pe ţărmul olandez cu excepţia semnificativă a Amsterdamului, protestant mai recent decât Olanda din spatele dunelor. Drama se precizează între 1600 şi 1609. Teolog predestinarian la început, Arminius*, raliat la sinergism, ridică la doctrina colaborării omului la mântuire, iscă, la Leyda unde este magistru, un scandal cu atât mai mare, cu cât este considerat un transfug.

Ortodoxia calvinistă este un conţinut viu, târât de propria sa dialectică. Ea tinde să şteargă semnele de întrebare, să astupe spaţiile sale albe. Susţinătoare pătimaşă a gloriei divine şi a nimicniciei omului – de aici îşi trage ea împăcarea şi forţa – ortodoxia calvinistă era

chemată deci să conceapă predestinarea ca o mărturie a gloriei lui Dumnezeu. Neputând admite participarea omului la mântuirea proprie, ea nu putea scăpa de alegerea arbitrară. Alegerea arbitrară şi corolarul său, reprobarea pozitivă, ajungeau deci să se transforme în probe de ortodoxie. Ea umileşte omul şi, mai ales, o anumită reprezentare despre dreptatea şi iubirea dumnezeiască. Arminius are dreptate să denunţe adaosurile şi răstălmăcirile din partea adversarilor săi. Aceştia din urmă, totuşi, desăvârşind cu stângăcie edificiul teologiei calviniste, sunt în linia unui sistem pe care Arminius îl trădează, tăgăduindu-i dezvoltarea din propria sa logică, în 1605 este sesizat sinodul din sudul Olandei. Patru ani înaintea Armistiţiului, poziţiile se stabilizează. Ele determină întru totul politica. Pacea din 1609 este cu siguranţă la fel de arminiană pe cât este de go-mariană reluarea ostilităţilor doisprezece ani mai târziu, în 1621.

Împotriva păcii de compromis, aşadar de trădare, opoziţia internă îşi aduce aminte de pustiirile celor 27 de ani de război (1579 – 1606), cu fluxurile şi refluxurile sale. Opoziţia internă, cu puternicele sale minorităţi catolice, întreţine flacăra prozelitismului. Pentru aceşti reformaţi de dată recentă, raliaţi la protestantismul dur de la sfârşitul secolului al XVI-lea, suferinţele, siguranţa celei mai bune opţiuni se exprimă şi se depăşesc în experienţa individuală şi colectivă de a se

simţi purtaţi către beneficiul alegerii gratuite până la arbitrar. În Olanda chiar, în această ţară bogată, singura în care arminienii, adică reformaţii ostili faţă de noua ortodoxie, sunt numeroşi, cei care n-au nimic de pierdut, cei mici şi cei mijlocii tind spre partea neo-ortodoxiei. Amsterdamul este contra-remonstrant până în 1627: abia atunci capitala economică a Olandei şi a Provinciilor-unite trece în tabăra arminiană.

Primele convorbiri de pace datează din 1606. Olanda care se exprimă prin marele pen

141

sionar* Oldenbarneveldt, de simpatie arminiană, este înclinată spre pace. În acelaşi moment el lucrează, la apelul unui grup de teologi ar-minieni, pentru întrunirea unui sinod naţional. Opţiunile pacifiste şi arminiene se confundă, A accepta pacea înseamnă a-l lipsi pe Stată-houder* de victoria sa, înseamnă a juca pe cartea unei puteri centrale slabe, aşadar al unei confederaţii lipsite de vlagă, dominată de regenţii vechilor oraşe arminiene ale Refugiului. Care sunt temerile acestor oraşe? În sfârşit, ce au de câştigat marii negustori ai Refugiului olandez la o adunare a celor 17 provincii care ar pune capăt blocadei Anvers-ului? Puţin contează că Mauriciu de Nassau, fiu] Taciturnului şi al Louisei de Coligny se îndreaptă atunci, deocamdată prin tradiţie familială, către liberalismul teologic al arminienilor. Familiile Orania-Nassau se află de partea războiului. Pacea suspendă puterea lor militară şi centralizatoare. La acest nivel, dar numai la acest nivel, politica are întâietate asupra religiei. Neo-ortodoxia gomariană persistă cu hotărâre în identificarea Romei cu Anticristul, tradiţia umanistă arminiană se îndepărtează sensibil de această confuzie simplistă. Teologia arminiană include, cu mai multă slăbiciune, o pace de compromis cu Spania. După treizeci şi cinci de ani de lupte oboseala e mare. Mulţi se resemnează, de epuizare, cu o soluţie pe care conştiinţa lor o condamnă dar pe care sufletul o cere. Acesta este secretul succesului paradoxal al minorităţii arminiene. În definitiv, nu atât arminienii fac pacea cât pacea îi face pe arminieni. În aprilie 1607 a fost încheiată pacificarea pe poziţiile respective, uti possidetis, odată cu recunoaşterea competenţei juridice a celor şapte provincii din nord.

Frontierele, libertatea cultului catolic, posesiunile portugheze desprinse de sub dominaţia iberică, la sfârşitul secolului al XVI-lea, de către provinciile din nord – iată marile probleme care trebuiau să fie dezbătute, împotriva voinţei lui Mauriciu de Nassau armistiţiul este smuls de justeţe pentru 12 ani, în martie 1609. Prima criză, la una dintre cotiturile dramatice ale conjuncturii economice, contribuie la plasarea în fruntea nordului al clasei regenţilor arminieni din Olanda. Ea reuşeşte să obţină pacea şi salvgardarea intereselor Companiei Indiilor Orientale, încurajată de succes, minoritatea arminiană îşi împinge pionii înainte, încă din 1610, Johannes Utenbogaert afirmă superioritatea statului asupra Bisericii. Pe termen lung, afirmaţia este primejdioasă, dar pentru prezent este o abilitate tactică în măsura în care, în Olanda, statul este arminian iar majoritatea corpului preoţesc, gomariană. În 1610, din nou, o altă agresiune, 46 de pastori ai minorităţii publică Re-monstremtia; redactată în termeni moderaţi, ea dă numele partidului. Aproape pretutindeni se produc încăierări la ora slujbei. Mustrarea – remontrance – este combătută printr-o contra-măsură – contre-remontrance. Cei mai mulţi credincioşi, incitaţi de majoritatea corpului preoţesc în aglomerata provincie a O-landei, care grupează jumătate din populaţia totală a nordului, trăiesc sentimentul că au fost păcăliţi, la care se adaugă teama de trădare. Maşinaţiuni, zvonuri, temeri nu totdeauna false, toate acestea instaurează în ţară o atmosferă înăbuşitoare. Fragilitatea Provinciilor slab unite se dezvăluie în timp de pace.

Despre politică în termeni de religie.

Arminieni şi gomarieni

Ne îndreptăm, aşadar, către cotitura religioasă, politică, internă şi externă din anii 1618 – 1621. Procesul este angajat în urma separatismului Provinciei Olanda la 5 august 1617, Oldenbarne-yeldt scoate apărarea oraşelor olandeze de sub incidenţa armatei, în caz de război, faptul echivalează cu a preda ţara, lipsită de apărare, dus-143

manului. Unele provincii periferice, o parte din minoritatea regenţilor Olandei, ramura moştenitoare şi cea mezină a casei de Orania, poporul mărunt gomarian resping ipocrita tiranie arminiană. În 1618, arestarea şefilor partidului arminian odată cu dezarmarea

cercurilor separatiste, convocarea unui mare conciliu naţional, sinodul de la Dordrecht* (13 noiembrie 1618 – 9 mai 1619) merg mână în mână. Ţările-de-Jos participă la atmosfera creată în urma defenestrării de la Praga (23 mai 1618). Condamnat la moarte la 12 mai 1619, Oldenbarne-veldt este executat a doua zi. Cât despre teologii arminieni Utenbogaert, Grotius, primiţi ca nişte martiri în Franţa catolică, ei vor merge să semene de-a lungul Europei destrămarea a-gnostică.

La Amsterdam, împotriva celor mai vechi familii care domină autoritar prin consiliul directorial Heeren XVII Compania Indiilor Orientale, se produce o nouă mişcare confuză de nerăbdare. Unii, expresionişti, partizani ai războiului maritim îndârjit, ai unei opere coloniale nu doar comerciale, convinşi în politică şi în religie de pamfletele violente ale lui Usselinex stabilesc în 1619 contacte care duc, în 1621, la constituirea Companiei Indiilor Occidentale, întemeiată cu resurse superioare încă de la început, Compania Indiilor Occidentale, condusă de comitetul Heeren XIX este gomariană, aşa cum bătrâna doamnă orientală este arminiană. Willem Usselinex (1567 – 1647), refugiat din An-vers, calvinist predestinarian, contra-remonstrant intransigent, partizan al unei colonizări de populaţii în America şi al războiului purtat fără cruţare pe mare şi pe uscat împotriva Spaniei, este maestrul spiritual al noii clase conducătoare neerlandeze.

Provinciile Unite sunt foarte puţin pregătite să înfrunte acest război pe care contra-remonstranţii îl acceptă cu bucuria în suflet. Libertatea cultului catolic, deschiderea portului Sheldt, adică ridicarea blocadei din faţa Anf44

versului, evacuarea Indiilor Orientale şi Occidentale, acestea sunt condiţiile Spaniei. O reţea extraordinară de contacte continuă să reunească cele două tronsoane separate ale celor 17 provincii. Moartea arhiducelui Albert, lunga şi demna cârmuire a Isabellei care a ştiut să câştige respectul şi dragostea supuşilor săi nu împiedică sudul să-şi piardă umbra de autonomie pe care i-o dăduse aranjamentul intern clin 1508. Între 1621 şi 1629, în timp ce Spania cucereşte şi păstrează ce e mai bun, prăpastia dintre nordul şi sudul Ţărilor-de-Jos se desăvârşeşte.

În 1622, Bergen-op-Zoom abia scapă. Pe mare, Compania Indiilor Occidentale nu reuşeşte să se menţină în Bahia (1625) şi Spinola recucereşte Breda în 1625. Numai alianţa franceză evită dezastrul (1624).

După opt ani, în 1629 – 1630 norocul îşi întoarce faţa. În vreme ce noul Stathouder Frederic-Hcnri (Mauriciu de Nassau murise în 1625) începe să asedieze Bergen-op-Zoom, Henri Van den Bergh străpunge frontiera centrală, ocupă Veluwe iar minorităţile catolice colaborează aproape pe faţă cu noua putere. Frederic-Hend şi Adunarea Stărilor îşi păstrează sângele rece. Bois-le-Duc capitulează la 14 septembrie 1629. Dar iată-l pe Pleter Heyn apărând cu cele 80 de tone de argint capturate la Matanzas. Marea salvează uscatul în ultima clipă. Matanzas anticipă pătrunderea lui Gustav-Adolf. Compania Indiilor Occidentale întemeiază între 1630 şi 1636 Brazilia olandeză. Maestricht cade în 1632. Tac armele, au cuvântul diplomaţii. Ţărjle-de-Jos sunt în sud fundamental bolnave, pustiite, ruinate, atinse de recesiunea venită din sudul mediteranean. Din 1632 până în 1634, Statele Generale, reunite pentru a potoli tulburările, iniţiază negocieri pe care Madridul, neîndrăznind să le împiedice, le tolerează până la reîntoarcerea victorioasă a Cardinalului-infante. Din Milano la Bruxelles Prin Norcilingen, această revenire aminteşte m

f

%,!

145

„Glorioasa" întoarcere a ducelui de Alba din urmă cu 67 de ani. Negocierea, între parteneri cu sufletul la gură şi extenuaţi, dovedeşte cel puţin că de-acum înainte nimic, nu mai poate umple prăpastia care separă jumătăţile opuse ale Ţărilor-de-Jos. Tratativele cu statele din sud sunt abandonate şi se încheie un tratat de alianţă între Provinciile Unite şi. Franţa (8 mai 1635). După visurile de unitate apare dura realitate a tratatului de separare. Mizeria a atins în sud apogeul, statul este ruinat până într-atât încât nu poate asigura funeralii decente arhiducesei Isabella, moartă în 1633., Pentru fracţiunea aristocraţiei funciare, stăpână a sudului, proiectele de separare constituie un obiect de scandal. Ele explică deopotrivă atât sosirea de întăriri din partea

Cardinalului-infante, roadele târzii ale ultimei prosperităţi ciclice a Sevillei, cât şi înverşunarea împotriva invaziei franceze, bandele wallone de la Rocroi luptând alături de tercio. Opţiunile gomariene au dat roadele aşteptate. Sub administraţia lui Johan Maurits de Nassau Siegen, Brazilia olandeză procură aproximativ a treia parte din/zahărul mondial. În timp ce Anglia se cufundă în anonimat, anii 1637 – 1650 marchează cea dintâi culme a puterii olandeze.

Este o prosperitate care.se adaptează pentru ca să dureze. Politica partidului contra-remonstrant presupunea imboldul războiului extern. Provinciile Unite victorioase, aliate ale unei Franţe care-şi instalează taberele la Barcelona şi zdrobeşte tercio în bătălia de la Rocroi în vreme ce Portugalia, obosită să tot piardă şi revoltată, trimite la Haga o ambasadă imploratoare pentru conciliere, satisfăcute acum de ruptura cu Ţările-de-Jos, nu mai simt acest stimulent federator. Războiul costă scump, între 1637 şi 1643, preţul anual mediu al zahărului alb din Brazilia scade, la Amsterdam, de la 0,85 florini la 0,44. Profitul atlantic se prăbuşeşte. Diferenţa dintre climatele conjuncturale, care permiteau Provinciilor-unite să fi

<4

146

nanţeze războiul fără un efort important dispare.

Olanda este atinsă: de marea criză atlantică. Pe măsură ce, în”. sfârşit, Franţa înghite Artois, Flandra, Hainaut; te poţi întreba dacă mai este necesar să tai-şi mai mult ramura, de-acum înainte protectoare; a Ţărilor-de-Jos spaniole. Faţă de deruta conjuncturală a profiturilor atlantice, legate de expansionismul contra-remoi Tstrant, beneficiile din Inculle orientalc care alimentează partidul arminian constituie un sector relativ protejat. Stabilitatea aproximativă a cursului piperului compensează, în parte, prăbuşirea mirodeniilor* propriu-zise. Urmează reîntoarcerea: în forţă a republicanilor, a regenţilor pacifişti, a – remonstranţilor, apoi tensiunea dintre – Frederic – Henri şi Adunarea Stărilor câunde/ «v destrămarea, în 1644, a alianţei cu Franţa. Odată cu oboseala – revenirea păcii.

Marele gol al conjuncturii atlantice din 1644, precede şi determină pacea de la Munster din 1648. Este un moment de teamă, de

ezitări, de reîntoarcere la valorile orientale care sunt valori sigure, la Olanda maritimă, adeptă a păcii pe uscat, în faţa Angliei care se cufundă în războiul civil, a Spân iei; şi a Imperiului zdrobite, a Franţei, slăbite în pofida victoriei de la Rocroi, Olanda devine conştientă de destinul care-i stă la îndemână. După trei ani şi jumătate de negocieri strânse, Provinciile Unite, binecuvântate de vechiul lot* stăpân, mare putere internaţională, obţin la Munster (tratat semnat la 30 ianuarie, ratificat la 15 mai 1648) exact ceea ce doreau ca teritoriu (Limbourg în jurul lui Maestricht, teritoriile Generalităţii), ceea ce trebuie pentru. a continua sufocarea Anversului, pentru a proteja Olanda, fără a împovăra periculos minoritatea catolică (o treime începând din 1648 şi de Un catolicism dur, revitalizat prin bogăţiile: Contrareformei, incomparabil cu catolicismul tradiţional din Provinciile estice), totala libertate pe mare şi consacrarea diplomatică a unei recunoaşteri de jure.

147

Smulsă în ultima clipă de către partidul ar-minian reconstituit al regenţilor republicani, pacea se izbeşte de grupurile frustrate de război. Olanda arminiană, mai, apropiată din punct de vedere teologic de anglicanismul umanist, acceptă mai uşor triumful puritan decât partidul oranist gomarian. Execuţia din ianuarie 1649 a provocat în toate Provinciile Unite un curent unanim de dezaprobare. Legăturile de familie – Wilhelm al II-lea este ginerele lui Carol I – trezesc neliniştea ultracalviniştilor care deplâng în excesele, puritanilor o pată adusă cauzei lor. Revoluţia din Anglia declanşează în Provinciile Unite mecanismul de ruptură. Olanda face să eşueze in extremis o expediţie în Scoţia şi în Irlanda, acceptată de celelalte şase provincii oraniste. Lipsit de războiul său englez, partidul oranist negociază cu Mazarin o nouă intrare a celor şapte provincii în războiul cu Ţările-de-Jqs. Conjunctura ostilă a Frondei nu cruţă Provinciile Unite. Destinul ezită un an. Stăpân al periferiei, Wilhelm al II-lea îşi impune prin forţă autoritatea, în iunie şi în iulie 1650, asupra îndărătnicei Olanda. În momentul în care Fronda olandeză pare să se termine prin victoria gpmariană a celor cinci provincii conthientale, a Zeelandei şi a părţii ultracalviniste a claselor mijlocii olandeze, Wilhelm al II-lea moare de

variolă în noiembrie. Neaşteptatul incident schimbă cursul istoriei, oferă pentru 22 de ani puterea deplină urmaşilor spirituali ai lui Oldenbar-neveldt.

Olanda regenţilor

Regenţii Olandei, slujiţi în curând de geniul fraţilor de Witt (Johan de Witt*, îşi asumă funcţiile de pensionar în 1634), conduc cu abilitate o politică sordidă şi mioapă. Ei refuză intrarea Confederaţiei printre provinciile Generalităţii în vreme ce suspiciunile Deformate, sunt poto

148

lite prin statutul de colonie acordat în 1651 pentru Hervobrmde Kerk. Dar aceşti pacifişti vor fi în curând condamnaţi la război, începând din 1652, regenţii Olandei cred că pot relua fără primejdie războiul împotriva Portugaliei. Acesta le-a picat greu. El înseamnă pierderea definitivă a Braziliei la Taborda (26 ianuarie 1654), interesul lezat fiind, într-adevăr, cel go-marian al Companiei Iridiilor Occidentale. Războiul cu englezii (1652 – 1654) este o consecinţă a Actului de navigaţie. Intraţi în război din interes, regenţii îl abandonează doi ani mai târziu când se dezvăluie că războiul costă mai scump decât pacea.

Aşadar, este un început foarte rău, dar Johan de Witt redresează situaţia având în vedere mai ales că în nenorocirea generală a economiei europene care-i atinge pe toţi cei mari, mica Olandă reprezintă un sector privilegiat. Johan de Witt veghează la ceea ce este esenţial, pacea din nord care readuce pacea în Baltica se încheie graţie, întrucâtva, escadrelor lui Ruyter* dar măi cu seamă intereselor olandeze. Scania revenind suedezilor echivalează cu Sundul deschis în faţă câştigului, la adăpost de costisitorul şantaj danez.

Olanda este privilegiată în ciuda înfrângerilor din al doilea război cu englezii (1664 – 1667) ale cărui cheltuieli provincia le acoperă, prin împrumuturi, mai mult de jumătate. Ea ajunge să-şi năruiască, prin pierderea Noului-Amsterdam* domeniul Companiei occidentale. Dar ceea ce pierde la vest, Olanda recâştigă la est. Reţeaua bâzelor se extinde. Instalarea lui Jan Van Riebeeck la Cap, la Table Bay, controlează accesul la Oceanul Indian.

Ora adevărului. Cotitura oranistă

Eşecul din 1667 este deopotrivă revelator şi pentru fragilitatea imperiului mondial al unei provincii populate de 670.000 de suflete şi în

149

l „— tst – fel zestrată cu cele 15.000 până la 16.000 de nave pe care i le atribuie Colbert. Al doilea avertisment este Războiul de devoluţie care înfige o pană franceză în scutul protector al Ţărilor-do-Jos. Qastel Rodrigo, guvernator la Bruxelles în locul lui Alessandro Farnese, ce drum a fost parcurs! Ducele de Alba se cheamă acum Tu-renne sau Condé şi este francez. Ameninţarea franceză împinge Olanda către pierderea unui război pe care îl câştigase. Pacea de la Aix-la-Chapelle (mai 1668) încununează cu un succes aparent încheiereapripită a Triplei Alianţe (ianuarie 166 e, Prov meiile-unite, Anglia, Suedia). Pentru întâia oară un front protestant al nordului se ridică în calea expansiunii franceze1. Orgolioasa medalie din 1668 poate chiar să proclame: „După ce i-au împăcat pe regi, au păstrat libertatea mărilor, au impus pacea prin forţa armelor şi au stabilit ordinea în Europa, Stările Generale ale Provinciilor-unite din Ţările-cle-Jos au bătut această medalie”. Reversul medaliei, pretenţiile franceze din 1667, anunţă, pentru cine poate să înţeleagă, începutul unei lupte până la moarte.

În 1672, regenţii Olandei se găsesc singuri în faţa celei mai teribile ameninţări întâmpinate vreodată după Alessandro Famesc. Oricare ar fi brevetul de geniu pe care-l acordă Spinoza, strâns legat de partidul republican, lui Johan de Witt, orbirea marelui pensionar, înşelat de Hugues de Lionne (! G7 l), apoi de Ar-naulcl de Pomporme dezvăluie mai curând o mediocritate favorizată de şansă. Principii, Anglia, Franţa intră în război, /. rostul Europei rămâne într-o neutralitate binevoitoare faţă de Franţa lui Ludovic, al XIV-lea şi ostilă faţă de Republică.

— O gigantică armată (150.000 de oameni atacă la est de L Lege, Köln şi Münster o ţară dezarmată, dezbinată, izolată, oferită tuturor orgoliilor, cu un guvern lipsit de autoritate şi resemnat. Sprijinite de minorităţile catolice suspecte, armatele lui Turenne şi Condé cuceresc

fără luptă Gelderland, Utrecht.

150

Overijssel. Guvernul regenţilor nu năzuieşte, încă de la început decât să capituleze. Stările Generale oferă, la 15 iunie, ţinuturile Generalităţii. Ludovic al XIV-lea pretinde, în plus, o parte din Gelderland şi, încă şi mai umilitor, ca odinioară Filip al IV-lea, libertate pretutindeni pentru cultul catolic.

Intransigenţei lui Ludovic al XIV-lea îi răspunde o tresărire din adâncuri din partea celui mai. dur, a celui mai „calvinist” dintre Refugii, Zeelandă: la 2 iulie, un şef, tânărul Wilhelm de Orania* este proclamat Stathouder al Zeelandei, la 4 iulie, Stathouder al Olandei; la 8 iulie, căpitan şi amiral general. Johan de Witt fusese victima unui prim atentat la 21 iunie. La 20 august, el este masacrat de o mulţime furioasă. Cinci provincii erau invadate parţial sau total. În spatele digurilor deschise, Vechiul Refugiu se reorganizează.

Prin curajul poporului său, prin iscusinţa marinarilor ei, comandaţi de marele Ruyter şi datorită geniului prinţului de Orania, Olanda strănepoţilor Golanilor mării rezistă singură împotrivii tuturor, suferă cu tenacitate şi câştigă. În 1673, invazia franceză este respinsă în timp ce în Anglia, se produce, împotriva Stu-artului procatolic, aliatul lui Ludovic al XIV-lea, reacţia spontană a populaţiei protestante, o reacţie în contextul unui război economic modern care înseamnă totodată şi ultimul dintre războaiele religioase: nu avea el oare să declanşeze în Franţa procesul care a dus la dragonade şi la Revocare? în februarie 1674 este semnată pacea cu Anglia. Singură la început împotriva Europei coalizată de către Franţa, Olanda sfârşeşte acest război în fruntea Europei, pentru prima dată coalizată împotriva Franţei.

Olanda a depăşit îngrângerea. Victorioasă, ea nu. Se va încrede niciodată în victoria sa. În 1677, Wilhelm o ia în căsătorie pe Mary, ne-Poata. lui Carol I, fiica lui Iacob Stuart, moş

151

teritoriul catolic. Este iniţiat procesul care-l conduce, doisprezece ani mai târziu, pe Statbou-der pe tronul Angliei. Olanda se stinge în entitatea Provinciilor maritime. Intrarea în anonimat a

Provinciilor-unite victorioase ţine de o serie întreagă de factori: mărimea pierderilor suferite, teritoriul pustiit, prăbuşirea creditelor orientale; tezaurizarea profiturilor sub formă de argintărie, de veselă. Burghezii o-landezi sustrag din procesul dezvoltării capitaliste, la fel ca Franţa prin funcţii, o parte tot mai mare din beneficiile lor. O tezaurizare deci care gâtuie posibilităţile de capitalizare.

Revenirea Angliei

Revenirea Angliei se produce lent. După un an de ezitări, prin intervenţia fracţiunilor opuse ale armatei, şi succesul lui Monk*, şef al armatei Scoţiei, ataşat Stuarţilor, Carol* al II-lea intră în Londra la 29 mai 1660. Restauraţia la care aspiră Anglia a fost facilitată de ospitalitatea prietenească a măruntului popor al Provinciilor-unite. Sentimentele Olandei republicane faţă de evenimentele din Anglia constituie o excelentă mărturie despre acel consen. fus monarhic al Europei secolului al XVII-lea. Opţiunile lui Carol al II-lea, mai curând continentale decât insulare, nu sunt şi cele ale paturilor conducătoare din gentry. Fracţiunea ruinată din gentry cea rurală, care a provocat tulburările fiind izolată, rămân în linie doar marii proprietari şi negustori, perfect adaptaţi la anotimpul îndelungat şi neprietenos al conjuncturii din secolul al XVII-lea. Viitorii whi-gi*, apărători înverşunaţi ai drepturilor Parlamentului şi viitorii tory*, devotaţi prerogativei regale, se înţeleg, cel puţin, în două privinţe: ataşamentul faţă de via media religioasă a Bisericii naţionale – chiar dacă ei nxj-i concep conţinutul ecleziologic şi dogmatic în acelaşi fel –, necesitatea unei participări la

152

elaborarea legilor şi la controlul financiar prin intermediul instituţiei arhaice a Stărilor, de tipul englez, adică a Parlamentului, conservator al privilegiilor claselor dominante. Carol al II-lea voia să reducă aceste particularităţi, el visează la o sincronizare a Angliei cu linia de evoluţie a continentului. Mult mai puţin credincios decât tatăl şi bunicul său, Carol al II-lea este înclinat către catolicism pe care-l va îmbrăţişa pe patul de moarte. Această simpatie se bazează pe motive sociale, politice, mai mult decât pe o adeziune profundă faţă de dinamica religioasă a Reformei catolice. Ea aparţine acelei voinţe, abia

conştiente, de reducere şi de aliniere a Angliei cu continentul care-l opune pe Carol al II-lea marii majorităţi a claselor conducătoare din ţara sa. Spre deosebire însă de tatăl său, Carol al II-lea este tot numai fineţe şi inteligenţă. În plus, Anglia a încercat a contraria virtuţile regimului monarhic. De aceea conflictul latent care acoperă ultimii 20 de ani ai domniei nu degenerează niciodată. La începutul anilor ’60, Carol frânează zelul unui Parlament regalist faţă de puritanii uneltitori împotriva Bisericii şi a regelui. Puritanii vor fi văzuţi ridicându-se împreună cu anglicanii din cea mai high church împotriva măsurilor de toleranţă care-i amestecă cu catolicii. Frontul protestant care va duce la revoluţia din 1688 este sudat la începutul anilor ’70 în timpul războiului din Olanda, într-adevăr, totul este legat. Carol al II-lea şi-a oferit la Dover, în 1670, alianţa împotriva Olandei pentru un subsidiu francez care-l pune la adăpost faţă de revendicările Parlamentului său. Cel de al doilea război cu Olanda (1664 – 1667) fusese de o popularitate mediocră, mai impopular chiar decât pacea de la Breda care schimba în fapt Noul-Amsterdam, obiectul unui interes indirect şi îndepărtat pentru avantajul imediat, în beneficiul Olandei, al unei adaptări a Actului de navigaţie. Cu deosebire urât este cel de al trei

153

le-a război cu Olanda pe care-l precede simbolic, în 1671, convertirea lui Iacob, prinţul moştenitor, la catolicism. Declaraţiei de indulgenţă (1672), destinată să abată atenţia puritanilor de la război, acestei politici de front comun al non-conformiştilor protestanţi şi catolici sortite eşecului, Parlamentul îi răspunde prin Bill of Test (1673). Oricare titular al unei slujbe civile sau militare va trebui să se împărtăşească potrivit ritului Bisericii Angliei şi să respingă prin jurământ transsubstanţierea. Îndreptat împotriva catolicilor şi în primul rând împotriva prinţului moştenitor, acest Test impune demisia ducelui de York, cel nuli destoinic om de mare al liotei britanice. El îl înlătură, totodată, pe cei mai non-cohformişti dintre puritani, care acceptă totuşi din zel anticatolic Tesi-ul, ciment anglican al unei Anglii protestante. Nimic de acum înainte nu-i va mai putea potoli neîncrederea. Nici pacea cu Olanda (februarie 1674), nici căsătoria fiicei mai mari a ducelui de York cu prea calvinistul

Stathouder. În momentul în care în Franţa începe persecuţia deschisă împotriva protestanţilor, tracasările se a-gravează şi în Anglia, în pofida regelui, din pricina opiniei generale împotriva catolicilor. Este climatul revocării Edictului de la Nantes. Începând din 1681 Carol al II-lea guvernează din nou fără Parlament, cu subsidiile lui Ludovic al XIV-lea. Complotul Monmouth. executarea câtorva whigi compromişi demonstrează la ce stare de tensiune s-a ajuns când, prin moartea lui Carol al II-lea, Anglia protestantă moşteneşte un suveran catolic.

În trei ani, Iacob al II-lea, regele catolic, duce Anglia în pragul revoluţiei: răscoala Scoţiei, noua Declaraţie de indulgenţă, procesul episcopilor şi achitarea lor triumfală (1667). Până în ziua în care naşterea unui prinţ de Wa-les (22 iunie 1688) epuizează brusc puterea de a răbda. Pentru whigi şi pentru majoritatea torylor există o singură soluţie, recurgerea la

154

WHhelm de Orania şi la Mary, sprijiniţi de Olanda cea întărită prin refugiul protestanţilor francezi. Wilhelm debarcă la Torbay, la 5 noiembrie 1688. În decembrie 1688, Iacob, fugar, este primit la Saint-Germain. Aceasta este Glorioasa Revoluţie, Glorious Revolution. Ea marchează întorsătura fundamentală a istoriei engleze. Bill of Rights (13 februarie 1689) stabileşte fundamentele unui regim constituţional pe bază de contract: drept constituţional, un larg front protestant creat de Bill of tolerance care se deschide în faţa dizidenţilor închizându-se în faţa catolicilor şi a raţionalismului agresiv, întemeierea în 1694 a Băncii Angliei dă statului englez posibilitatea să intervină eficace pe continent şi dincolo de mări. A fost întoarsă o pagină măreaţă. Pentru Franţa, este sfârşitul unei hegemonii facile.

„Glorioasa Revoluţie”.

Glorious Revolution este o consecinţă, dar, mai mult decât atât, şi o promisiune, semnul unui proces pornit ireversibil. Hegemonia engleză pe care ea o anunţă, nu se va afirma necontestată decât după demararea economiei engleze, aşadar la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi abia în 1815 ajunge Europa să devină conştientă de orientarea sa britanică. Când Spania trosneşte din toate încheieturile, Franţa preia

moştenirea, o moştenire împărţită cu puterile maritime, la început cu Olanda, şi partea Franţei era consistentă, apoi cu Anglia, şi jocul Franţei devine mai dificil. Recucerirea Europei centrale de la turci, diaspora hughenoţilor şi revoluţia engleză îmbogăţesc Europa şi slăbesc Franţa. Hegemonia facilă (1630 – 1685), hegemonia disputată (1685 – 1713), hegemonia împărţită (1713 – 1763) – aceasta este traiectoria etapei îndelungate de hegmonie franceză.

155

Hegemonia franceză. Sfârşitul partidului Marillac

Totul începe odată cu zdrobirea succesivă a celor două partide care se opun unei monarhii administrative eficace şi centralizate: partidul protestant distrus în 1629 şi partidul bigot în 1630, forme politico-religioase ale Reformei protestante şi ale Reformei catolice.

Opţiunile anilor 1628 – 1631 sunt hotărâtnare şi tragice. Populaţia Franţei continuă să creadă în continuitatea marelui plan din secolul al. XVI-lea. Secolul al XVII-lea nu mai iniţiază defrişări facile, ci valorifică, sub formă de poldere, mlaştinile din Poitou. Începutul lui este plin de dificultăţi: diminuarea pământurilor disponibile ca urmare a creşterii numărului de oameni, pretenţiile tot mai împovărătoare ale noii nobilimi, profund regenerată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea prin invazia negustorilor şi magistraţilor, întărirea statului. Este o situaţie explozivă care se menţine până la puncţiile produse de ciumă (deceniul al patrulea) şi de Frondă (deceniul al şaselea). În raport cu apatia anilor 1660 – 1690, tensiunile din 1620 – 1650 sunt aproape un semn de sănătate. Din 1623 până în 1647 nu există aproape niciun an iară tulburări urbane, cu o predilecţie pentru jumătatea sud-vestică a Franţei, vechea Franţă bogată, Franţa atinsă de reforma protestantă, Franţa cea numeroasă, sufocată pe un spaţiu prea strâmt, în următorii cincisprezece ani de după 1647, tulburările urbane sunt însoţite de petele mai mult sau mai puţin întinse ale răscoalelor ţărăneşti. Această îndelungată vreme de tulburări, modalitate franceză bine sprijinită de o primă jumătate, dificilă şi fructuoasă, a secolului al XVII-lea este consecinţa, pe un front conjunctural încordat, a apariţiei bruşte a unui stat pretenţios şi puternic. Preţul instituirii monarhiei administrative este ridicat.

Ţinând însă seama de avan
156
taiele pe care le aduce, nu este excesiv. Ponderea statului este consecinţa, în parte, a desăvârşirii unităţii teritoriale, a afirmării unei Franţe masive în centrul Europei occidentale.

Richelieu intră în Consiliu* în 1624, dar abia în 1630 devine cu adevărat stăpânul, liber să-şi impună în exterior şi în interior concepţia sa de stat. El a plătit preţul. Pentru a zdrobi un partid protestant care grupa încă aproape jumătate din nobilimea franceză, îi era necesară neutralitatea relativă a Habsburgilor şi sprijinul necondiţionat al partidului bigot. Victoria lui ITenric al IV-lea fusese cea a frontului comun protestanţi / oameni politici, victoria lui Richelieu în 1628 – 1629 este cea a oamenilor politici şi a bigoţilor asupra protestanţilor. Drept recompensă, Marillac este numit mareşal (iunie 1629). Este o potolire anticipată. Aceşti aliaţi tactici l-au crezut, în 1627, pe cardinal revenit în sânul lor. Războiul din Languedoc i-a făcut să accepte, la începutul anului 1629, ascuţişul antihabsburgic al politicii italiene. Pacea definitivă de la Alais (23 iunie 1629) îi derutează. Continuarea politicii italiene în 1630 îi revoltă, moartea (2 octombrie 1629) a maestrului lor de gândire, Berulle, îi dezarmează. Boala regelui (septembrie 1630) decide partidul să acţioneze. La 10 noiembrie 1630, el riscă şi pierde. Zdrobirea partidului bigot după cel protestant îi îngăduie lui Richelieu să promoveze nestingherit, pe plan extern, politica anti-habsburgică a „bunilor francezi” şi a protestanţilor.

Deruta partidului bigot este radicală. La 11 noiembrie 1630, Châteauneuf preia sigiliul de la Michel de Marillac. Mareşalul Louis de Marillac este, la rândul său, condamnat. Ordinul, semnat în 12, este executat la 21; la 13 mai 1631 este constituită o comisie care este apoi desfiinţată căci regele ţine ca Marillac să moară. Execuţia are loc în piaţa Greve la 10 mai 1632. La 28 februarie 1633/Pierre Seguier Preia sigiliul; ridicat la demnitatea de cance
157
Iar în 19 decembrie 16, 35 el o păstrează de drept până la moartea sa din 28 ianuarie 1672. Se-guier şi clientela sa reprezintă

continuitatea unui stat expansionist care a optat pentru zdrobirea rezistenţei din interior, a încercuirii şi a confuziei politice a Contrareformei.

Desăvârşireo teritoriala

Reforma catolică este o problemă internă a Bisericilor şi creştinilor. Ea pierde dacă se identifică fie cu un partid fie cu un stat, partidul Marillac în Franţa, Spania în afara Franţei. Teolog mediocru dotat, marele cardinal a denunţat, a combătut şi a sfărâmat spre binele Franţei şi al Reformei această mistificare. Totuşi argumentele partidului lui Marillac nu sunt neînsemnate. El este sensibil la sărăcia poporului, la primejdia pe care exasperarea săracilor din oraşe şi sate o poate provoca ordinii profunde a societăţii creştine – în realitate el apără renta – iar în exterior, dorea avantajele imediate şi concrete ale succeselor spaniole pentru cauza catolică. El cântăreşte rezervele taberei protestante, se teme de fragilitatea victoriilor catolice.

Şi totuşi, pe termen lung, Richelieu are dreptate. Pentru viitorul apropiat, hotărârile din 1630 antrenează, începând din 1640, trecerea ştafetei de la hegemonia spaniolă la hegemonia franceză. Din 1630 până în 1635, cu fiecare zi, Franţa se angajează tot mai mult în conflict, între 1635 şi 1640, confruntarea este totală, până în punctul de ruptură. Franţa evită pe puţin, în două rânduri, catastrofa, în 1636 şi în 1639. În 1640, Spania se sfărâmă.

Din 1640 până în 1648, Franţa profită pe îndelete de avantajul său. Începe atunci o rezistenţă faţă de faptul împlinit care durează, paradoxal, până în 1659. Criza, de acum înainte, este generală. Nu mai există deosebire în favoarea cuiva, nici sector ferit. Franţa nu se

158

mai află pe o poziţie de forţă pentru a trage folos din succesul ei iar Anglia intră pentru zece ani într-o nesfârşită vreme de tulburări, în 1641 şi 1643, ea trece din nou destul de aproape de o Frondă generalizată. În aceste condiţii, Rocroi (19 mai 1643) soseşte la momentul potrivit. Şi conflictul se prelungeşte până la tratativele din Westphalia (1648) care, izolând Spania, consacră eşecul recuceririi catolice în Germania şi fărâmiţarea politică a Imperiului. Dar mult mai importantă decât această fărâmiţare politică – prima condiţie a

hegemoniei franceze – este marea cădere demografică din Imperiu. Pe flancul său estic, Franţa celor 15.000.000 locuitori din 1648 presează un Imperiu dublu ca suprafaţă, dar populat doar cu 7.000.000 în loc de 20.000.000 de suflete. Timp de un secol, Franţa este lipsită de griji la est, fapt ce-i permite să-şi întărească frontierele expuse, în detrimentul vechii moşteniri burgunde, artera largă a comunicaţiilor spaniole din Europa centrală. Acesta este cazul Lorener şi, paradoxal, al Alsaciei. Procesul de anexare a Lorenei, început în 1552, nu se desăvârşeşte decât în 1766.

Lorena este mai întâi ciopârţită: în 1632 – anexarea ţinutului Clermontois (Clermont-en-Argonnc) şi ocuparea episcopatului Metz, Ste-nay şi Dun-sur-Mcuse în 1641; tratatul din Westphalia (1648 recunoaşte anexarea definitivă a acestor trei episcopate; din 1552, Franţa ocupa episcopatele Verdun, Toul şi oraşul Metz. Episcopatul Metz, principat temporal (capitală Vic-sur-Seille), neanexat până în 1632, rămânea membru de drept al Sfântului Imperiu; în 1659, la tratativele de la Pirinei, anexarea ţinuturilor meusiene cu Montmedy. a ţinutului moscilan, cu Thionville. În l ROI, Sierk măreşte enclava Thionville şi o fâşie de uscat permite stabilirea legăturii în teritoriul regal între Verdun şi Tvletz şi între Metz şi Alsacia. Politica unificărilor – aceste anexiuni abuzive şi unilaterale în timp de pace – a obţinut, după

159

Anexiuni frtmesze il 11II

Trei episcopate a>. Lorena.

pacea de la Nijmegen, rezultate nu totdeauna confirmate. Lorena este, pe de altă parte ocupată în amănunţime şi sistematic între 1633 şi 1661, apoi între 1670 şi 1698. Din 1737 până în 1766, fructuoasa administraţie a lui Antoine Martin de Chaumont de la Galaiziere, desemnat de regele Franţei drept cancelar de Lorena, sub domnia nominală a lui Stanislas Leszczyn-ski, desăvârşeşte tranziţia.

Mai paradoxal este cazul Alsaciei. La început, implantarea franceză nu este dorită. Ea devine ademenitoare odată cu războiul. Habs – burgii sunt aici stăpâni pe două treimi din ţinut, înaintarea franceză în Alsacia din 1634 până în 1648 este urmarea unor. garanţii,

unui drept de protecţie „mai frumos, mai onorabil şi mai măreţ decât toate celelalte” (Jean Bodin): protecţie împotriva intransigenţei recuceritoare

160

a Habsburgilor într-un ţinut protestant mai mult de o treime, împotriva violenţelor trupelor suedeze lăsate de capul lor la moartea lui Gustav-Adolf. Este o protecţie legată de consimţământul principilor şi populaţiei. „În ianuarie 1634 contele de Salm, mare decan al episcopatului Strasbourg, însărcinat cu apărarea oraşelor IIaguen.au şi Saverne, predă aceste oraşe comandamentului armatei franceze de supraveghere, mareşalul de La Force”. (Georges Livet). „Confirmarea din partea locuitorilor” este cerută de mareşal. Franţa care înaintează este cea a Edictului de la Nantes şi a păcii definitive de la Alais, nu cea a Revocării, şi este reprezentată de un mareşal ca de La Forcc, mare nobil hughenot. Şi apropierea a acţionat în favoarea protecţiei franceze, împăratul este departe, Imperiul este neliniştitor şi, pentru protestanţi, suspect. „Tratatele de protecţie” poartă semnul fărâmiţării politice…

Suveranitatea franceză nu s-a deplasat în acelaşi mod din sudul către nordul Alsaciei, în Alsacia superioară şi în Sundgau, vidul administrativ este complet: vechile cârmuiri au dispărut, supravieţuiesc doar autorităţile subalterne. Puterea juridică şi financiară a trecut în mâinile ocupanţilor care îşi asumă şi menţinerea securităţii externe şi ordinea publică, în teritoriile ocupate de ei, suedezii instalaseră o organizare centralizată la Strasbourg; ea este târâtă de retragerea trupelor lor. Cu toate veleităţile austriece de rezistenţă, autoritatea franceză reuşeşte să se instaleze.

Alsacia şi Lorena se unesc cel puţin, într-o privinţă. Amândouă participă, la începutul secolului al XVII-lea, la fragilitatea demografică a Imperiului, adică a unei lumi bolnave, epuizate. Aderarea la unitatea franceză reprezintă un câştig imediat. Lorena, ca provincie relativ ocrotită de Imperiu, a pierdut între 1625 şi 1660 jumătate din populaţia sa în războaie, invazii, toamete, epidemii, în anii de ciumă 1633 – lb36 care sunt extraordinar de duri. Alsacia.

161

unde protecţia franceză s-a manifestat mai re-pecle şi mai bine, pare atinsă mai puţin profund. Mai mult decât Lorena, Alsacia – e de înţeles elanul ralierii sale, adâncimea patriotismului francez al locuitorilor săi – reprezintă un sector de creştere demografică, excepţională în secolul al XVIII-lea: de mai bine de două ori, aproape de trei, în ritmul Cataloniei, Ya-lenciei, provinciilor favorizate ale Angliei. La sfârşitul secolului al XVII-lea, sunt 2 f>0,000 de locuitori, 90 de ani mai târziu sunt mai mult de 600.000.

Fronda îşi deschide paranteza din 1648 până în 1632, în ciuda bătătliei de la Lens (20 august 1648) care confirmă succesul de la Rocroi. Într-o Franţă aflată un moment la ora Spaniei din urmă cu zece ani, când trupele spaniole sunt la Bordeaux şi la Nantes iar cei mai devotaţi, un Seguier, un Sully, un Turenne şovăie. Această Frondă* pe care Tallemant des Reaux o numea „un războiaş", a fost cea mai grea încercare, cea mai mare primejdie pe care a înfruntat-o Franţa, o. paranteză, greu de închis, de semibarbarie, de izolare şi degradare socială.

Dar marşul înainte reîncepe. Din 1652 până în 1668 se consumă înghiţirea treptată a Flan-drei şi este asediat metodic Franche-Comte. După doi ani de manevre diplomatice, cele mai mari ale secolului, se încheie pacea de la Pirinei în lle de la Conference (august-noiembrie 1659) între Luis de Hâro şi Mazarin. Franţa câştiga Roussillon, o parte din Cerdagne. Totodată, din ură ascunsă, ea alipea Spaniei Catalonia care nu uită şi nu iartă. Cedarea oraşelor Avesnes, Philippeville şi Marienburg, preţul de răscumpărare – pimdenor – castilian pentru prinţul de Condé*, restabilit în toate funcţiile şi bunurile sale este începutul profundei măcinări a Ţărilor-de-Jos. Franţa mai câştiga aproape în întregime Artois, Graveline şi Bourbourg, la porţile Dunkerque-ulut (cedat englezilor şi răscumpărat de Franţa de

162

la Carol al II-lea în 1662) fortăreţele Hainau şi altele din estul şi din sudul Luxemburgului, Thionville în primul rând pentru a completa încercuirea Lorenei; pentru viitor, se prevede căsătoria infantei Maria-Tereza cu tânărul rege de 22 de ani. Este o infantă susceptibilă să urmeze la tron – întrucât în Spania, deocamdată, legea salică nu

există – fără un risc aparent din partea unui concurent bărbat: infantele Prospero a murit, Ferdinand este pe moarte, viitorul Carol al II-lea nu s-a născut încă. Infanta renunţă la drepturile sale printr-un „schimb” notificat în actul din 7 noiembrie 1659 care leagă, şi deci anulează, renunţarea, de plata imposibilă a unei dote, demnă de o infantă, de 500.000 de scuzi de aur.

Din această situaţie, Ludovic al XIV-lea obţine la Londra, în Italia contra nord-africanilor, faţă de Europa, recunoaşterea unei întâietăţi care nu-i va mai fi contestată.

Mediocru este succesul Războiului de De-voluţie, plănuit îndelung, favorizat de conflictul anglo-olandez şi de ciuma care pustieşte sudul şi estul Angliei. Precedată de acea capodoperă de rea-credinţă care este „Tratatul despre drepturile Reginei Prea Creştine asupra diverselor State ale monarhiei Spaniei”, armata franceză începe, în mai 1667, operaţiuni care seamănă mai mult cu nişte mari manevre decât cu un război. Ţinând seama de raportul de forţe şi de avantajul din start, succesul este totuşi mărunt. Se cunoaşte alegerea pe care a făcut-o Ludovic al XIV-lea ia Aix-la-Cha-pelle (2 mai 1668): cedarea ţinutului Franche-Comte, dărâmarea fortăreţelor lui, fruct veşted la a cărui păstrare regele este incitat de mediatorii şi adversarii săi, dar obţinerea de către Franţa a oraşelor Bergues, Veurne, Armen-tieres, Courtrai, Menin, Lille, Douai, Tournai, Audenarde, Atât, Bine he, Charleroi împreună cu ţinuturile care depind de ele. Cu alte cuvinte, Ţările-de-Jos spaniole au încetat să mai fi” viabile.

Ir

— < –, îl

X. – J (

fie

163

Anul 1668 marchează o întorsătură: înţelegerea faptului că Ludovic al XIV-lea s-a grăbit să ocupe locul Spaniei cu Franţa. Eşecul relativ de la Aix-la-Chapelle se datorează frontului puterilor protestante din nord împotriva înaintării franceze: Anglia, Suedia şi, mai ales, Olanda, vizată direct, între 1668 şi 1679 întorsătura se

precizează odată cu războiul din Olanda.

Lider până mai ieri al Europei protestante iată Franţa acum izolată în faţa aceleiaşi Europe protestante, ostile, protectoare, de acum înainte, în numele echilibrului, al vlăguitelor state habsburgice. Războiul cu Olanda, ediţia a doua, furnizează prima dintre coaliţiile anti-franceze, ultima fiind cea de la Waterloo. Războiul se termină victorios pentru Franţa în pofida izolării. El însă ar fi fost o catastrofă fără superioritatea tehnică a armatei franceze. Puternica armată pusă pe picioare de cei doi Le Tellier, condusă încă o dată de Turenne şi Condé, nu a fost trădată de spatele frontului, de unde periculoasa iluzie, ideea absurdă că se putea rezista şi triumfa singur împotriva tuturor la nesfârşit.

Triumfuri la Nijmegen, Saint-Germain şi Fontainebleau (august 1678, februarie 1679, septembrie 1679). Fără modificări teritoriale cu excepţia celor dintre Spania cea decăzută şi Franţa victorioasă: câştigarea, de astă dată, a ţinutului Franche-Comte şi schimbarea unei frontiere fierăstruite pentru o frontieră lineară, solidă, avantajoasă la nord: Cambrésis, o parte din Hainaut (Valenciennes, Bouchain, Condé şi Maubeuge) şi restul ţinutului Ariois (Aire şi Saint-Omer).

Ar fi trebuit să se înţeleagă. Aceste succese decurgeau din două condiţii fragile: ambiguitatea politicii engleze – regele smulsese pacea de la cei cărora el nu le ierta faptul de a-i fi impus războiul, războiul pe care el îl dorea împotriva Olandei şi pe care Anglia protestantă reuşise să-l facă Franţei – şi ultima vâl

164

vătaie, la est, în flancul Imperiului, a ameninţării turceşti.

Ludovic al XIV-lea, antrenat de raportorii săi, se lansează în episodul „Camerelor de uniune”. „Tratatul despre drepturile Reginei” este o lovitură la scara Europei. În Alsacia, reuniunile sunt duse la bun sfârşit (1679) prin jurământul prestat de Decapole, act de supunere colectivă a celor zece oraşe tradiţional unite din 1354, adică Haguenau, Selestat, Wis-senburg, Landau, Colmar, Obernai, Kaysersberg, Kosheim, Turckheim şi Munster. Strasburgul este ocupat în septembrie 1681. Clau-sa Germanis Gallia, Franţa este închisă Germanilor proclamă medalia comemorativă. Dar aiurea? Cu excepţia Alsaciei,

opera „Camerelor de reuniune” este distrusă în 1687. Să lăsăm la o parte amănuntul, esenţiale sunt spiritul care-i animă pe agenţii acestui imperialism juridic şi seminţele urii recoltate din 1707 până în 1709.

Constructorii statului în interior: raportorii Consiliului privat

Artizanii acestei opere migăloase care desăvârşeşte Franţa în exterior sunt tocmai cei care construiesc în interior monarhia administrativă. Una dintre şansele Franţei din secolul al XVII-lea, graţie cumpărării funcţiilor, o constituie funcţionarii săi, partea cea mai bună a burgheziei şi o parte a nobilimii, în interiorul acestei elite, se află o altă elită, un corp de avangardă eventual, cel al raportorilor la Consiliul privat. Din această categorie, regele îşi alege intendenţir din armată şi intendenţii din provincii. Aceşti raportori la Consiliul superior, aflaţi în misiune provizorie în armată, în zonele ocupate în noile provincii pe cale de expansiune, în preajma parlamentului din j-Vletz şi a Camerelor de reuniune sunt artiza

165

nil procesului de întregire teritorială a Franţei hegemonice.

Printre aceşti artizani înverşunaţi, rămaşi în timbra, se numără Nicolas de Corberon, pus de curând în lumină de Roland Mousnier, tip reprezentativ al unui grup de câteva sute de raportori la Consiliul superior, unificatori ai statului, înăuntru ca şi în afară. Autor al unui tratat publicat în 1693 prin devotamentul interesant al unui ginere, acest Corberon este fiul cel mare al unui modest magistrat, locotenent particular la tribunalul prezidial din Troyes. Înaintarea monarhiei franceze în direcţia Lorenei şi Alsaciei îi oferă lui Nicolas o şansă pe care el nu o scapă. Regele are nevoie de oameni siguri pentru a transforma ocuparea trecătoare în cucerire. Cei din neamul Corberon au probat în Champagne, în timp Ligii, în 1589 şi 1590, fidelitatea lor monarhică. Iată faptul care-i aduce lui Nicolas Corberon numirea într-o funcţie de consilier la Consiliul suveran din Nancy, numire gratuită, ceea ce este o procedură neobişnuită: mobilitatea socială este mare în aceste ţinuturi de frontieră. În 1634, Ludovic al XIII-lea transformă camera suverană în parlamentul din Metz. Din nou, fără a scoate o lăscaie „la 6 decembrie 1636 regele îi decernează un brevet de consilier de stat”. Corberon îşi descoperă strămoşi şi-şi măreşte

averea. Şi în timp ce la 4 martie 1648 ridică furcile spânzurătorii pe un domeniu dobândit de curând cu o neîndurare comparabilă el rotunjeşte patrimoniul regelui, aşadar Franţa, în Lorena cea ocupată şi nimicită, în ce mod? O mărturisesc pledoariile pronunţate în faţa parlamentului din Metz între 1637 şi 1640, publicate de Sainte-Marthe în 1693. Roland Mousnier le-a rezumat bine conţinutul. E suficient să-l urmărim. Pentru Corberon, regele său este „cel mai mare rege de pe pământ". Prinţii, precum ducii Charles şi François de Lorraine sunt vasalii săi (afirmaţia este contestabilă întrucât Lorena face parte din

166

Imperiu). „Faţă de această ţară regele poate începe prin a avea o politică de ocupaţie şi de protecţie, în acest caz, el trebuie să respecte uzanţele şi obiceiurile locale, chiar dacă nu sunt conforme cu realitatea din regat deoarece forţa şi autoritatea uzanţei, sunt atât de absolute incit ea ţine locul unei legi puternice întocmite după opinia tuturor maeştrilor de drept. Totul se schimbă când regele trece la anexare".

Corberon crede în anexarea – cucerirea este sursă de drept – ca urmare a raţiunii de stat. Deşi se află deasupra legii, regele este o-bligat să i se supună. Totuşi, uneori viaţa, independenţa regatului îi impun regelui „să păstreze edictele şi să le revoce" sau „să le potrivească1. Acest nimicitor al privilegiilor din provinciile de la graniţă ocupate a fost un bun arhitect al ţinuturilor franceze noi de la est, al acelor ţinuturi destinate, începând cu jumătatea secolului al XVIII-lea, să-şi asume un rol motor din ce în ce mai hotărâtor în comunitatea naţională.

Constructorii statului în interior: miniştrii înainte de afirmarea statului în exterior a fost nevoie de afirmarea lui în interior. Şi aici regăsim grupul raportorilor la Consiliul privat, desigur, pentru a afirma prezenţa regelui pe lângă administraţiile devotate, întrucât acestea erau recrutate potrivit principiilor de cumpărare a funcţiilor, aşadar independente şi îndepărtate, regele a recurs, încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la misiunile temporare ale raportorilor la Consiliul privat. Pentru a strânge din nou laolaltă sfărâmăturile Ligii, îl enric al IV-lea a utilizat misiuni mai îndelungate, mai stabile, mai continui. Riche-lieu a făcut din aceste misiuni resortul administraţiei.

Raportorii, numiţi de rege, investiţi gratuit de o comisie, fac sinteza a doua

167

„F: În sisteme aparent opuse, în realitate complementare. Din aceşti funcţionari care nu datorează nimic nimănui în afara regelui, Riche-lieu a făcut instrumentul activ al unui stat e-ficace. El a dotat armatele cu intendenţi de finanţe, însărcinaţi să aprovizioneze trupele şi să le ocrotească împotriva jafurilor din partea furnizorilor. Dar aceşti intendenţi sunt în egală măsură intendenţi de poliţie* şi de justiţie. În interior, Richelieu a înmulţit forfota raportorilor. Aceşti „comisari orânduiţi de rege” cu post fix, la începutul ministeriatului lui Maza-rin în fruntea fiecărei generalităţi, concentrează puterile, fac ordine şi coordonează. Ei au modelat Franţa.

În vârful angrenajelor complexe şi, de acum înainte, bine unse ale monarniei administrative, se află elita unei înalte burghezii, pe cale de înnobilare, avangarda, dacă vrem să-i spunem astfel, a corpului raportorilor. Trei clientele domină într-o jumătate de secol: clientela familiei Seguier, a familiei Colbert şi a familiei Le Tellier-Louvois. „Pierre Seguier aparţinea aceluiaşi grup social, scrie Roland Mousnier, ca şi consilierii de stat, raportorii la Consiliul privat şi intendenţii”. Familia Seguier a dat regelui un cancelar, cinci prezidenţi de parlament, treisprezece consilieri, doi avocaţi generali la Parlamentul din Paris, şapte raportori la Consiliul privat. Din 1633 până în 1646, Pierre este, după cardinal, cea dintâi notabilitate a statului... Parlamentul din Paris prin deputaţii săi, Consiliul prin hotărârile sale i se adresează cu Monsieur, la fel ca prinţilor de sânge. Regele, în edictele, declaraţiile şi mesajele sale îl numeşte „prea scumpul şi credinciosul cancelar al Franţei, parlamentele din provincie şi toate celelalte corpuri, companii şi indivizi îi dau titlul de Monsenior. El devine baron, duce de Villemor, conte de Gien”. Lui îi datorează Richelieu înăbuşirea răscoalei Desculţilor, împiedicarea Normandiei de a se transforma într-o Catalonie. Averea sa poate fi e

168

valuată la 4.000.000 lire tournois, adică de patru până la cinci ori mai mult decât averea celor mai bogaţi prezidenţi ai Parlamentului

din Paris.

Soarta familiei Seguier nu a rezistat în faţa ezitărilor din timpul Frondei. Mazarin, biruitor după 1652, se sprijină pe o nouă generaţie de magistraţi, Michel le Tellier, reorganizator al armatei, Hugues de Lionne, diplomat abil, Nicolas Fouquét, mare specialist în materie de finanţe, „supraintendentul” vremurilor de inflaţie, priceput să se strecoare printre Scylla şi Charybda. Pilotul din timpul furtunii nu este neapărat şi căpitanul din timpul călătoriilor lungi. Din tot personalul lăsat moştenire la moartea sa de către Mazarin (9 martie 1661) tânărului rege, Fouquét este singurul care capotează. Ludovic al XIV-lea îi va prefera o alta dintre creaturile sale, cea mai aproape, prin originea sa, de negustorimea măruntă, Jean-Baptiste Colbert. Acest fiu de negustor postăvar din Reims şi-a făcut şcoala slujindu-l pe Mazarin. La căderea lui Fouquét, la care el a uneltit, Colbert este, fără a avea şi titlul, timp de 22 de ani, principalul ministru* al lui Ludovic al XIV-lea, sufletul marii transformări administrative franceze a monarhiei.

Lui Colbert i se datorează cOlbertismul, adică o modalitate industrială şi legiferată a mercantilismului*, răspunsul francez la timpul e-conomic mohorât al anilor 1660 – 1680. îi vor fi exagerate şi coerenţa şi eficacitatea. Mai importantă este instalarea cu adevărat definitivă a puternicei maşini care, pentru o lungă perioadă, face din monarhia franceză cea mai eficace dintre monarhiile Vechiului Regim. Mai mult decât o politică economică, Colbert înseamnă o maşină administrativă care aspiră la tot, chiar şi în domeniul economic. Iată ultimele sesiuni extraordinare ţinute de parlamentele devotate regelui, ca acela din Auvergne (1665) care a impus autoritatea funcţionarilor regelui în adâncul Masivului Central, unificarea

169

economică şi fiscală, activitatea legislativă intensă din ultimii ani ai deceniului şapte. Unificarea completează în mod fericit opera schiţată prin marile ordonanţe din secolul al XVI-lea. Iată perfecţionarea hotărâtoare a stării civile* prin trecerea de la exemplarul unic la registrul dublu, stipulat în ordonanţa din 1667, iată marea anchetă care pune, încă din 1664, bazele vinei statistici descriptive sistematice a regelui. De asemenea, Ordonanţa din 1664

(cf. Bertrand Gille): ea precizează, spre folosul intendenţilor, necesitatea hărţilor bune cu diviziunile administrative: ecleziastice, militare, judiciare, financiare, întocmeşte un inventar al influenţei instituţiilor şi a oamenilor. Abordează şi domeniul Coroanei; resursele principale, activitatea locuitorilor şi capacitatea lor de exploatare a ţinutului, dezvoltarea comerţului maritim, a industriei, privilegiile care, eventual, trebuie să fie distribuite, râurile navigabile sau putând fi transformate în râuri navigabile, importanţa lucrărilor care trebuie efectuate: hergheliile de cai, moneda falsă. Ordonanţa din 1664 propune pentru realizarea acestor hărţi vin interval de patru până la cinci luni.

Mult mai mult decât memoriile asupra problemelor financiare, asupra comerţului din Franţa, decât consiliile lui Colbert la Seignelay sau decât corespondenţa pe care Lavisse a sistematizat-o în oferta lui Colbert, circulara din 1664, datată de Esmonin, marchează bine, de o manieră concretă, marea cotitură a construirii în Franţa a celei mai puternice şi mai eficace maşini administrative din Europa clasică. Ea se va perfecţiona pe parcurs. Aparatul statistic din 1664 este dezvoltat, adaptat şi actualizat în (1724), Orry (1730), din nou Orry în 1745, Bertin (1760), Averdy (1764), Necker (1780) furnizează jaloanele în domeniul construirii unui instrument statistic prin care Franţa se plasa, la sfârşitul Vechiului Regim, la egalitate cu Anglia.

— <n

Colbert nu înseamnă doar un om, ci o echipă, o familie, o clientelă. Alături şi aproape de el se găsesc Colbert de Croissy, apoi Colbert de Torcy la Afacerile Externe, Colbert de Terron, Seignelay la Marină până în 1690, N. Desma-rets în postul-cheie de Controlor general.

Alături şi în concurenţă cu dinastia familiei Colbert se află cea a familiei Le Tellier, organizatorii celei mai puternice armate permanente din Europa clasică. Cancelarul Le Tellier, împreună cu Mazarin, Fouquét şi Lionne este unul dintre cei patru stâlpi ai înaltului Consiliu din 1661, o putere construită pe ruina familiei Seguier. Din a doua generaţie, personajul cel mai important este Louvois. Barbe-zieux, din a treia generaţie, cu toate însuşirile sale, este un astru

în declin.

Între clanul Colbert şi clanul Le Tellier, chiar dacă ele aparţin aceluiaşi strat social, Colbert, ceva mai aproape, iniţial, de negustorime, există nu atât o opoziţie cât o nuanţă. Colbert este un „bun francez”. Ura sa pentru Olanda ţine de ranchiuna din dragoste, este o gelozie în faţa modelului. Chiar dacă a contribuit la inversarea alianţelor din 1670, el rămâne omul alianţelor protestante. Colbert a crescut în sistemul lui Mazarin. El optează pentru „Pacea Bisericii” şi pentru aplicarea strictă dar loială faţă de protestanţi a Edictului din Nantes. Cât despre Le Teilier, acesta păstrează un fond de adept pocăit al Ligii.

Punctul culminant al vieţii lui Louvois trece prin Revocare (18 octombrie 1685).

„Partidul” iese zdrobit clin încercarea de forţă a anilor 1626 – 1629. În 1630, Reforma catolică este pe cale să schimbe conţinutul şi înfăţişarea bisericii tradiţionale. Ea îi con – fracţia unei noi tinereţi şi o credinţă regăsită în cuvântul Domnului. Nobilimea protestantă se converteşte la catolicism între 1630 Şi 1680. Religie a micii nobilimi, Religia Pretinsa Reformată, de acum încolo numită sub o formă prescurtată Religie Pretinsă devine re

171

ligie de negustori. Convertirea lui Turenne (23 octombrie 1668) marchează momentul de cotitură. Nobilimea protestantă franceză a descoperit depăşirea dialectică a opoziţiilor sale în catolicismul Reformei catolice franceze, augustinian în problema graţiei divine, arnaldian în morală şi gallican în raporturile cu Roma. Transformarea sectară a revoluţiei puritane în Anglia a rupt în chip periculos protestantismul francez de o Biserică Anglicană, Church of England, puternică, tutelară, prietenoasă şi protectoare. Cu siguranţă, fidelitatea monarhică exemplară în vremea Frondei, a adus protestantismului francez ultimele sale zile frumoase în a doua jumătate a îndelungatului ministeriat al lui Mazarin, în timp ce impasul Formularului arunca discordia în Biserica Franţei. Implantarea protestantă reuşise să se reconstitvíie în cea mai mare parte. „Vă rog să credeţi, scria chiar Mazarin către Sinodul Bisericilor reformate din 1659, că am o mare

preţuire pentru dumneavoastră care sunteţi atât de buni şi de credincioşi slujitori ai regelui”. Din acest motiv politica comisarilor, instaurata în aprilie 1661 la cererea Adunărilor Clerului, apare la început ca o reîntoarcere a politicii de contragreutate la poziţia strictă şi hotărâtă din ultimii paisprezece ani ai domniei lui Ludovic al XIII-lea. Maestrul Bernard, consilier la prezidialul 1 din Beziers într-o carte chemată să inspire acţiunea agenţilor puterii, E-cplication de l'edit de Nantes par les autres edits de pacification et arrets de reglement defineşte o politică de aplicare a Edictului la nevoie: această politică triumfă odată cu întorsătura diplomatică a războiului din Olanda, începe lunga sufocare a protestantismului francez, minat de lipsa de vigoare a nobilimii sale care, vitează în alte împrejurări, ştiuse să-l

1 Instanţă de apel a tribunalelor obişnuite instituită în 1552 şi ocupându-se de litigiile de mai mica importanţă (N. trad.).

apere atacând. Va fi suficient să-i marcăm etapele.

Nimicirea bisericilor; distrugerea structurilor sinodale – ceea ce condamnă protestantismul francez la un congregaţionalism efectiv –, instituirea casei de convertire a lui Pellisson (născut în 1624, mort în deznădejde în 1693) care, finanţată de rege, nu depăşeşte cadrul unui prozelitism de calitate mediocră; neutralizarea acţiunii eficace asupra săracilor din partea diaconiei Bisericilor reformate. „Listele orezentate periodic regelui cuprindeau la sfârşitul anului 1682, 58]30 de nume şi pentru sume relativ infime: în Dauphine, media era de 7, 6 franci pe cap de om, în Aunis, de 12, 60”.

Este învinuită structura familială, copiii sunt incitaţi împotriva părinţilor. Dar înainte de 1679, în conflictul Franţei cu Europa protestantă, nu se produce nimic hotărâtor. Conjunctura puţin favorabilă, dar nu catastrofală, a anilor '60, '70, apoi '80 întreţine tensiunile între o minoritate structurată tot mai mult în jurul unei elite economice, cu accesul blocat la funcţii, şi populaţia catolică. Mult timp privilegiată, soarta minorităţii hughenote se aliniază între 1672 şi 1679 la o medie europeană ridicată. Condiţiile se schimbă de la o provincie, chiar de la o seniorie la alta: personalitatea unui intendent

sau a unui senior puternic, raportul, mai presus de orice, dintre numărul adepţilor şi moştenirea istoriei.

Marile iniţiative sunt luate pe plan local. Ele provin din încordări regionale, înveninate de conjunctură, din zelul vreunui intendent convertitor. Trebuie oare să ne mirăm când vedem acţionând iarăşi, recidivând în secolul al XVII-lea vechile discordii ale „războiului civil”? Născocitorul dragonadelor este un Marillac, câmpul de experienţă, muntosul Poitou, în 1680, \ersailles-ul, informat, aprobă rezultatele, nu şi Procedeele, când sunt cunoscute cele mai şocante dintre ele. Urmează o suspendare a lor temporară pentru a negocia într-un fel oaret73

care o soluţie franceză, chiar henriciană, în contextul conflictului cu papa. Marea încercare, implacabilă şi generală, începe în 1682, \\ climatul de jubilaţie creat de ridicarea asediului Vienei (12 septembrie 1683) şi de încoronarea lui Iacob al II-lea (23 aprilie 1683).

În atmosfera din vara şi din toamna anului 1685, edictul* din Fontainebleau poate să apari aproape liberal:. „Numiţii din R.P.R. (Religii Pretinsă Reformată): vor fi îngăduiţi, aşteptând ca Dumnezeu să-i lumineze la fel ca pe ceilalţi, să locuiască în oraşele şi în locurile regatului nostru... şi să-şi; continue aici negoţul şi să se bucure de bunurile lor, fără a putea fi nici tulburaţi şi nici stânjeniţi sub pretextul numitei R.P.R. cu condiţia de a nu practica nicicum, nici de a se aduna sub pretextul de rugăciuni sau de cult al zisei religii”.

„Este un ultim scrupul al regelui? O cursă? O ipocrizie? O concesie făcută liberalilor?” Preocuparea pentru opinia internaţională, „grija de a evita emigraţia celor încăpăţânaţi”? Poate nu cu bună ştiinţă, dar în realitate este cea mai odioasă dintre. capcane. Regii catolici lăsaseră supuşilor lor evrei, în 1492, alegerea între botez şi plecare. Filip al III-lea îi izgonise în 1609 pe morisci dându-le posibilitatea teoretică să ia cu ei contravaloarea a jumătate din bunurile lor. Iată, în schimb, articolul X al edictului: interzicerea părăsirii regatului „sub pedeapsa trimiterii la galere, pentru bărbaţi, şi pierderea libertăţii şi a averii pentru femei”. Formula finală „vor fi îngăduiţi...” nu reprezintă decât o încercare mediocră de justificare.

Urmează apoi, în 1686, cea ce este de neiertat: dragonadele la împărtăşanie. Prezenţa reală, ritos afirmată, fusese motivul de scandal şi, totodată, motivul de fascinaţie pentru mulţi dintre cei atraşi de catolicismul Contrareformei, înainte de a fi fost împinşi către el de interes sau de teamă, în legătură cu această noua încercare la care este supusă recenta lor cre

174

dinţa, noii catolici nu vor putea cădea la învoiala. Deznădejdea lui Pellison datează din 1686. Constrânşi să ia parte la împărtăşanii pân-gărite, noii catolici îşi amintesc de anafura, Dumnezeul de cocă" din copilăria lor; descoperă, împreună cu Jurieu, semnul reprobării pozitive în păcatul comis împotriva spiritului de pretinsa lor convertire, în lumina evenimentelor simplă apostazie. Deznădejdea nu conduce la imposibila căinţă. Nu există nicio altă ieşire decât respingerea în bloc şi ura. Cardinalul Le Camus şi câţiva jansenişti au fost singurii care, în euforia Te Deum-urilor, şi-au dat seama: „Răsplata păcatului este moartea...". În contextul Franţei prematur decrestinizate, în stadiul rural, drama din 1686 reprezintă marea originalitate a cazului francez.

La câte suflete se ridică oare Refugiul, această emigraţie pe care edictul de la Fontainebleau pretindea că o stopează? Pentru perioada celor doi ani de cea mai intensă încordare emigraţia nu depăşeşte cu mult 100.000. Dacă se totalizează soldurile migratoare din 1679 până în 1700, 250.000 reprezintă, cu siguranţă, un minimum. Şi hegemonia continuă de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, până la edictul de toleranţă din 1787 care inversează tendinţa. 1, 2 până la 1, 3% din populaţia franceză, dar elita unei elite, a cincea, poate a patra parte din potenţialul comercial şi industrial al Franţei emigrează. Este o bogăţie umană care contribuie, într-o proporţie deloc neglijabilă, la crearea condiţiilor prealabile pentru „decolarea" unor largi sectoare din economia ţărilor nordice, din Anglia până în Germania răsăriteană, din Olanda până în ţările scandinave. Dar Refugiul nu se îndreaptă exclusiv spre nord. Au beneficiat de el şi Italia, chiar 51 Spania. Dacă locuitorii din Allaire, din a-Propierea lui: La Rochelle, refugiaţi la Cádiz au reuşit să concilieze dubla lor fidelitate, faţă de credinţă şi faţă de ţara lor, o

parte din Re
175
Iugiul dinspre nord, în schimb, Refugiul din Olanda, mai ales contribuie la universalismul francez al Europei luminilor şi la rezistent? îndârjită faţă de politica lui Ludovic al XIV-lea’. Pentru Franţa, vremurile uşoare au trecut.
Întoarcerea Europei către est
Europa s-a născut în secolul al XVIII-lea dm-tr-o Creştinătate mutilată. Bătălia de la Mohács (1529) încheie un proces, declanşat în secolul al XIV-lea, care duce la izolarea Europei occidentale, închizându-i accesul la mare. Pe cele 3.000.000 de km^2 care-i rămân, există un singur tropism: din Veneţia, Florenţa, Genova prin Sevilla, Lisabona, vestul Franţei către Olanda şi Anglia. Această Europă, lipsită de adâncime, aflată în întregime pe ţărmuri, ocupă încă de pe acum 2.500.000 de km^2 în America, ajunge pe coastele Africii şi intră în contact cu aproape 250.000.000 de oameni pe ţărmurile Asiei bătute de muson.
Aceasta este moştenirea secolului al XVI-lea. Secolul al XVII-lea caută, în interiorul marii Ihalasocraţii a Occidentului îndepărtat creştin, noi poziţii de echilibru: francezii, englezii iau locul ibericilor, sunt transportate mai multe bogăţii, are loc un volum de negoţ ceva mai important, graniţele de peste mări ale Imperiului se deplasează uşor. Din 1620 până în 1690 nu s-a produs nimic esenţial. Trebuie oare să proclamăm „Nimic nou pe frontul de vest”? Să fim mai circumspecţi. La vest se produce o expansiune în profunzimea unui spaţiu aproape închis, în spatele unei „frontiere” * care se mişcă prudent.
Pentru o generaţie întreagă, drama se află la est. După despresurarea Vienei (12 septembrie 1685), Europa centrală îşi schimbă tabăra. Stăpâni ai ţărmurilor Mării Negre şi ai Mână de Azov, împingându-şi de-a lungul Europol
176
pivotul masiv al arhaicului lor imperiu de uscat turcii întrerupeau legăturile între Creştinătatea latină şi o lume slavă* învingătoarea asupra nomazilor din stepe. Istoriile naţionale au ascuns mult timp realitatea acestor ani hotărâtori din cuprinsul Europei

dunărene deschise tuturor, pătrunderea stepei şi pădurii slave în istoria atlantică a Europei. În prim-plan

— Ucraina. După o jumătate de secol de lupte necruţătoare, sub irezistibila presiune a „frontierei” cazace, în pofida faptelor de arme eroice ale armatelor de ocupaţie poloneze între 1648 şi 1696, Ucraina şi Bielorusia îşi fac intrarea în istoria rusă. Marea expansiune a Rusiei către est datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Presiunea frontului de colonizare rusesc se exercită, între 1650 şi 1750 de-a lungul unui ax orientat aproximativ de la nord, nord-est către sud, sud-vest. Petru cel Mare, ţarul-occidental, ţarul-marinar, ţarul-de-pe-ţărm încarnează expresia politică a acestui tropism fundamental de colonizare internă a pământului rusesc. În timp ce Austria mărşăluieşte spre est, Rusia* înaintează spre sud. În întreaga Europă centrală şi răsăriteană, luminişurile se lărgesc, pădurile şi stepele se retrag. O populare în nuclee pierdute între imense no man's lands, obiecte de litigiu fără sens şi fără sfârşit, face loc unei populari mult mai puţin dense, evident, decât în vest, dar, în fine, permanentă.

Imediat după bătălia de la Kahlenberg începe un război (1683 – 1699) care înapoiază Europei 300.000 de km^2 de pământ sub administraţie austriacă. Îţi vine cam prea repede în minte saltul Spaniei creştine imediat după lupta de Las Navas de Tolosa (1222).

În 1686, ducele de Lorena – este prezent tot Imperiul – cucereşte marea cetate a Budei. Morosini, în numele Veneţiei, reia atacul asupra Moreei. În 1689, graţie acelor Amuseurs, oamenii lui Brandt şi Timmermann, înrolaţi după moda occidentală, Petru cel Mare devină

177

stăpânul unei Ruşii în marş către sud, către mare şi vest – două ramuri ale mişcării în cleşte în centrul Europei care sfărâmă, în procesul de ocupare neîntreruptă a teritoriului său, imperiile coloniale pustii, deci arhaice, alo Turciei şi Poloniei.

La 11 septembrie 1607, prinţul Eugeniu* încheie pe podul ele la Zenta, cucerirea regatului Ungariei pentru Habsburgi. Petru cel Mare şterge în 1686 înfrângerea sa din 1695, ocupă Azovul şi continuă nestânjenit cucerirea în mlaştinile de pe ţărmul baltic a Ingriei pe care

Suedia pretinde că o controlează fără să facă ceva în această privinţă. În 169!), tratatul de la Karlowitz consacra prima destrămare a Imperiului Otoman.

Europa clasică dobândeşte o dimensiune continentală. O obţine mai întâi Austria, norocoasă la acest sfârşit al secolului al XVII-lea. Sub domnia lui Leopold I* (1658 – 1705), extinderea statelor austriece este de ordinul a 50%. În 1718, tratatul de la Passarowitz dă pentru o scurtă perioadă Austriei, odată cu Belgradul, Banatul Timişoarei, o parte din Ţara Românească şi din Serbia. Cauzele profunde ale acestei redresări spectaculoase se alia în Turcia, în prăpastia care se adânceşte între ritmul de dezvoltare a bazinului oriental al Mediteranei şi Europa atlantică; ele se află, de asemenea, şi în Imperiu. Germania cea pustiită înseamnă Germania centrală şi Germania de nord. Nucleul germanic alpestru şi prealpestru, relativ adăpostit, eliberat de presiunea care! împiedica spre nord, a copleşit podişul ceh slăbit şi a cimentat aproximativa unitate a arcului sudic al posesiunilor austriece. Leopold I s-a străduit să îndeplinească această sarcină, El a cumpărat Oppeln şi Ratibor de la Polonia, a moştenit Tirolul, a potolit aristocraţia Ungariei austriece (masacrul de la Eperjes), şi-a înzestrat statele cu o armată permanentă,» întărit o grea fiscalitate indirectă. Austria a

781

avut şi ea miniştrii săi de stirpea lui Louvois şi Col bert. Începuturile redresării austriece au contribuit la provocarea acelui disperat atac turcesc, terminat la Kahlenberg. Unitatea Europei clasice se constituie astfel din suma acestor evoluţii convergente. Nu este suficient să cucereşti, trebuie să transformi şi să unifici. Ungaria* turcească nu era musulmană, era aristocratică şi feudală. Imperiul turcesc a fost un extraordinar păstrător al Evului Mediu. Statul austriac, contemporan, către 1690, cu secolul al XVI-lea din Franţa, dă de o Ungarie contemporană cu secolul al XII-lea occidental. Rezultă de aici revolte şi represiuni. Dificila asimilare a Ungariei, eliberate, adică dramatica ei aducere în prezent, nu s-a făcut fără ciocniri şi diversiunea maghiară este un factor deloc neglijabil care a ferit Franţa de o înfrângere zdrobitoare în războiul de succesiune la tronul Spaniei,

în Ungaria, Slovacia şi Rutenia izbucnesc în 1703 tulburări ţărăneşti, după toate aparenţele de conjunctură. Leopold găseşte în faţa lui nobilimea solidară cu ţăranii. Situaţia este similară cu aceea a lui Filip al IV-lea în Catalonia nu cu aceea a lui Ludovic al XIII-lea faţă de Desculţi în 1639. Lui Iosif I (1705 – 1711) îi vor trebui ani pentru a înnă-busi, desprinzând-o de ţărănime, revolta grofilor conduşi de Râkoczi. Faptul s-a împlinit în 1711.

Prinsă la suci şi la est, Austria nu renunţă la Europa occidentală. Ea se sprijină pe Italia şi-şi face visuri în legătură cu Spania. Totuşi, ea renunţă parţial la Imperiu, astfel încât în Germania protestantă cea devastată se formează o putere, şi ea „limitrofă”, ingenioasă în a atrage oameni şi în a ţese un covor neîntrerupt de ocupare a pământului străbătând păduri, mlaştini şi câmpii în paragină, marea nebuloasă Hohenzollern care se răspândeşte clin – brandenburg* de-a lungul întregii Germanii centrale. Opera Marelui Elector (1640 – 1688) uzează sporirea populaţiei calviniste şi consti

179

tuirea unei armate puternice. Armata sa îşi dă măsura la Fehrbellin (1675) împotriva suedezilor. Sub Frederic I* (1688 – 1713), electorul smulge împăratului, copărtaş la succesiunea tronului Spaniei, titlul regal, încoronarea la Königsberg la 18 ianuarie 1701 a primului rege al Prusiei nu este un eveniment de neluat în seamă, într-o perfectă continuitate, cu mai multă violenţă şi mai puţină fineţe, Froderic-Wilhelm I*, Regele-sergent (1713 – 1740) continuă opera Marelui Elector, susţinut de creşterea demografică a Germaniei protestante, aflată în plină fază de recuperare. Cu cei 2.000.000 de supuşi, Regele-sergent ajunge să alinieze, în 1740, 83.000 de oameni, aproape tot atât cât aliniază împăratul care domneşte, din Ungaria până în Sicilia, peste 24.000.000 de suflete şi peste atâtea state. Se înţelege că Frederic al II-lea* (1740 – 1788), izgonind-o pe Maria-Tereza din Silezia (decembrie 1740 – aprilie 1741) a definitivat cantonarea utilă a Austriei în afara Imperiului. Este, în definitiv, o operaţiune fericită pentru Europa deoarece ea pune Austria în slujba esenţialului, reintegrarea bazinului dunărean, menţinut în hibernare sub turci, în curentele atlantice ale istoriei europene.

Rusia lui Petru cel Mare.

Liga de la Augsburg şi Succesiunea la tronul Spaniei

Pentru Europa, marea problemă este, desigur. Rusia. La sfârşitul secolului al XVII-lea, după victoria aşa-numiţilor Amuseurs (1689), cotitura decisivă se desăvârşeşte. Prin Arhanghelsk şi Sankt-Petersburg* al cărui nume cu consonanţe olandeze şi arhitectură servil imitată după modele occidentale echivalează cu o mie de drapele, vânturile Europei atlantice străpung marele trup al pădurii şi al stepei. Sunt 11

180

] a 12 milioane la începutul secolului al

XVIII-lea şi o expansiune demografică irezistibilă în această lume care este deschisă în întregime, toată o „frontieră”, fără foame de pământ, unde numai oamenii – izolaţi, săraci, risipiţi – lipsesc. Această Rusie îndepărtată cântăr este încă de pe acum, de la începutul secolului al XVIII-lea cât întreaga Italie. (13.000.000 de suflete în 1700). Deschiderea cu toporul a ferestrelor către mare, impactul produs de moravurile occidentale, înlocuirea vechii nobilimi rurale cu o nobilime de slujbaşi, toate acestea nu se produc fără numeroase ciocniri şi vărsări de sânge. Iată de ce domnia lui Petru cel Mare, este, sub o mare splendoare de aţadă, în realitate o haotică, o brutală, dar fructuoasă vreme de tulburări. Rusia cunoscuse tulburările izolării, de acum înainte ea traversează o vreme a tulburărilor iscate de comunicare şi de goana după sincronizare.

Un ritm insuportabil de transformări provoacă cea dintâi revoltă a regimului, primejdioasa răscoală a streliţilor*, corpul cel mai tra-cinional al armatei, în umbră se află Sofia, vareviciul, boierii ameninţaţi, toţi cei ce urăsc echipa de prieteni străini ai ţarului, acea Ne-metkaia Sloboda, adversară a Kremlinului. Răscoala izbucneşte în lipsa ţarului, plecat în călătorie de informare (1698). Ea este, la fel ca toate celelalte care urmează, înnccată în sânge. În 1699, Petru cel Mare atacă înfăţişarea Rusiei tradiţionale, costumul, barba; sub aparenţe frivole se ascunde fondul problemei. Reforma parţială a calendarului, veşminte după moda nemţească sau ungurească, tutunul – este implicată o întreagă societate. De aici rezultă divizările profunde ale

ortodoxiei minate, deja jumătatea secolului, de schisma Vechii Credinţe; suprimarea Patriarhatului şi înlocuirea sa cu un Sfânt Sinod domesticit, pâlpâirea sectară, manifestările religioase ale tulburării conştiinţelor şi ale refuzului acestei revoluţii brutale pe care o impune ţarul de sus, într-o

181

manieră incoerentă, întregul regim este astfel marcat de profeţiile apocaliptice ale Vechilor Credincioşi care îl aseamănă pe Petru cel Mare cu Antihristul.

După 36 de ani este depăşit un promontoriu. Victoria asupra lui Carol al XII-lea la Poltava (8 iulie 1709) asigură permanenţa ferestrei baltice, recunoscută la Nystacit în 1721. Cu ce preţ? Din 1700 până în 1709, 200.000 de adulţi sunt luaţi „numai pentru serviciul armatei, fără a mai socoti alte diverse funcţii”. Pierderile umane sunt evaluate la 100.000 ac. oameni. Lucrările de la Sankt-Petersburg au făcut aproape tot atâtea victime. Pierderile sunt sensibil egale cu pierderile franceze la o populaţie mai mică. Între 1700 şi 1709, Rusia a cunoscut tipul său de război de succesiune!

Dar preţul plătit pentru această occidentalizare pripită se află în altă parte, este indirect şi vătămător: consolidarea iobăgiei în Rui sta centrală. Este preţul rupturii cu obiceiurile ancestrale plătit aristocraţiei rurale, un mijloc de a controla şi de a frâna chemarea irezistibilă a coloniilor de pionieri, „frontiera” esenţial ucraineană din secolul al XVIII-lea, înainte ele „frontiera” esenţial siberiana din secolul al XIX-lea, o evoluţie opusă faţă de cea a Europei occidentale pe care totuşi Petru cel Mare voia, cu pasiune, s-o imite. Poate că în domeniul social este mai greu să recuperezi decât în domeniul politic şi economic. Rusia, lumea slavă din adâncurile continentului, izolată datorită avatarului mongol şi tătar şi-a iniţiat procesul de sincronizare în secolul al XVII-lea.

Un singur lucru are importanţă, frontiera ucraineană anexează, implacabilă, marele sud. Nu este departe momentul în care tropismul orientat spre sud al Rusiei se va izbi de tropismul orientat spre Orient al Austriei devenită dunăreană. Pe termen lung, ceea ce contează este intrarea Rusiei în istoria europeană Este o Rusie menită să fie, în

flancul estic al

182

Europei, un fel de State Unite orientale, cu 6 Siberie la răsărit ele Urali asemănătoare cu marele vest de dincolo de Munţii Appalasi.

Se cunoaşte sfârşitul tragic al regimului, haosul îngrozitor care urmează, succesiunea la tron intrată în mâinile gărzii, Ecaterina, Men-sikov scurta reacţie tradiţionalistă sub domnia lui Petru al II-lea (1727 – 1730), petrovnismul brutal al Annei Sângeroasa (1730 – 1740), tradiţionalismul luminat al Elizabetei (1741 – 1762), occidentalismul Ecaterinei a II-a.

Este drama dezvoltărilor inegale şi a efectelor unei sincronizări grăbite.

Semn de arhaism, evenimentele politice sunt şi mai grave la est.

Evenimentele politice de la vest transmit, prin presiuni subtile, modificările echilibrului în masele din est: ponderea sporită a Austriei, răscoala din Ungaria, intrarea în scenă a Prusiei şi a Rusiei.

Hegemonia franceză decurgea din două ansambluri de factori, în esenţă, greutatea specifică a Franţei se întemeia pe superioritatea numărului de oameni şi pe superioritatea tehnicii şi gândirii. Cu tot exodul spre Refugiul oferit de Ţările de Jos, cu toate catastrofele din 1693—l694 şi din 1709 şi în pofida unei îmbătrâniri a populaţiei, începută cam devreme greutatea specifică a Franţei se menţine din 1685 până în 1715. Dar dincolo de o întâietate inevitabilă, vremea hegemoniei se sfârşeşte, cu concursul paradoxal al împrejurărilor care o aduseseră. Franţa, singură până mai ieri într-o Europă pustie, trebuie să ia în consideraţie doi factori noi, Austria şi Anglia. Eliberată ele presiunea otomană. Austria se află într-un proces ele absorbire a Europei dunărene. Va trebui să se împartă cu ea moştenirea Habsburgilor din Spania.

Este un echilibru greu de găsit. El costă – 5 de ani de războaie aproape neîntrerupte. – artajul. care se realizează la Utrecht este che

183

mat să traverseze, prin liniile sale generale Europa clasică până în timpul revoluţiilor. Dacă n-ar fi fost diversiunea maritimă, Franţa ar fi păstrat întreaga Europă spaniolă, adică Ţările-de-Jos şi Italia.

Reintrarea în scenă a Angliei, imediat după Glorious Revolution, a împiedicat o astfel de situaţie. Ea a împiedicat, de asemenea, ca, în 1710 – 1711, Habsburgii să tragă folos de pe urma victoriilor lor i\\ Ungaria şi să adauge Spania şi poate America la zăloagele flamande şi italiene pe care ea le reţinuse. Cele două evenimente politice ale secolului, de cea mai mare importanţă, se situează în 1683 şi în 1689, la un interval de mai puţin şase ani. Revocarea Edictului de la Nantes, operaţiune rentabilă pe plan internaţional când Iacob al II-lea se pregăteşte în februarie 1685 să-i urmeze lui Carol al II-lea, devine un handicap împovărător la suirea patron a lui Wilhelm de Orania. Ea îi smulge Franţei libertatea de manevră, fără a-i aduce în schimb sprijinul Europei catolice.

Politica unificărilor a provocat formarea ligii de la Augsburg (1686). Alegerea contestată de la Köln – ea îi opune, în fruntea marelui electorat ecleziastic, pe candidatul regelui, celui al Imperiului – declanşează procesul de confruntare, în timp ce unirea celor două puteri maritime condamnă Franţa la un conflict de temut pe două fronturi. Pentru prima oară Franţa, cu adevărat singură, fără nicio alianţă, arc în faţa ei, coalizată, întreaga Europă.

Franţa iese uimitor de bine din această încercare, datorită marii superiorităţi a armatei sale întărite cu trupe neregulate. La avantajul comunicaţiilor interioare se adaugă disensiunile adversarului, avantajul diversiunii irlandeze şi maghiare. În spatele fortificaţiilor lui Vauban şi al Palatinatului, transformat în pustiu, regatul este inaccesibil. De la Fleurus (1690) la Steinkerque (1692) şi Neerwinden (1693), de la Staffarde (1690) la La Marsaille

134

(1693), armatele franceze sunt în avantaj şi duc războiul în afara graniţelor.

Cu preţul însă al unui regres pe mure. În 1689 şi 1690, controlul mării este francez. Incepând cu bătălia de la La Hougue (1692), cu tot geniul lui Tourville, el este anglo-olandez. Franţa se refugiază în expediţia corsară, arma celor slabi; ea provoacă puterilor maritime pierderi care contribuie la subminarea voinţei lor de a învinge. Ponderea frontierei terestre nu-i va îngădui să redobândească

dominaţia în largul mării şi iată condamnată pe termen lung economia colonială a Franţei maritime. Şi arşitul hegemoniei spaniole înseamnă Matanzas, mai mult decât Rocroi, sfârşitul hegemoniei franceze, în pofida bătăliilor de la Fleurus, Ne-erwinden, La Marsaille înseamnă Duguay-Trouin* şi Jean Bart* în locul lui Tourville.

Pacea de la Ryswick (1697) este o pace albă, mai curând de aşteptare. Iar Ludovic al XIV-lea care a istovit singur o Europă coalizată şi a învins, renunţând la unificările riscante – brevet târziu de moderaţie –, apare în poziţie de forţă ca să reglementeze cât mai bine succesiunea la tronul Spaniei.

Între 1697 şi 1700, în timp ce ultimul Habsburg* de pe tronul Spaniei agonizează, se succed proiecte şi tratate de partaj, până la tratatul de la Londra din martie 1700.15.000.000 de supuşi în Europa, 12.000.000 în America, patru cincimi, încă, din producţia mondială de argint – a-ţi însuşi resturile epuizate ale Imperiului lui Olivares înseamnă să-ţi asiguri dominaţia în lume. Pentru puterile maritime, în lipsa posibilităţii de a găsi un moştenitor care să nu fie nici împăratul, nici regele Franţei (prinţul elector al Bavariei întrunea condiţiile, dar el moare la începutul anului 1699), cea mai bună soluţie este împărţirea. Ludovic al XIV-lea se raliază la ea. Dar nici împăratul, nici curtea Spaniei nu o vor.

Şi este paradoxal că tocmai la Curtea Spaniei se desfăşoară cea mai mare afacere diplo

185

mâţica a secolului, într-o Castilie care a ajuns pe fundul prăpastie! şi al cărei orgoliu colectiv dictează termenii uimitorului testament. Întreaga moştenire este oferită unuia singur: la început unui Bourbon, mai apoi unui Habsburg din Viena, cu stricta separare a Coroanelor. Paradoxală tărie a obişnuinţei unei lungi convieţuiri, Castilia refuză prin clasele sale conducătoare, să ia în considerare pierderea unul Imperiu care o striveşte în Europa.

Testamentul i-a fost comunicat lui Ludovic al XIV-lea la 9 noiembrie 1700. Urmează o aşteptare încordată şi dezbateri pătimaşe şi o falsă alternativă: pentru Consiliu alegerea nu este posibilă decât între un război şi altul, pentru că împăratul a refuzat tratativele de

împărţire şi pentru că tratatul de la Londra încheiat cu puterile maritime este anterior Testamentului care, fapt nou, asigură separarea celor două Coroane. Acceptarea Testamentului va aduce bătrânului rege cel puţin ataşamentul înflăcărat al Castiliei. Trupele neregulate de ţărani din Franţa şi nestrămutata fidelitate a populaţiei Castiliei sunt factorii care, la sfâr-situl dramei, vor salva cele două mari puteri de la prăpastie.

Dacă Ludovic al XIV-lea a comis erori, acestea au fost după, nu înainte. Dar Franţa apuseană, dornică de America, l-a împins către ele: graba de a pune în stare de apărare Ţările-de-Jos, îmbulzeala maluinilor pe Marea Sudului prin noul drum al Capului Horn, activitatea încurcată a coloniilor* comerciale franceze la Cad iz şi în întreaga Spanie, stângăcie care pare să menţină drepturile ducelui de An-jou, Filip al V-lea* la Coroana Franţei. Recunoașterea grăbită a pretendentului Stuart (septembrie 1701) este o insultă adusă Angliei protestante. Dar nu ea reprezintă casus belli. În acest moment, răul este împlinit. Mai rămâne de dat cel mult un răspuns la alianţa pe cale să se înnoade între puterile maritime şi.

Imperiu.

185

În Oceanul Atlantic, Carrera spaniolă este sfărâmată. Largul mării aparţine englezilor, argintul galioanelor se pierde la Vigo, Gibrai-tarul este cucerit prin surprindere în 1704, legăturile cu America sunt asigurate doar de corsarii din Saint Malo, ceea ce trezeşte suspiciunile părţii spaniole. Spania periferică la fel de hotărât arhiducistă pe cât este Castilia filipistă, se află prinsă în cleşte între corpurile expediţionale inamice din Portugalia până în Catalonia. Italia fiind pierdută rapid iar Franţa istovită de războiul interminabil, iată şi apărarea Spaniei este în curând ameninţată, Totuşi, trupele neregulate întăresc armata, fortăreţele lui Vauban care cad una câte una şi ă-râmă clintii adversarului, Castilia face din trupul său un zid în jurul regelui pe care şi l-a dat pentru că alţii au vrut să i-l smulgă, şi cu ajutorul francez la Villaviciosa (1710), Filip* iese definitiv învingător, în sfârşit, moartea lui Iosif I, în 1711, îl face pe arhiduce împărat şi rege, mai primejdios pentru puterile maritime decât Franţa cea slăbită, separată

de o Spanie redusă la America şi la Peninsulă. Era şi timpul căci fără încrâncenarea duşmănoasă a olandezilor (spre a-şi lua revanşa pentru războiul din 1672 – 1673 şi pentru dragonade) care cereau imposibilul (război al francezilor împotriva lui Filip al V-lea) Franţa ar fi capitulat la sfârşitul groaznicei ierni din 1709. Războiul de succesiune la tronul Spaniei, dinastic în aparenţă, a fost primul război naţional din Europa. El a avut măreţia şi înverşunarea unui asemenea război.

Dizgraţierea lui Marlborough, fierul de lance al partidului Whig îndârjit împotriva Franţei, retragerea englezilor din luptă îngăduie lui Villars să dejoace la Denain (1712) planurile prinţului Eugen.

De la Utrecht la Rastadt (1713 – 1714), cel mai lung anotimp diplomatic al Europei clasice după pacea din Westphalia va pune bazele teritoriale ale Europei secolului al XVIII-lea.

Capitolul IV HEGEMONIA ÎMPĂRŢEA

Adaptări. În căutarea unor noi echilibre

De la tratativele preliminare de la Londra (8 octombrie 1711) până la tratatul de la Barrière, sub guvernarea, încă de pe acum, în Franţa, a Piegentului, au fost semnate între puterile europene 14 convenţii. Echilibrul care decurge de pe urma lor, traversează, în linii generale, întregul secol al XVIII-lea. S-a afirmat cam pripit că tratatele de la Utrecht marcau alunecarea de la hegemonia franceză către hegemonia engleză, iată un fapt care este valabil numai foarte aproximativ. Franţa numără, în jurul lui 1730, 20.000.000 de locuitori, iar Insulele britanice, 6.000.000. Locke* ar fi un necunoscut pe continent fără frumoasa traducere a lui Coste; În prima parte a secolului al XVIII-lea, Franţa reuşeşte să-şi taie peste mări o parte mai înfloritoare decât Anglia, o parte pe care ea o pierde în deceniul al şaselea, iar venitul britanic pe cap de locuitor nu depăşeşte decât cu 15 – 20% venitul mediu al celei mai favorizate naţiuni de pe continent, Franţa. Atunci să nu fim prea expeditivi. Anglia whigă a primului George nu şi-a păstrat tot avantajul pe care i-l dăduse şansa din 1711, aşa cum nici Franţa lui Ludovic al XIV-lea nu reuşise să se menţină pe poziţiile hazardate ale urri

flăcărilor. Prima parte a secolului al XVIII-lea înseamnă nu atât o jumătate de secol de hegemonie engleză, cât o jumătate de secol de hegemonie împărţită. Franţa câştiga partea leului pe continent; Anglia – marea şi, după o luptă îndelungată, mult timp indecisă, imensele beneficii ale comerţului peste mări, stăpânirea Americilor „frontiere”. Într-un cuvânt, Angliei îi revine viitorul iar Franţei, ceea ce a mai rămas dintr-un prezent frumos.

Mai întâi, garanţia reciprocă a ordinii succesiunilor la tronurile europene. Pentru Franţa – recunoaşterea succesiunii protestante în Anglia, între Franţa şi Spania – înregistrarea solemnă a renunţărilor. Regentul, în ce-l priveşte, este părţi/anul lor în aceeaşi măsură ca regele din casa de Hanovra şi Parlamentul whig. Cât despre separarea celor două Coroane, ea nu împiedică opera în profunzime a personalului francez al lui Filip al V-lea.

Filip al V-lea obţine Indiile, şi peninsula diminuată, fără Gibraltar şi Menorca: Franţa – frontierele păcii de la Ryswick; împăratul – Ţările-de-Jos şi Italia spaniolă, cu excepţia Siciliei, cedată Piemontului, între cei doi uriaşi continentali (populaţia confederaţiei imperiale depăşeşte cu aproximativ 3.000.000 populaţia franceză, totuşi mai bogată şi mai omogenă) se află ecranul protector al „barierelor”. De concepţie olandeză, generalizată şi transformată de englezi, sistemul barierelor a fost constituit din Marea Nordului până în Munţii Apenini, în zonele destinate să fie locuri de confruntare între Bourboni şi Habsburgi: Ţările-de-Jos, Italia, ţinuturile renane. „Paza lor a fost încredinţată puterilor de a doua mărime, prea slabe pentru ca ele s-o poată asigura fără concursul Angliei”.

Ajustările în America de nord nu sunt decât de amănunt, golful şi strâmtoarea Hudson, A-cadia, Terranova, Saint-Cristophe… un contencios vechi, reglementat potrivit voinţei Angliei. Nimic mai mult. Marea afacere înseamnă

189

America cea populată; ea rămâne spaniolă dar, din punct de vedere economic, scapă de sub controlul Spaniei prin asiento, prin nava avi-l torizată – această enormă navă cu încărcătura mereu reînnoită, pe care englezii o pot trimite l în fiecare an în porturile

Americii spaniole – prin privilegiile comerciale; însăşi peninsula este prinsă strâns în legăturile tarifelor. Anglia a obţinut în America această poziţie superioară pe care francezii o câştigaseră din 1701 până în 1712 în vremea lui Rey nuestro abudo1. indiile Castiliei, lăsate sub autoritatea politica a Spaniei, sunt plasate sub condommionul economic al Europei maritime, în fruntea acestui condominium se află Anglia comercială, nu fără a primi lovituri, nu fără a i se opune rezistenţă din partea administraţiei spaniole. Ai ceasta până în 1770. În acel moment, Spania. i renăscută va înţelege să recolonizeze în contul său Indiile Castiliei. La capătul acestui efort târziu dar eficace se află Independenţa. Din 1715 până în 1770, trei puteri subminează din plin Spania în exploatarea economică a Indiilor Castiliei: Franţa, îndeobşte prima la Cádiz. Dacă poziţia englezilor, în interiorul monopolului, este uşor inferioară celei a francezilor, ea este, în schimb, cu 80% predominantă în „negoţul la capătul suliţei", în comerţul interlop, în poziţia a treia se află olandezii. Aşadar, între 1715 şi 1770, America spaniolă are patru metropole economice. Anglia vine în frunte, Franţa destul de aproape, în poziţia a doua, olandezii mult în urmă, spaniolii, în fruntea plutonului de la coadă, înaintea portughezilor, genovezilor, hanseaţilor şi a nordicilor. Faptul nu este înscris în tratate, dar rezultă din practica lor. Şi întrucât America spaniolă rămâne marca afacere, vom măsura concomi-l Regele, bunicul nostru, expresie afectuoasă pe care spaniolii, identificându-se cu Filip al V-lea. tânărul lor rege, o întrebuinţau în mod curent între – ÎŢI H pentru a-l desemna pe Ludovic al

1701 şi 1715 pentru XIV-lea (N. aut.).

tent şi amploarea, şi limitele hegemoniei engleze. La fel cum pe continent Franţa trebuie să ţină cont în mod special de Anglia, pe mare şi în afara Europei, Anglia trebuie să ţină cont în mod special de Franţa.

Cu atât mai mult cu cât secolul al XVIII-lea este departe de a fi dominat uniform de rivalitatea franco-engleză. Înţelegerea de la Utrecht se deschide chiar asupra unei curioase coaliţii franco-engleze, trebuie oare s-o numim coaliţia celor avuţi? Motivele dinastice pentru

o asemenea coaliţie suit evidente. Regentul se teme de Filip al V-lea, singurul obstacol care îl separă de tron în cazul morţii verosimile a tânărului Ludovic al XV-lea. George I şi majoritatea whigă din Parlament trăiesc sub ameninţarea debarcărilor iacobite din 1715 – 1716, pradă dizidentei latente a acelor High-lans din Scoţia şi din Irlanda catolică. Filip d'Orléans* îi suspectează pe trimişii lui Filip al V-lea. Regentul apără cu atât mai mult statu-quo-ul cu cât ştie că Franţa este epuizată şi că tratatul de la Utrecht îl înlătură pe bătrânul duce de Anjou de la Coroana Franţei.

Pentru Filip al V-lea, împins de Elizabeta Farnese, a doua lui soţie, şi de Alberoni, va-lhlo-ul său, un ţel este precumpănitor: să readucă Italia într-un raport de dependenţă faţă de Spania. Acest anacronic vis năzuia totodată să reclobândească centrul Spaniei mediteraneene, profund rănite de ruptura unităţii hispanice din lumea mediteraneană occidentală. Du-bois în Franţa, Stanhope în Anglia, Alberoni în Spania au fost instrumentele acestei paradoxale şi efemere răsturnări a alianţelor.

De la înţelegerea franco-engleză (iulie 1706) prin adăugarea Olandei se trece la o triplă alianţă (ianuarie 1717) şi mai paradoxală pentru menţinerea statu-quo-ului. Când Spania, prea grăbită, intervine cu forţa militară în strâmtoarea Siciliei, nu numai că flota sa reconstituită cu mari cheltuieli este distrusă la Passaro de amiralul Byng (11 august 1718).

191

dar, pentru a o constrângesă se supună, Tripla Alianţă devine Cvadrupla Alianţă prin ralierea împăratului. După descoperirea conspiraţiei lui Cellamare împotriva Regentului (graţie arestării la Poitiers la 5 decembrie 1718 a abatelui Porto Carrero), trupele franceze trec la ocuparea punitivă a oraşelor San Sebastián (19 august 1719) şi Urgel (23 octombrie 1719). Anul 1720 probează soliditatea echilibrului de la Utrecht. Neapole imperial redobândeşte şi-cilia în schimbul Sardiniei, compensaţie interioară, dar apropiată de Casa de Savoia. În şi arsit, la Parma şi în Toscana se conturează, în jurul lui Don Carlos schiţa unei Italii bour-boniene.

Congresul de la Cambrai pacificase Europa; Franţa îşi salva

alianţa cu Anglia şi întărea unitatea dinastică dintre ea şi Spania. Infanta Anna-Maria, fiica lui Filip al V-lea şi a Elizabetei Farnese, crescută la Versailles, constituia veriga slabă a acestei combinaţii abile. Moartea Regentului şi ministeriatul ducelui de Bourbon compromit acest edificiu. Pentru raţiuni de politică internă, Bourbon o trimite înapoi cu grosolănie pe micuţa infantă şi îl însoară pe Ludovic al XV-lea cu Maria Lesz-czyńska, fiica deja matură a unui rege fantoşă al Poloniei. Faptul va îngădui, cel puţin, asigurarea unei prompte descendenţe lui Ludovic al XV-lea, adolescent.

I-au trebuit patru ani lungi cardinalului Fleury, preceptorul ministru ai lui Ludovic al XV-lea pentru a restabili prietenia franco-spaniolă (1729). Războiul de succesiune la tronul Poloniei permite Franţei să câştige într-un timp nu prea lung şi fără a provoca intervenţia Angliei, Lorena.

Pentru ultima dată. De acum încolo, rivalitatea comercială şi colonială franco-britanică, adică rivalităţile economice se vor impune în jocul Curţilor regale.

Dar nu anexarea a ceea ce rămăsese din Lorena independentă şi nici atitudinea franceză

192

În problema succesiunii la tronul Austriei, ci rivalitatea maritimă şi comercială franco-en-gleză sfărâmă politica de înţelegere pe care Regentul, Stanhope, Dubois, Fleury şi Walpole

O făcuseră să prevaleze cu mai mult sau mai puţin noroc. Din 1730, ritmul de dezvoltare a Franţei neliniştește Londra. Conjunctura Franţei continentale, mai mult timp şovăitoare, se redresează brusc şi contribuie la această mutaţie. Lovită cu duritate la sfârşitul Războiului de Succesiune la tronul Spaniei, economia maritimă franceză reface terenul pierdut, în centrul dramei se află, încă o dată, numai esenţialul: dreptul pentru Anglia de exploatare directă, fără participare la cheltuielile Americii spaniole. South Şea Company împotriva lui Filip al V-lea, Walpole, depăşit, criza ciclică (1739 – 1740) care atinge economia engleză… şi în locul Spaniei singure, Anglia găseşte Franţa (1740) alături de aliata ei latină, pe francezii din Cádiz atacând negoţul interlop.

Niciodată Anglia nu fusese într-o situaţie atât de rea. Pentru puterile maritime continentale, este o şansă, dacă evită ispita acţiunii individuale, să o depăşească în ceea ce e mai important. Atunci intervine succesiunea la tronul Austriei. La interval de 40 de ani între ele, cele două mari probleme de succesiune vor tulbura pacea şi echilibrul Europei. Iosif

1 (1705 – 1711) nu avea decât fiice şi Carol al VI-lea (1711 – 1740), regele Spaniei catalanilor, tânărul său frate, la fel. O reglementare stabilită în 1703 de Leopold (1668 – 1705), Dispoziţia leopoldină, prevăzuse cazul şi stipulase, normal, că succesiunea ar urma să revină fiicelor lui Iosif. Carol al VI-lea a modificat acest ordin prin Sancţiunea pragmatică* din 1713 şi şi-a cheltuit viaţa pentru a impune în interiorul şi în exteriorul statelor sale acest mare act politic de unchi rău şi de tată abuziv. Într-o asemenea confederaţie lipsită de vigoare, în care legătura dinastică este singurul liant al Imperiului, această manieră de a acţiona.

193

În pofida lipsei sale de „eleganţă, se justifică. Rectificarea Pragmaticei costase încă de pe acum scump, cel puţin în aparenţa: cedarea Regatului Neapolelui. şi a Siciliei în schimbul Parmei în 1738 şi pierderea unei părţi din Ţara Românească şi din Serbia în 1739. Mutilarea din 1738, sacrificarea sudului Italiei pentru nordul ei, întrucât concentra Imperiul în jurul lui însuşi, era mai curând benefică; mai gravă era înfrângerea în: faţa turcilor pentru ca ea părea să pună sub semnul întrebării o parte dintre consecinţele victoriei de la Kah-lenberg. Dezorganizarea finanţelor şi a armatei, totul era pe dos de cum ar fi trebuit să fie, la 20 octombrie 1740, pentru a da viaţă unei colecţii impresionante de petice de hârtie.

Franţa privise cu prea multă iritare reconstituirea în preajma Dunării a unei mari puteri continentale pentru ca să reziste la tentaţia nechibzuită de a sacrifica marea în favoarea uscatului.

Războiul are trei faze: succesul coaliţiei anti-austriece după atacul precipitat al lui Frederic al II-lea* în Silezia (decembrie 1740) care culminează la Praga unde pătrund, în noiembrie 1741, Chevert şi Mauriciu de Saxa; trădarea lui Frederic al II-lea şi redresarea

austriecilor care ajung, în momentul culminant al acesteia, la porţile Alsaciei (1745); implacabila revenire a Franţei, aproape singură de la bătălia de la Fontenoy (1745) până la căderea oraşului Bergen-op-Zoom (16 septembrie 1747) şi la asediul de la Maestricht (1748).

În primăvara anului 1748, avansurile Mariei Tereza* şi victoriile lui Mauriciu de Saxa făceau din Franţa dictatorul Europei. Prima lovitură de teatru – Franţa optează pentru înţelegerea directă cu Anglia. Este o mărturie despre existenţa unei hegemonii duble. A doua lovitură de teatru – moderaţia. lui Ludovic al XV-lea, în realitate „pentru Franţa, negocierea unei poziţii puternice pe uscat în schimb

194

bul unei poziţii puternice a englezilor pe mare şi în provinciile de peste mări.

„Tratatul de la Aix-la-Chapelle este, cel puţin în aparenţă, un tratat fără învingători şi fără învinşi. Anglia restituie Franţei insula Cap-Breton – Louisburg – în schimbul Mă-drasului. Franţa îşi abandonează cuceririle, Ţările-de-Jos, Savoia, Nisa; Spania renunţă la revendicările sale din 1739. Austria dă înapoi, evident, în Italia, cedând o parte din ţinutul milanez şi Parma, dar obţine garantarea statelor Habsburgilor cu excepţia Sileziei”...

Acest tratat, s-a spus, nu este decât un armistiţiu pentru că el restabileşte pe mare o situaţie de nesuportat încă din 1739. Căutarea unui nou echilibru pe uscat a distras atenţia de la ceea ce era esenţial, căutarea unui nou echilibru pe mare şi peste mări. Alianţa franco-spaniolă este slăbită şi pe continent se caută un sistem de alianţe. Tensiunea deceniului care începe în 1750 prelungeşte drama anilor ’39 – ’40. Confruntarea maritimă şi colonială trece printr-o fază de paroxism.

Un conflict izbucneşte în valea fluviului Ohio, între „frontiera” pionieră anglo-saxonă şi zona de trecere pentru franco-canadieni, înţepături de ac chiar la marginea imperiului spaniol, progrese exponenţiale în Indii cu Du-pleix, ale politicii de ocupaţie teritorială, ale protectoratului Companiei franceze. Conştientă că este pe cale să piardă pacea, Anglia atacă în 1755 prin dubla lovitură de forţă a lui

Bos-cawen (pe bancul din Terra-Nova) şi a lui Braddock (în faţa fortului Duquesne, pe Monangahela). În câteva săptămâni (noiembrie 1755), aproape trei sute de nave franceze de comerţ sunt capturate pe toate mările, echivalând cu o pierdere de 3.000.000 livre, 6.000 marinari, 1500 de soldaţi. La 21 decembrie 1755, guvernul francez lansează un ultimatum pentru a reclama restituirea. La 10 ianuarie 1756, răspunsul negativ al englezilor transformă sta

195

rea de război în fapt în stare de război în drept.

Se ştie cum se termină toate acestea şapte ani mai târziu (august 1762 – februarie 1763), prin instituirea pe mare a hegemoniei indiscutabile a Angliei. Totuşi, la început, ruptura alianţei austro-engleze oferea Franţei o situaţie favorabilă pentru a se concentra pe maro. Era oare posibil să nu meargă mai departe? Să nu recurgă la şantajarea casei de Hanovra, să nu preîntâmpine, printr-un ajutor activ oferit Mariei Tereza, primejdia reeditării conjuncturii din 1743? într-adevăr, handicapul geopolitic al angajării franceze pe continent este una dintre cheile succesului Angliei insulare. Puterea armatei prusiene, geniul militar al lui Frederic cel Mare, zelul necruţător al lui Pitt, eficacitatea subsidiilor engleze, sinusoida imprevizibilă a intervenţiilor dezordonate ale tânărului; gigant rus reprezintă accidentul acestei structuri.: De altfel, victoria englezå era meritată. Ea decurge dintr-un a-vans profund în privinţa esenţialului.

Superioritatea engleza

Avans economic, avans tehnic, o fluiditate excepţională a structurilor sociale, avans care a crescut în pofida unei situaţii politice la început mediocre... \,.

Genialul compromis din 1689 realizase o trecere dialectică de la continuitatea dinastică, tradiţionala credinţă faţă de principe, bază a statului modern la teoria contractului lansată de Locke, după consumarea faptului, în 1690. Ruptura se situează mai târziu, la timpul dureroasei tensiuni a anilor 1714 – 1716, la moartea reginei Ana (l august 1714), cu prilejul alegerii dinastiei: de Ha novra.

Torii lui Bolinghroke merseseră prea departe între 1711 – şi 1714: după opinia protes

196

tanta, logica analizelor lor îi conduseseră până la reconcilierea anglo-franceză. Era o depăşire a limitei tolerabilului. Tratatul de comerţ, mai ales, este blocat în momentul în care tensiunile ciclice şi reconversiunea economiei de război îşi acumulează efectele. De aici rezultă violenţa răsturnării care urmează morţii celei de a doua fiice a lui Iacob al II-lea Stuart. Comitetul regenţilor îl proclamă rege pe electorul de Hanovra; George I îşi face intrarea la Londra la 20 septembrie 1714. Secolul al XVIII-lea este, aproape în întregime, în Anglia, un secol whig. Majoritatea poporului englez se împacă greu cu intruziunea unei dinastii străine. Din această pricină, instituţiile politice engleze evoluează mai repede către un regim de cabinet, impropriu numit parlamentar. Revolta din 1715 – 1716 demonstrează dimensiunea neliniştii chiar dacă ar rămâne destul de strict limitată în comitatele High-lands, Strathmore şi în câteva districte din nordul Angliei. La pasivul dinastiei hanovrie-ne se înscrie întârzierea provocată aderării Britanici celtice, a Scoţiei şi Irlandei. Statutul teritorial al Insulelor britanice se întemeiază pe acel Covenant din 1707 pentru Scoţia şi pe tratatul de la Limerick din 1691 pentru Irlanda, dar dizidenta în spirit a comitatului Highlands şi a patru cincimi din Irlanda catolică, exploatată într-o proporţie de cinci sosimi de o clasă de latifundiari protestanţi ab-senteişti, sugrumată de fisc şi de vamă străbate întreg secolul. Cu posibilităţile oferite inamicului continental de de diversiune în nord şi în vest, această fragilitate structurală a Angliei hanovriene: nu a însemnat oare, în cele din urmă, un factor favorabil? Ea a reprezentat o sfidare care a făcut din puterea flotei britanice o chestiune – de viaţă sau de moarte, contrabalansată, este adevărat, de obligaţia unei politici active pe continent şi de o angajare uneori costisitoare pentru menţinerea echilibrului. –: …:.: …

197

Evicţiunea regelui este împlinită încă din primii ani ai domniei lui George I (1714 – 1727). Partidultorilor, apărător al prerogativei regale, ai continuităţii Bisericii oficiale, partidultorilor, forţă vie şi constructivă a unei Anglii europene şi sincronizată cu modelele continentului, torii, suspectaţi, în parte neîntemeiat, în parte cu

dreptate, de simpatie iacobină, sunt îndepărtaţi de la putere în exclusivul profit al whigilor. Timp de o jumătate de secol Anglia se află neîntrerupt între mâinile partidului adept al specificului britanic. Whigii, protestanţi sectari de bunăvoie, partizani ai schismei – Dissent – chiar când sunt anglicani sau indiferenţi alcătuiesc minoritatea micii nobilimi – gentry – de ţară şi cvasitotalitatea marelui comerţ, a finanţei – moneyed interest –, reprezintă, în mare, estul faţă de vest şi nord. Ralierea lor la Hanovrieni din ură pentru Stuarţi nu i-a convertit la ideea prerogativei regale. Ei îl urmează pe regele de Hanovra cu condiţia ca acesta să renunţe la a participa la cârmuirea Angliei. Procesul de evicţiune a fost condus până la capăt sub ministeriatul lui Stanhope. Regele se retrage în umbră în schimbul creşterii teritoriale (prin Bremen şi Verden) obţinute de Anglia pentru electoratul german. El nu mai prezidează decât Consiliul privat, primeşte o listă de cauze civile în timp ce cabinetul guvernează în numele, dar şi în absenţa sa. George I nu înţelege limba engleză şi George al II-lea (1727 – 1760) nu o vorbeşte.

În această revoluţie, realizată fără zgomot, două mari figuri domină politica engleză. Robert Walpole*, un te-ry ajuns la putere din octombrie 1715 până în aprilie 1721 şi din 1721 până în 1742, gentilom de ţară, simbolizează primatul dezvoltării economice, dispreţul faţă de politică şi de cultură ce marchează profund o Anglie pregătind în linişte îndepărtatele condiţii ale decolării. – take of f – unei revoluţii economice căreia nimeni nu-i poate

1 S8

prevedea nici momentul declanşării, nici amploarea. Regimul Walpole înseamnă recurgerea sistematică la corupţie ca mijloc de guvernământ, întâietatea Cabinetului asupra Parlamentului, menţinerea superstiţioasă a unui sistem electoral dezadaptat, slaba reprezentativitate a unui parlament care se limitează la interesele esenţiale promovate de gentry, implicată treptat în revoluţia agricolă precum şi de diferitele cercuri din moneyed interest. Gentry este ocupată cu împrejmuirea câmpiilor deschise, cu crearea de păşuni, cu exproprierea şi strivirea micilor gospodării ţărăneşti independente. Datorită unor mijloace de credit puternice (simbolizate de

generalizarea timpurie a scontului încă de la începutul secolului al XVII-lea şi de întemeierea Băncii Angliei în 1694), moneyed interest din porturi obţine a-vantaje înspre vest în imperiul spaniol, înspre est în direcţia Indiei şi mai ales a Chinei, în vreme ce îndepărtata Americă se dezvoltă încă în continuarea avântului din secolul al XVII-lea. Această Anglie nu este nici ea ferită de fascinaţia creditului. Criza Companiei Mării Sudului şi dezastrul bulelor – bubbles, spune simpatic limba engleză – adică al hârtiei fără acoperire emise de South Şea Company, constituie modalitatea engleză a unei crize europene şi mondiale asociate în Franţa de numele lui Law. În Anglia, ea nu are aceleaşi consecinţe psihologice catastrofale ca în Franţa pentru că aici structurile creditului sunt încă de pe acum superioare fragilelor structuri franceze. Walpole înseamnă, de asemenea, în afară de relativa dezangajare faţă de regele de Hanovra, buna înţelegere cu Franţa, adică acceptarea înţeleaptă a hegemoniei împărţite.

A doua mare figură a politicii engleze este brutalul imperialist, la fel de intransigent faţă de regele de Hanovra şi faţă de Franţa, premierul William Pitt*, viitorul lord Chatham (1708 – 1778), învingătorul Franţei în timpul războiului de 7 ani. Trecerea de la Walpole la

199

Pitt nu semnifică nicicum o revoluţie. Amândoi, proveniţi din aceeaşi clasă socială, reprezintă aceleaşi interese, dar într-o atmosferă total diferită. Realitatea este că la mijlocul secolului al XVIII-lea, Anglia care-şi ia avânt devansează tot mai mult ritmul continentului. Anglia lui Walpole este Anglia Regenţei evocată de Hogarth*, aceea a lui Pitt este Anglia Deşteptării lui Wesley care anticipează Geniul creştinismului într-un moment când Franţa se opreşte la ora Enciclopediei.

Regenţa în Franţa înseamnă criza periculoasă a marii monarhii administrative, ea îşi demonstrează, depăşind toate aşteptările, soliditatea remarcabilă. Nici contraofensiva jan-senistă, nici conspiraţia lui Cellamare, nici arhaica tentativă de polisinodie la instigarea prietenilor lui Saint-Simon* nu ameninţă mult timp sau profund opera Marelui Rege, pentru că Regentul îşi redobândeşte

stăpânirea de sine, pentru că ea este bine slujită de Dubois şi mai ales pentru că tânărul rege Ludovic al XV-lea ieşind cu bine din copilărie evită pentru Franţa şi pentru Europa un război de succesiune necruţător.

Franţa Regenţei participă la febra activităţii maritime din anii 1717 – 1720. Acest puseu, care nu este decât un fals avânt, aduce în Franţa inteligenta, dar primejdioasa experienţă a lui Law. De la Compania Occidentului până la Compania din Indii, de la colonizarea Louisianei la o gigantică operaţiune de credit care tinde să promoveze dintr-odată Franţa chiar înaintea Angliei în privinţa hârtiei-monedă (trei miliarde în hârtie pentru o jumătate de miliard în numerar), fără o pregătire psihologică, fără o cultură economică, totul se află într-o conjunctură nehotărâtă. Nicăieri în Europa dezastrul (februarie-iulie 3720) nu a fost atât de general şi de grav. După câţiva ani de tulburări profunde, stabilizarea ducelui de Bourbon din 1726 asigura Franţei două secole de echilibru monetar, întreruptă doar un

200

moment de experienţa revoluţionară a asignatelor. După lungul şi paşnicul ministeriat al lui Fleury (1726 – 1743) care corespunde guvernării, lui Walpole în Anglia, monarhia administrativă trăieşte din elanul propriu.

Dar sub Orry, Machault d'Arnouville, d'Ar-genson, Franţa este mai curând administrată decât guvernată. Lungile serii consulare, memoriile şi rapoartele intendenţilor, întărirea stării civile, enormul efort de informare statistică din partea Controlului general demonstrează că, în pofida slăbiciunilor lui Ludovic al XV-lea, a ezitărilor şi amantelor sale, destinul Franţei este prezidat de un guvern preocupat de binele public, un guvern eficace pe care nu-l paralizează nici Fronda parlamentară, nici revolta mocnită a celor privilegiaţi.

La începutul deceniului al şaptelea, refluxul turcesc este un fapt consumat. Europa s-a mărit în centru cu întreaga masivitate a noului imperiu al Habsburgilor. Rusia s-a sudat pe mare şi pe uscat de versantul atlantic, graţie frontului de avangardă al Ucrainei. Peste mări, America europeană s-a îmbogăţit cu Brazilia centrală iar frontul pionier anglo-saxon atinge munţii Appalaşi în timp ce India şi China

sunt antrenate încă dinainte în mutaţia unui comerţ de anvergură cu direcţie britanică. Către 1760, timpul izolării fructuoase este încheiat, şi anume definitiv încheiat.

Europa se pregăteşte cu adevărat să iasă din Europa. Ea se pregăteşte să încerce aventura unei mari civilizaţii, unice, care va fi esenţial europeană. Adică trecerea de la plural la singular.

Partea a doua

DURATĂ LUNGĂ ŞI CIVILIZAŢIE MATERIALĂ

— Ăi

O lume materială stabilă

„I

O lume materialu se”…

Trei generaţii, o jumătate de miliard de destine omeneşti asupra cărora suntem atât. de inegali şi, cât priveşte esenţialul, atât de puţin informaţi… Un asemenea subiect se apără prin masivitatea sa. Vom opta deci, în cunoştinţă de cauză, să-i trasăm câteva direcţii. Mergând pe firul evenimentelor, în cadrul tradiţional al statelor care se întăresc şi caută i să realizeze între ele un echilibru complicat, totul ne-a apărut drept schimbare, dramă, ruptură; în scurgerea timpului trăit de destinul anonim totul pare nemişcat. Aceasta întrxidt cadrul – şi cu atât mai puţin condiţiile vieţii materiale – nu se schimbă radical din 3620 până în 1760. Frontierele Europei se extind şi extinderea lor contribuie la iluzia unei mutaţii în privinţa numărului de oameni, interiorul palatelor evoluează, costumul de la Curte şi cel de la oraş se schimbă, dar ţăranii se nasc, mănâncă, suferă, se căsătoresc, muncesc, iubesc, îşi petrec anii copilăriei şi mor, în 1760, aproape la fel ca în 1620. Poate cel mult în Occident sunt ceva mai puţin săraci, ceva mai puţin supuşi primejdiilor, cu o durată a vieţii, în medie, întrucâtva mai mare decât în 1620. Există o inerţie a lucrurilor. Tocmai această inerţie am dori s-o măsurăm. Qvilizaţia Europei clasice se furişează în cadrul nemişcător al unei foarte vechi civilizaţii materiale. Ea a fost profund modelată în timpul Evului Mediu revoluţionar din secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Să nu ne înşelăm, civilizaţia materială a Europei clasice străbate într-un singur şuvoi cele şapte, opt secole care duc, în vest, de la marile defrişări, de la explozia demografică din secolele XI-XIII la

prerevoluţia agricolă şi industrială de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi jumătatea secolului al XIX-lea. Europa clasică a îmbunătăţit cadrul material al civilizaţiei sale, l-a modificat dar nu l-a creat. În esenţă, el reprezintă moştenirea unui trecut foarte îndelungat.

204

Capitolul V

SPAŢIUL.

NUMĂRUL OAMENILOR

Spaţiul Europei clasice nu este un spaţiu închis, în vestul Franţei păduroase landele se defrişează aproape pretutindeni la începutul ministeriatului lui Colbert şi mai ales începând din 1750. Iată polderele din Olanda, exemplul mlaştinilor din Poitou în Franţa, acele despoblados din valea Ebrului şi din Sierra Morena în Spania. Totuşi, în general, se menţine o linie de demarcaţie care taie Europa în două, de la Lübeck la Fiume. Ea duce, aproximativ de-a lungul Elbei, a Sudeţilor, înconjoară Boemia, dar exclude Slovacia turcească până la sfârşitul secolului al XVII-lea, Austria şi Ungaria creştină dinainte de 1683, apoi doar Ungaria de curând recucerită, imediat după Kahlenberg. La vest se întinde o lume închisă sau aproape închisă: dincolo de linia care mărgineşte tărâmul aşa-zis incult* pământurile care încep să fie cultivate dobândite ici şi colo (mai multe în secolul al XVII-lea decât în secolul al XVIII-lea în Provence, mai multe în secolul al XVIII-lea decât în secolul al XVII-lea în Franţa dintre Somme şi Loara) sunt lovite de legea dură a randamentelor descrescânde formulată pe baza exemplului englez, de Ricardo, în secolul al XVIII-lea şi de corifeii sumbrei teorii a rentei, la începutul secolului al KIX-lesu

205

La est se întinde o lume deschisă, din punct de vedere fizic, cu „frontiere” * în sensul pe care-l dă cuvântului istoriografia americană. Unele zone periferice din Ucraina anticipează, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, vestul american dinaintea introducerii căilor ferate. Germania răsăriteană, Polonia, împădurită Rusie aparţin acestei lumi „frontieră” îni-bucătăţite, cu o populaţie în nuclee izolate presărate prin codrul imens tăiat de luminişuri ce pot fi încă, pentru timp mai lung sau mai scurt, extinse după voie. Faţă de lumea vestului

european încă de pe acum aproape în întregime închisă, din punct de vedere geografic: „la est se desfăşoară o lume deocamdată larg deschisă. E incontestabil că închiderea geografică a constituit o provocare constructivă, dar efectele ei se fac simţite abia după 1750. Această opoziţie, dă probabil, cheia liniei demografice a Europei clasice: o curbă uşor ascendentă la est, dificil crescătoare la vest. Văzută din perspectiva secolului al XX-lea şi dintr-o perspectivă franceză, Europa clasică se plasează pe un palier slab crescător al numărului de oameni, nicidecum stagnant sau descrescând, aşa cum s-a generalizat cam în grabă din câteva fragmente ale curbei franceze: civilizaţia Europei clasice constituie o izbândă prea mare în istoria umană ca să nu fi fost însoţită de o anumită creştere a numărului de oameni. Realitatea demografică rezultă din suma algebrică a micro-voinţelor. Nimic nu exprimă mai profund o atitudine generală în faţa vieţii. Un popor incapabil să asigure schimbul de generaţii este un popor incapabil să creeze.

Sursele istoriei statistice

Istoricul secolului al XVII-lea şi al primei jumătăţi al celui de al XVIII-lea este mai puţin dezarmat decât istoricul epocilor anterioare pentru evaluarea sumei algebrice a acestor micro

206

voinţe. Civilizaţia Europei clasice – ea este martora apariţiei, între altele, a erudiţiei ştiinţifice de la Saint-Cyran la benedictinir de la Saint-Maur – înseamnă, de asemenea, trecerea imperceptibilă, sector după sector, de la perioada antestatistică, la perioada prestatistică şi în cele din urmă protestatistică. Istoria, formă de cunoaştere mediată, îşi întemeiază esenţialul din demersurile sale pe mărturii conştiente pe care le examinează critic. Evident, de 15 ani, arheologia satelor dispărute, fotografierea aeriană a aşezărilor părăsite permit să distingem umbra unei lumi ale cărei urme scrise au fost distruse ori n-au existat niciodată. Putem să ne exersăm în a evalua consistenţa ocupării pământului străbătând arheologia satelor dispărute. Este o tehnică care dă rezultate precise pentru Evul Mediu răsăritean – un Ev Mediu pe care istoricii ruşi îl prelungesc justificat până la suirea pe tron a lui Petru cel Mare, contemporanul Europei clasice – dar această

abordare rămâne aproximativă când nu se sprijină pe mărturia păstrată în scris de actorii şi martorii trecutului.

Cea mai veche statistică* începe cu facultatea de a socoti, aplicată la social. Numărarea oamenilor este contemporană cu începuturile erei istorice; păcatul pe care Dumnezeu îl pedepseşte prin ciumă în cartea lui Samuel (II, Samuel, XXIV), numărarea la începutul misterului creştin al încarnării (Luca, II, 1), numărarea în jurul lui 1500 de lienzos mexicani, pe podişurile nahuatl din Anahuac, de quipous quéchuas, către 1530, mărturie şi mai preţioasă despre o statistică anterioară scrisului... Această arheologie a celei mai vechi cifre sociale nu trebuie să facă neobservată realitatea concretă. Există trei borne în timp pentru istoria demografică: secolul al XIV-lea, sfârşitul celui de al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, întretăierea secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. Există două abordări ale numărului de oameni pentru o cunoaştere ştiinţifică

207

— OQ – sau eventual, cal-a populaţiei, numărarea mărarea aproculul la un moment dat dupănturile de ximativă pe vetre pna r de la gfâr

Început (Spania, 1787 lranţ, conta

situl secolului al XVIII ea

bilitate zilnica, de intrări sunt este RZÂâs«ei” rinP = să g ficil de mânuit.

Recensământâuri-Se

Recensămintele şi numărările oamenilor aco –, peră cu o reţea strânsă, la vest spaţiul Europei;

clasice.

În frunte, prin vechime şi precizie se plasează, începând din 1380, Italia bine înţeleasă de Julius Beloch. Este o recompensă dreaptă pentru o superioritate globală în ordinea civilizaţiei, în Germania, primele tablouri statistice, foarte parţiale, se eşalonează între 1350 şi 1500. În Prusia nu s-a realizat nimic fundamental înainte de domnia lui Frederic cel Mare, în 1740, 1747 şi mai ales în 1774, odată cu prima încercare de statistică retrospectivă: tabloul populaţiei electoratului în funcţie de patru date reper, 1617, 1683, 1740 şi 1774. Pentru

Germania occidentală, punctul de plecare este, în general, mai vechi, dar progresul rămâne mai puţin notărilor în secolul al XVIII-lea. Elveţia, sub unghi statistic, este un fragment din Imperiu, cu o situaţie privilegiată pentru Geneva, în Austria, precocitatea constă în perfecţiune. Mai înaintate sunt Anglia, Ţările-de-Jos şi Provinciile Unite. Disparităţi există la iberici: Catalonia este aproape italiană; în contrast, Portugalia se află în întârziere. Statistica din Castilia răsfrânge superioritatea Secolului de Aur, dezorganizarea administrativă din secolul al XVII-lea şi reorganizarea administrativă din cel de-al XVIII-lea. Primul recensământ modern pentru ansamblul

208

Spaniei trebuie înregistrat, în 1787, la activul administraţiei luminate a lui Floridablanca.

În sfârşit, Franţa Vechiului Regim nu constituie un teren de preferat, încă o dată, nu neglijenţa vechii administraţii trebuie incriminată ci proasta conservare a arhivelor franceze şi marile distrugeri ale Revoluţiei. De-a lungul secolului al XVII-lea există o serie întreagă de numărări pe vetre şi cap de locuitor, dar care nu acoperă niciodată totalitatea regatului şi al cărui tablou statistic rămâne încă să fie întocmit. Primele încercări sistematice de re

— POPULAŢIA PRINCIPALELOR REGIUNI EUROPEI ŞI POPULAŢIILE i l CHINEZĂ ŞI AMERICANĂ

.:?: îât: i-i l 1 1T

Populaţia principalelor regiuni ale Europei.

censământuri pe cap de locuitor trebuie puse pe seama lui Vauban. Dar pentru a-şi aplica metoda, lui Vauban îi lipsea sprijinul administraţiei, în fapt, utilizările care i-au fost date, la sfârşitul secolului al XVII-lea sunt timide şi limitate. O numărare generală a fost efectuată în 1694. Marea anchetă din generalitate în generalitate din 1697 reia, extinzând-o, pe cea din 1664. Depăşind cu mult cadrul demografic, ea însăşi este reluată, completată, adusă la zi de mai multe ori în cursul secolului al XVIII-lea cuprinzând – aproximativ, materia unui mare recensământ modern, minus elaborarea finală în vederea publicării. În această constă întreaga diferenţă faţă de recensământul organizat destul de mediocru, în 1801. Statistica oficială franceză din

secolul al XVIII-lea rămâne confidenţială, ea reprezintă vin instrument de conducere administrativă expus grelelor încercări prin care trec arhivele Vechiului Regim în timpul remanierilor ministeriale ale Revoluţiei. Difuzarea rezultatelor – nu neapărat a celor mai exacte ci a acelora pe care le poseda Controlul general în birourile sale – aparţine iniţiativei particulare.

S-a întâmplat ca europenii din afara Europei să procedeze la o inventariere atentă a populaţiilor din teritoriile cucerite. Acesta este cazul Americii. Cei 10.000.000 de locuitori ai Americii spaniole sunt, în ansamblu, la fel de bine număraţi ca şi francezii lui Ludovic al XIV-lea sau ca spaniolii lui Filip al IV-lea. Europa nu este singura privilegiată în direcţia statisticii. Populaţia Japoniei11 este la fel de bine cunoscută, cea a Chinei chiar şi mai bine în anumite epoci decât populaţia Europei.

Populaţia Japoniei era evaluată la aproximativ 6.000.000 de locuitori la începutul secolului al XIII-lea. De la sfârşitul secolului al XVII-lea până în epoca Mei i ea se stabilizează între 25 şi 27.000.000. Perioadele de foamete şi malthusianismul avortărilor şi infanticide

210

lor menţin nivelul unei populaţii insulare la adăpost de războaie (Ayanori Okasaki).

Primul recensământ chinez face parte dintre marile reforme administrative ale împăratului din dinastia Ming Tai-tsu (1360 – 1398) cu Registrele galbene. La scara unui continent – cu 60.000.000 de oameni recenzaţi – China* împăraţilor Ming ajunge, la sfârşitul secolului al XIV-lea, la egalitate cu Veneţia şi Sicilia. Este o populaţie stagnantă, chiar puţin crescândă până la jumătatea secolului al XVII-lea. Trebuie să aşteptăm anul 1776, dificultăţile a-limentare din anii ’70 pentru ca o prefacere administrativă să plaseze din nou statistica demografică chineză pe baze moderne. Din 1680 până în 1790, de la 120 la 130.000.000, rata de creştere a populaţiei chineze, aflată din nou în mişcare, se aliniază la aceea a Spaniei mediteraneene, a Valenciei şi Cataloniei, a Germaniei orientale şi a Angliei, în anumite privinţe, panta este chiar mai abruptă în China.

Starea civilă veche

Exista însă un punct în privinţa căruia Creştinătatea îşi menţine avantajul – avantajul documentului scris şi al folosirii lui, statistica mobilă a naşterilor şi morţii oamenilor: calea regală a registrelor parohiale. Marile texte care extind la dimensiunile statelor teritoriale înregistrările, până atunci sporadice, ale botezurilor, înmormântărilor, căsătoriilor (ordonanţa lui Cromwell, din Villers-Cotterets, din Blois, decizia conciliului de la Trento, Edictul perpetuu) datează, cel mult, din secolul al XVI-lea. Ţinând seama de rezistenţele, de starea de conservare a arhivelor, de şovăielile începutului, marile serii continui nu încep înainte de secolul al XVII-lea, iar ansamblul teritoriului naţional nu se poate acoperi, în niciun caz, înainte de sfârşitul secolului al XVII-lea şi de începutul celui de-al XVIII-lea.

211

Cazul francez reprezintă un caz mediu. Din lipsă de spaţiu, ne vom mărgini la el.

Primele registre franceze, în sud, datează de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi, mai puţin excepţional, din secolul al XV-lea. Sunt simple registre de socoteli ale daniilor primite şi ale taxelor percepute de cler cu prilejul botezurilor, căsătoriilor şi înmormântărilor. În secolul al XVI-lea, intervine regele. Patru texte fundamentale organizează instituţia: ordonanţa din Villers-Cotterets din august 1539, ordonanţa din Blois din mai 1579, ordonanţa din aprilie 1667, declaraţia regală din 9 aprilie 1736. Realitatea a precedat textele normative, faptul este evident în secolul al XVI-lea. Villers-Cotterets limita obligaţia înregistrării la botezuri şi numai la decesele clericilor titulari ai unui beneficiu. Pretutindeni unde au fost ţinute registre, au fost păstrate cele trei acte. Ordonanţa lui Colbert din 1667 stipulează ţinerea registrelor în exemplar dublu, declaraţia din 1736 impune ţinerea a doua registre instituite ca un original dublu, avantaj cert pentru studierea progreselor alfabetizării satelor. Starea civilă modernă, adică starea civilă care a-coperă eficace totalitatea regatului, datează în Franţa, ca atâtea alte realităţi moderne, din timpul ministeriatului lui Colbert.

Modul de folosire ou e

Pierre Goubert, după câteva ezitări, Michel Fleury şi Louis

Henry, acum zece ani au precizat o metodă de folosire a acestor registre pe care sute de istorici, din toată Europa, au urmat-o. Registrele parohiale au încetat să mai fie „gloata adormită” a vechilor arhive. Ele rămân cea mai bună şi aproape unica sursă de documentare pentru istoria celor umili. Două sute de milioane de oameni ai Europei clasice n-au lăsat din vieţile lor ţesute din puţină bucurie, multe nefericiri, un strop de

212

speranţă şi, cel mai des, o mare iluzie, alte urme decât cele trei menţiuni; ele reamintesc momentele cele mai solemne ale vieţii lor. Aceste registre sunt o sursă pentru istoria demografică, de bună seamă, dar şi mai mult sunt o sursă pentru istoria totală de îndată ce le-ai citit cu atenţia pe care documentele o merită, şi ai supus toate informaţiile conţinute la multiplicatorul de cunoştinţe al analizei statistice seriale. Documentul legislativ, ordonanţa, pragmatica mărturisesc voinţa conştientă a principelui, dorinţa colectivă a Adunării Stărilor, schiţează curba năzuinţelor. Raportul intendentului la Curte aranjează, uneori, un adevăr acceptabil. Niciun document nu deţine buna credinţă a registrului parohial, acest registru de prezentare care consemnează clipa. De la mijlocul secolului al XVII-lea, întreaga Europă occidentală a semnat de mai multe ori în registru: actori pentru căsătorii; părinţi şi martori pentru botezuri şi decese. Toţi cei care au fost capabili s-o facă; de la simplă cruce până la parafa fermă a funcţionarului, trecând prin gama dificilă a semnăturilor desenate, mulate, conduse. Registrul parohial este cel care ne permite să urmărim de-a lungul Europei, cea mai mare victorie, poate, a Europei clasice, aceea care conţine în ea toate celelalte victorii, victoria alfabetizării. Ţările calviniste protestante reformate la început, ţările catolice atinse de modalitatea franceză a Reformei catolice un secol mai târziu, şi mai puţin sistematic celelalte, foarte imperfect şi foarte tardiv, au parcurs între sfârşitul secolului al XVI-lea (Reforma calvinistă) şi începutul secolului al XVII-lea, pe de o parte, între jumătatea secolului al XVII-lea şi sfârşitul secolului al XVIII-lea (Franţa), pe de alta, drumul alfabetizării pentru 70 – 80% din clasa masculină adultă şi pentru 30 – 40% din femei. Dezorganizarea de

către Revoluţie a învăţământului primar din Franţa, reorganizarea sa extrem de lentă la un nivel superior de eficacitate în

213

cursul secolului al XIX-lea, prejudecăţile şi propaganda oficială au estompat în secolul al XIX-lea amintirea acestei mari victorii de odinioară.

Şi pentru că vechea stare civilă şi din Europa protestantă şi din Europa catolică înregistrează botezul şi nu naşterea, adică taina unirii copilului cu Dumnezeu, studiul seriilor de botezuri şi mai ales al intervalelor totdeauna foarte scurte între naştere şi sfânta ceremonie face posibile sondări profunde în acest domeniu mobil al sensibilităţii şi reprezentării religioase a maselor umane. Este un document masiv pentru cercetarea sensibilităţii şi cu atât mai mult pentru cercetarea sub raport cantitativ a structurilor socio-profesionale.

Dar registrul parohial înseamnă, mai întâi, un instrument pentru o demografie regresivă – această ştiinţă a numărului de oameni şi a răspândirii vieţii omeneşti. Astăzi, vremea îndoielilor a trecut. La începutul instituirii nu este exclusă o înregistrare incompletă a mortalităţii, dar noi avem posibilitatea să o descoperim, şi să-i atenuăm consecinţele, de altfel limitate. Oricare ar fi misterul acestor vieţi retezate, durerea mereu reînnoită şi efortul risipit al mamelor, copiii umflă cifra natalităţii fără niciun efect asupra singurului indice capital, coeficientul reproducţiei nete. Pentru a ajunge la ansamblul coordonatelor, fără dificultate, nu este suficientă numărarea, chiar extinsă la colectivităţi întinse. Sunt de preferat câteva eşantioane reduse pe baza cărora vom putea trece la reconstituirea familiilor. Spre a fi condusă cu succes, reconstituirea presupune o foarte mare stabilitate a grupurilor familiale. Slabă nădejde, deci, să reuşim în oraş. Satele le cunoaştem mai bine, în afara unor cazuri de excepţie, în privinţa grupurilor privilegiate – pairii Franţei, marea burghezie geneveză – demografia a beneficiat de efortul heraldicii şi al genealogiei. În legătură cu masa ţărănească (85 – 90% din populaţia

214

Europei clasice; proporţia nu scade până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nici în unele zone privilegiate precum Anglia sau

Provinciile Unite) obţinem, cu preţul unor mari eforturi şi pentru o populaţie foarte stabilă (deplasările sporesc şi stânjenesc munca începând din 1730 – 1740) obţinem în mod curent un eşantion reconstituit egal cu un sfert, cu o treime chiar, din totalul familiilor unei parohii. Principala cauză a eşecului constă în obligaţia ele a cunoaşte cu precizie durata fiecărei căsătorii. Tineri cercetători normanzi au îmbunătăţit, de curând, tehnicile clasice, folosind, concomitent cu condicile parohiale, documente complementare: registre de contingente pentru marinari, condici de biruri pentru sate.

Teoria generală a demografiei vechi

Pe asemenea baze documentare se poate construi cu îndrăzneală. Unii nu s-au dat în lături s-o facă. Teoria, ca ipoteză de lucru, se uzează repede. Recent, s-a realizat o destul de bună inventariere. Şi pentru că demografia ajunge la esenţă, pentru că ea decurge din cel mai intim dintre gesturi, pentru că ea este motivată printr-o atitudine generală în faţa vieţii, orice teorie globală de demografie istorică poartă mărturie despre cei care o construiesc şi, prin extensiune, despre cei care o folosesc drept un instrument de înţelegere şi cercetare.

Supravieţuieşte şi astăzi în bunele cărţi de odinioară şi în mai puţin bunele cărţi de azi, ceea ce aş numi cu plăcere schema mecanicistă a demografiei tradiţionale. Ea poartă şi acum răspunderea pentru 60 – 70% dintre informaţiile noastre. O vom lua ca bază istorică de plecare pentru a o îmbogăţi şi depăşi.

Populaţiile Vechiului Regim ignoră legile biologiei. Ele sunt la fel de dezarmate în faţa

215

vieţii ca şi-n faţa morţii. În aceste condiţii, întreaga viaţă sexuală, în afara unor accidente, ajunge la procreaţie. Femeile dau naştere aproape atâtor copii cât le permite natura. Pe marginea unor exemple celebre, cel al familiei Arnauld, al celor zece, cincisprezece, chiar douăzeci de copii ai unei mari doamne din lumea magistraţilor parizieni, împreună cu cel al familiei lui Johann Sebastián Bach se va scrie adjectivul „mediu". Cincisprezece naşteri, douăsprezece decese la vârste fragede. Şi iată cu preţul caţei risipe este asigurat coeficientul de

reproducere. Foamete, războaie, celibatul ecleziastic frânează generozitatea naturii. Absurditate!

Această reprezentare puerilă nu provine dintr-o cunoaştere intimă şi dintr-o înţelegere simpatetică. Ea este tributară unei serii inconştiente de judecăţi de valoare. Mai întâi, ea se defineşte în raport cu o realitate incontestabilă, dar posterioară: revoluţia demografică din secolul al XIX-lea european, reducerea mortalităţii datorită progreselor mediciner şi a-meliorarea nivelului de trai, la început, aşadar, mutaţia numărului, apoi reducerea natalităţii, cu varianta cazului francez care a consemnat o scădere aproape simultană a celor doi factori.

Am stabilit de curând că, în unele cazuri, scăderea natalităţii în câteva sectoare geografice limitate a precedat scăderea mortalităţii. Franţa a fost deci frustrată de benefica revoluţie a numărului. Ea a abordat revoluţia industrială cu mentalitatea timorată a unei naţiuni prematur senile, potrivit imaginii unei piramide a vârstelor umflate dezastruos la vârf, subţiate la bază. După revoluţia demografică, se observă noul echilibru astenic al familiei cu doi-trei copii; înainte, echilibrul pletoric al demografiei tradiţionale.

Această schemă generală maschează aproape tot atâtea realităţi câte dezvăluie. Ea este pozitivistă, mecanicistă, malthusiană, mic bur

gheză, mutilează complexa realitate umană pe patul procustian al unui orizont mental mediocru. Ea se plasează la nivelul mijloacelor, nu al reprezentărilor, al modalităţilor de a acţiona, nu al modalităţilor de a ţi. Ea presupune că omul dintr-un trecut apropiat avea aceleaşi intenţii dar mult mai puţine posibilităţi să le realizeze. Această schemă ignoră mai întâi un întreg ciclu demografic. Refuzul voluntar al vieţii, restricţia voluntară a naşterilor nu reprezintă invenţii ale secolului al XIX-lea european. Toate societăţile, chiar şi cele mai primitive au pătruns de la început modestele secrete. Revoluţia malthusiană nu este decât cu totul secundar o revoluţie a mijloacelor – acestea n-au lipsit, în mod real, niciodată – ea este o revoluţie a voinţelor. Vechiul Regim, sub unghi demografic, nu reprezintă absenţa posibilităţilor, ci o absenţă a motivelor.

O cufundare în documente şi o demistifi-care a revoluţiei demografice din secolul al XIX-lea, readusă la proporţiile normale ale mediocrităţii sale intrinsece permite desprinderea unei teorii mai puţin bizare asupra demografiei vechi.

Există mai întâi o pluralitate de comportamente, o demografie a celor care domină şi o demografie a celor care sunt dominaţi. Acest adevăr se impune evidenţei în cuceririle Europei de peste mări, în America multirasială din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea. Natalitatea celor bogaţi şi puternici este mai generoasă decât cea a săracilor: aceasta este prima regulă în Vechiul Regim.1 Familiile de douăzeci de copii, aceste excepţii biologice, se întâlnesc la nivelul unor Bach şi

1 Raportul lui V.K. Yatsounsky, prezentat Comisiei Internaţionale de Demografie Istorică de la Congresul de la Viena din august 1965 demonstrează păstrarea acestei structuri tradiţionale în Rusia ţărănească de la sfârşitul secolului al XIX-lea (N. aut.).

Arnauld, în mod excepţional la nivelul principiilor, dar nicicând la cel al umililor. Cel mai vechi semn prevestitor al revoluţiei malthusiene se situează la întâlnirea dintre secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, în Franţa şi Ui Geneva, când familiile pairilor Franţei (opt copii în secolul al XVII-lea) şi din marea burghezie din Geneva încetează să fie mai numeroase, în medie, decât cele ale ţăranilor. Incepând din 1740 şi 1750, ele sunt chiar mult mai reduse, la fel cum trecerea de la malthusianismul feroce al anilor '30 la echilibrul anilor '40 din secolul al XX-lea, în America şi în Europa occidentală a fost marcată de o mişcare inversă, de creşterea familiilor cadrelor superioare şi ale conducătorilor în raport cu straturile inferioare ale societăţii, ale intelectualilor în raport cu cele ale muncitorilor. Această mişcare demonstrează limpede că problema se referă la nivelul motivelor, nu la cel al mijloacelor. Revoluţia malthusiană, în Franţa, înseamnă alinierea progresivă, şi din afara economicului, către 1750, a motivaţiilor ducilor şi pairilor la motivaţiile ţăranilor din Normandia şi din Berry. Natalitatea foarte ridicată a celor dominaţi în secolul al XVII-lea (în medie, opt copii) se explică prin vârsta maritală a femeilor

(18 ani) şi prin contribuţia la alăptare a doicilor provenind din straturile inferioare ale populaţiei. Într-adevăr, se ştie că alăptarea are, într-un număr considerabil de cazuri, drept consecinţă o sterilitate provizorie a femeii care alăptează. Eliberate de această grea obligaţie naturală, femeile din aristocraţie sunt mai prolifice decât femeile clin popor. Rezultă de aici o reducere în durată şi o creştere în număr a intervalelor dintre naşteri. Fraţii de lapte sunt o caracteristică a civilizaţiei. Co-alăptările ţes peste, ranguri şi clase sociale, solidarităţi umane. Un Mazarin* este frate de lapte cu un Colon na şi iată primul pas al unei ascensiuni care, via Salamanca, se desăvârşeşte în căsătoria mor

213

gartatică a „pramatiei din Sicilia” cu fiica lui. Filip al IV-lea şi văduva lui Ludovic al XIII-lea. Fraţi de lapte înseamnă, îndrăznim să scriem, mobilitate socială.

Supranatalitatea celor dominanţi a fost mult timp neutralizată de amploarea celibatului ecleziastic feminin şi de pierderile provocate de războaie, în Anglia, angajarea mezinilor în afacerile marelui comerţ colonial evită creşterea excesivă, cu toată absenţa celibatului ecleziastic şi a modicităţii pierderilor de război, în Franţa echilibrul vechii demografii s-a rupt mai cu seamă la sfârşitul secolului al XVII-lea, datorită, pe de o parte, unei aplicări stricte a dreptului întâiului născut şi a pierderii rangului nobiliar în urma exercitării unei profesii, diminuării, pe de alta, a celibatului ecleziasetic feminin, odată cu refluxul, încă din 1670 – 1690, al fervorilor religioaso din timpul Reformei catolice, precum şi reducerii tributului de sânge nobiliar prin reorganizarea armatei pe tiparul desemnat de Lou-vois. Atunci, cu începere din 1680 – 1690, câteva sectoare foarte restrânse ale înaltei aristocraţii franceze îşi asumă o orientare malthusiană care, treptat, va contamina, într-un secol şi jumătate, toate straturile societăţii.

Fenomenul nu începe să aibă un adevărat caracter de masă, chiar în Franţa, decât la mijlocul secolului al XVIII-lea. Faţă de demografia celor dominanţi trebuie să ne referim şi la demografia celor dominaţi, adică la atitudinea maselor rurale, cele mai numeroase şi mai bine cunoscute.

Procreări. Naşteri

Putem prelua, îmbogăţind-o, cu nuanţe regionale, schema pe care a întocmit-o Pierre Gou Pentru satele din ţinutul Beauvaisis. Căsătoria este respectată: coeficienţii de ne-legitimitate sunt scăzuţi în perioada Europei

219

clasice: în jur de 0,5% în Beauvaisis, de 0,3» /O până la 0,4% în Anjou, niciodată mai mult de 0,5% în întreg Languedocul din secolul al XVIII-lea. Coeficientul din Crulai în Perche atinge 1, 4 «/O) cel din Port-en-Bessin cu populaţia sa de marinari, 2, 5%, dar din Douvres-la-Delivrance, la 4 km de ţărmul mării, în câmpia Caen, ajunge la l, 4% iar în Troam, într-o zonă înverzită, la capătul podişului de calcar din ţinutul Auge, acelaşi coeficient a-tinge cifra de 3°/O. în strânsă corelaţie cu coeficientul de nelegitimitate, superiori faţă de medie, se află proporţiile mai ridicate de intervale protogenesice, mai mici de opt luni. Oricare ar fi amplitudinea acestor nuanţe, ele nu sunt decât nuanţe. Naşterile nelegitime au loc în oraş. Cercetările statistice asupra oraşului Paris, această statistică retrospectivă clin secolul al XIX-lea (1823), publicată înainte de distrugerea de către Comună a vechii stări civile dă numărvil copiilor găsiţi cu începere din 1680. De la 7%, proporţia se ridică rapid la 10 «/O, apoi la 30% la sfârşitul secolului al XVIII-lea, fapt ce presupune un coeficient superior ele naşteri nelegitime. Cărui fapt trebuie să-i imputăm această creştere? Coabitărilor trecătoare, concubinajului stabil (mai ales din 1750, cum o dovedeşte repartiţia pe cartiere), dar, în primul rând, valului de tinere fete, izgonite către marile oraşe de restricţiile morale; şuvoiului de fete vinovate şi refluxului tragic al „copiilor născuţi din păcat” plasaţi în satele în care au fost concepuţi. Dintre copiii acestei natalităţi nelegitime, după cum arată studiile statistice referitoare la sfârşitul secolului al XVIII-lea, la vârsta de reproducere ajung, în cele din urmă, sub 10 A/o-Astfel, cel puţin cât priveşte Europa occidentală, 98% dintre naşteri şi 99, 5 «/O dintre naşterile utile sunt naşteri legitime. Variaţiile proporţiilor de naşteri nelegitime sunt şi ele la fel de preţioase pentru înţelegerea atitudinilor, în sate, observăm conturându-se o tensiune

220

Între openjield, mai respectuos faţă de morala sexuală, şi regiunea de pădure, tolerantă în chip firesc. Constrângerea morală care se exercită aici asupra fetelor mame este, de asemenea, mai redusă, ceea ce contribuie la o mai mare sinceritate a surselor de documentare, deci la exagerarea abaterii aparente. E adevărat că ne găsim în prezenţa a două tipuri de naşteri nelegitime. Mai întâi, în prezenţa acelora care rezultă din intimităţile prenupţiale, depăşite din plin între băieţi şi fete din aceeaşi categorie de vârstă. Cazul este dominant în câmpie. Bisericile au dus în secolul al XVII-lea o luptă victorioasă împotriva acestor intimităţi. Există puţină îndurare pentru acest gen de păcat, în zonele de pădure, în schimb, domină un alt tip de nelegitimitate, mai importantă şi mai bine precizată – drepturile pe care şi le iau cu forţa stăpânii asupra servitoarelor. Pentru acest gen de păcat se manifestă mai multă indulgenţă. Cât despre plasarea în timp, se presupune o diminuare de-a lungul secolului al XVII-lea cu o creştere la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Vedem astfel schiţându-se unul dintre aspectele teoriei care ne pare capabilă să explice avansul malthusian francez. Reforma catolică din Franţa – acţiunea sa asupra elitei atinge punctul culminant către 1630 iar asupra mulţimii, prin intermediul clerului nou, provenit din seminarele reformate, cu începere din 1680 şi până în jurul lui 1720 – 1730 – conduce, în atmosfera rigoristă a teologiei morale arnal-diene, către o mai bună controlare a iibiclo-ului. Perioada Europei clasice constituie o paranteză rigoristă între Evul Mediu târziu şi Renaştere, pe de o parte, şi a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pe de alta, nu numai la nivelul elitelor ci şi, mult mai semnificativ, la nivelul maselor. Când marile ape spirituale se retrag, obişnuinţele de stăpânire a simţurilor se păstrează.

221

Din Reforma catolică r. amâne un ascetism practic. Viaţa lui va fi dură. Reforma catolică, la fel ca Reforma puritană, a mutilat, în plus, o parte dintre exaltările falice ale culturii tradiţionale. Când survine în cursul. secolului al XVIII-lea o modificare profundă a motivaţiilor – sacrificarea bucuriei de a trăi în favoarea obţinerii iluzorii a unui

avantaj material – aceste motivaţii noi vor găsi sprijinul unei asceze. Excesiva constrângere a sexului se va răsfrânge asupra darului vieţii, acesta găsindu-se, el însuşi, compromis datorită plăcerii indisociabile a actului generator. Asceza, prea exclusiv sexuală, va fi contribuit la tulburarea motivaţiilor tradiţionale, furnizând totodată noilor motivaţii un procedeu. Malthusianismul lui coitus interruptus este astfel nepotul exagerărilor ascetice ale celor două reforme laicizate ale Bisericii.

Nupţialitatea este generală, dar târzie. Celibatul feminin se întâlneşte foarte rar în clasele populare, spre deosebire de ceea ce se petrece în vârf'ul ierarhiei sociale. Monahismul i feminin este, practic, interzis celor umili. Dificultăţile materiale sunt multe iar atracţia, modestă. Există puţine „fete bătrâne", chiar şi văduvele, înainte de 30 de ani, găsesc uşor pretendenţi. Mortalitatea feminină crescută, legată de primejdiile primei naşteri, asociată cu efectele nu totdeauna neutralizate, la începutul adolescenţei, ale masculinităţii naşterilor tind să adâncească, între 25 şi 30 de ani, un uşor deficit al populaţiei feminine.

Prolificitatea faniiliilor, a acelor familii din Europa clasică doar puţin sau deloc malthusiene, este, evident, determinată ele vârsta la care se căsătoresc fetele, de sfârşitul perioadei „fertile", de intervalele proto şi interge-nesice, de in sfârşit, durata căsătoriei. Aceasta prolificitate este mai mică decât s-a pretins, mai mică decât în rândul celor dominanţi. Raportul dintre căsătorie/naşteri scade, de la sfâr-situl secolului al XVII-lea până la sfârşitul se

222

colului. al XVIII-lea în mod curent, în Franţa, de la 5 la 4, chiar şi mai jos. Dar raportul, calculat mult mai. serios pe un eşantion de familii complet reconstituite se menţine, pentru centrul Franţei, puţin sub 6 unităţi. Ceva peste şase – populaţia creste rapid, ceva sub cinci – ea este stagnantă, chiar în scădere. Puternic crescătoare este populaţia din Germania, Anglia, Spania mediteraneană, din o parte a sudului Franţei în secolul al XVIII-lea. Secolul al XVI-lea este mai prolific, în Franţa, decât secolul al XVII-lea. Populaţia este stagnantă între Somme şi Loara sub domnia personală a lui Ludovic al XIV-lea, în Norman-dia

după 1750, Fecunditatea familiilor ţărăneşti din Europa clasică nu este întru totul o constantă. Ea este o variabilă cu o amplitudine slabă. La nivelul superior se alia natalitatea dominanţilor sau cea a îndepărtatelor colonii pioniere din prelungirile peste mări ale Europei, aflată în proces de explozie planetară: cei 8, 39 copii de familii complet reconstituite de Jacques Henripin pe eşantionul studiat de el din populaţia canadiană de la începutul secolului al XVIII-lea. La nivelul inferior, se află câteva sectoare din Franţa între Loara şi Somme, din Normandia... din Castilia sau din Ţările-de-Jos. Tipul şi media natalităţii se află puţin sub şase unităţi, timp de un secol şi jumătate.

Chiar de slabă amplitudine, variaţiile fecundităţii sunt mult mai puţin spectaculoase dar determină, mult mai profund decât variaţiile mortalităţii, respiraţia în voie a populaţiei din timpul Europei clasice. Dar ele sunt mai greu de sesizat. Din acest motiv, rareori ne-am aventurat, până aici, să i-o evocăm. Cu atât mai rău.

Din cele patru sectoare care determină fecunditatea potrivit modelului demografic ai Europei clasice, unul, cel puţin – cercetările actuale încep s-o demonstreze – reprezintă o variabilitate de o uimitoare plasticitate. Sca

223

denţa fecundităţii legitime, în familiile noastre reconstituite se situează puţin după vârsta de 40 de ani. Naşterile după 40 de ani (vârsta mamei) sunt, paradoxal, mai rare la aceste populaţii presupuse cam prea repede, total ne-malthusiene, decât la populaţiile noastre europene de la jumătatea secolului al XX-lea, puternic dedate, dimpotrivă, practicilor anticoncepţionale: „... la 152 de femei din Auneuil, aparţinând unor familii complete, mai mult de SOVO au devenit mame pentru ultima oară între vârsta de 37 şi 46 de ani; vârsta nodală

18. Fecunditatea este aceeaşi cu vârsta medie, 41 de ani”, scrie Pierre Goubert. Sute de reconstituiri, de zece ani, au dat acestor rânduri forţa unei legi.

Între 1650 şi 1750 se poate considera că ea constituie una dintre constantele cele mai rigide ale fecundităţii legitime din timpul Europei clasice. Ducem lipsă de studii la fel ele numeroase asupra unor

eşantioane de familii aristocratice şi burgheze. Ceea ce se întrevede pledează suficient în favoarea scăderii cu circa un an a mediei şi a modului ultimei naşteri la cei dominanţi, în pofida exemplului gene

20 25 30 35 40 45

15 25 35 15 25 35

rt

11! l VÂRSTA LJA CĂSĂTORIE I-a căsătorie”» i Media 26.5—J-TT

!! l l’All l TFCT

k l i. PE-4 – SECŢIUNI DE 5

REPARTIZAREA FEMEILOR DUPĂ NUMĂRUL COPULOR NĂSCUŢI ÎN 0 – A20 – 24 – 25 – 29 – A-m. /. – i-IC. TQ-*r/n. /. / – r – „” *

1 3 5

30

20

25

135

— J

FECUNDITATE LEGITIMA

n = t = C = C3

NAŞTtRl l PE;

FAMIL.il!

PE sect IUNI VE VIR3TE

I 1760

„Canada

Troarrv-înaintedel7 blî

SOC

300

II.

100

10 12 14 15 19 K 29 35 39 45 49

CĂSĂTORII DESFĂCUTE

Prin moartea femei r

10 20 30 40 50

— Prin moartea – bărbatului

PROCENTAJUL CĂSĂTORIILOR OESfĂCUTE
7
10 20 30 AO 50
Ani de căsătorie.
— An't de căsătorie – vez unde, încă înainte de 1700, vârsta medie a femeilor la ultima lor naştere nu atingea 40 de ani. Dar nu reprezintă oare Geneva, înainte de 1700, gestul precursor al unui mal-thusianism latent? Atingem astfel cu degetul o realitate profundă a acestei umanităţi concomitent apropiată şi îndepărtată: timpuria uzură a trupurilor. Ea ar aduce după sine o apariţie timpurie a menopauzei. Uzura trupurilor. Dar şi o oboseală a simţurilor. Pierro Goubert nota deja, potrivit acestei ipoteze: „... vârsta ultimei naşteri este cu siguranţă mai scăzută decât adevăratul sfârşit al perioadei de fertilitate". Frecvenţa avorturilor spontane după vârsta de patruzeci de ani, scăderea rapidă a activităţii sexuale a cuplului, favorizată, în straturile superioare ale societăţii, de o morală religioasă care exaltă ascetismul castităţii iată, oricum ar fi, un prim pas imperceptibil către malthusianismul lui coitu. s interruptufi.

Al doilea factor reprezintă o constantă oarecum mai puţin rigidă: durata căsătoriei. Sunt numeroase căsătoriile fărâmate înainte de sfâr-situl fertilităţii feminine utile. Este un factor capital deoarece după treizeci de ani. văduvele împovărate de copii se recăsătoresc greu. Există o corelaţie strânsă între durata medie a căsătoriilor şi indicele de mortalitate la adulţi. La şes, se înregistrează a supramortalitate feminină în primii doi ani ai căsătoriei şi o supramortalitate masculină după aceea. Regiunile maritime fac excepţie. La Port-en-Bessin, numărul căsătoriilor desfăcute prin moartea bărbatului este totdeauna mai mare, oricare ar fi durata căsătoriei, chiar, fapt simptomatic – şi în cursul primilor cinci ani, perioadă normală de supramortalitate la naştere. Totuşi la Port-en-Bessin, unde condiţiile datorate primejdiilor mării sunt deosebit de severe, majoritatea căsătoriilor sunt desfăcute prin deces după doisprezece ani, pentru două treimi din
226
bărbaţi, în asta constă excepţia, şi o treime din femei. Acest

model este valabil până către 1730 – 1740. După această dată, în câteva locuri privilegiate se observă o prelungire a căsătoriilor, susceptibilă să anihileze, parţial, efectele anticoncepţionale ale practicilor malthusiene.

Al treilea factor, de o slabă plasticitate îl constituie intervalele proto şi intergenesice. În medie sunt 16 luni: 12 pentru intervalul dintre data căsătoriei şi prima naştere, 24 până la 26 de luni între toate naşterile ulterioare, fără o prelungire importantă către sfârşitul vieţii conjugale, înainte de jumătatea secolului al XVIII-lea. De aici provine surpriza unora acum zece ani, când u fost stabilit acest adevăr, pe atunci revoluţionar. Erau nevoiţi să recunoască o anumită înţelepciune naturală. Să atribui această înţelepciune unui malthusianism latent, însemna să renunţi la caracterul neaşteptat al revoluţiei demografice de la întretăierea secolului al XVIII-lea cu al XIX-lea. Fiziologia perioadelor de alăptare îndelungată a permis rezolvarea acestei contradicţii aparente. Cu toate acestea nu este absolut sigur că sterilitatea perioadelor de alăptare explică total, cum s-a crezut în urmă cu patru sau cinci ani, intervalele medii de 26 de luni. Acestea sunt datele pe care le întâlnim cel mai adesea pentru perioada Europei clasice. De la jumătatea secolului al XVIII-lea se produc transformări mari. Înainte de această dată, intervalele intergenesice variază mai puţin, în timp decât în spaţiu. Există o constantă a intervalelor medii în acelaşi loc între 1650 şi 1750. În jurul mediei de 16 până la 26 de luni, stabilite de Goubert, sunt, dimpotrivă, diferenţe foarte apreciabile între ţinuturile mai prolifice cu intervale medii mai scurte (Bre-tagne, Germania după Războiul de treizeci de ani, Canada, cu intervalul mediu cel mai scăzut, 23, 3 luni după Henripin) şi ţinuturile pu Un prolifice cu intervale medii mai lungi

227

(Quercy în sud, potrivit Studiilor lui Pierre Valmary, şi într-o parte din sud-vest, cu intervale de la 28 la 30 de luni, o parte din Nbr-mandia). O plasticitate de cinci luni dă, pentru o familie completă, un joc de aproape două unităţi, aşa încât intervalul intergenesic schiţează în cuprinsul Europei clasice o geografie a prolificităţii pe care istoria statistică pionieră de acum zece ani nu o bănuia. Îi trebuia o

cheie capitală. Este o cheie insuficient cunoscută?

În starea actuală a cunoştinţelor, nu. Cheia este dată de vârsta medie a femeilor la căsătorie. Aici survine surpriza. Media la 26 de ani, intervalul la 23 de luni în ţinutul Beau-vaisis despre care vorbeşte Pierre Goubert. Aproape pretutindeni în Normandia avem cifre superioare. 62% dintre fete în Port-en-Bessin se căsătoresc după 25 de ani şi media depăşeşte 27 de ani.

„Sensul cuvântului bătrân a evoluat mult: dacă Arnolphe la 43 de ani era un bărbat trecut, femeile de 43 de ani, scrie foarte amabil Pierre Goubert, erau adesea femei bătrâne”. Dacă Marianne şi Vaiere, am fi ispitiţi să a-dăugăm, au 18 ani, faptul explică stângăcia lor. Buna Dorina care are 28 este mai puţin naivă. Ea strânge zestre ca să se mărite. De unde şi aplombul replicilor sale. La

„S-acoperi sânul cela că nu pot să-l privesc1

răspunsul este muşcător:

„Atunci cam slab de înger sunteţi la încercări

Dar mie atât de lesne nu-mi lasă gură apă Din creştet la picioare, gol nap de-ai sta aici Zău pielea dumitale dacă mi-ar da furnici”.

Între servitoarea din comedie şi prima amoreză există mai mult decât o barieră de clasă: o barieră de vârsta, mărimea celor două vârste

1 Molière, Tartuffe. Traducere de A. Toma, în Teatru, editura Univers, Bucureşti, 1973 p. 60.

228

medii la încheierea căsătoriei, vârsta celor dominanţi şi vârsta celor dominaţi. O altă caracteristică, vârsta bărbatului la căsătorie este, adesea, uşor inferioară celei a femeii în mediile populare. Marile diferenţe de vârsta în favoarea bărbatului sunt una dintre caracteristicile căsătoriei celor dominanţi. Chiar ţinând seama de sterilitatea frecventă a adolescenţilor, structura vârstei de căsătorie sub Vechiul Regim risipeşte, în medie, şase şi şapte ani de viaţă conjugală posibilă. Vârsta la măritiş a fetelor este adevărata armă anticoncepţională a Europei clasice. De la un regim la altul, unele diferenţe importante determină, în bună parte, inegalităţile prolificităţii, dar, mai ales, vârsta la măritiş reprezintă, prin excelenţă,

variabila-timp. Nimic nu este mai sensibil la conjunctură ca vârsta de căsătorie, în vremurile grele căsătoriile sunt târzii. În vremurile uşoare, căsătoriile sunt timpurii. La urma urmei, asta înseamnă unul doi copii în plus sau în minus. Toate studiile au demonstrat, după Henripin, că vârsta la căsătorie era cheia prolificităţii în vechea structură demografică.

Acestea sunt elementele motrice ale prolificităţii celor săraci, în Europa clasică şi în prelungirile sale de peste mări, de la începutul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Nu se cuvine oare să a-dăugăm la acest tablou o ultimă chestiune? în prezenţa intervalelor intergenesice, în funcţie de rangul naşterilor din mai multe sectoare normande, ni s-a impus formularea ipotezei unui malthusianism timid, a unui malthusianism difuz întemeiat pe coitus interruptus şi avorturi provocate în câteva zone limitate ale satelor europene pe măsură ce coborâm în timp. Revoluţia malthusiană înseamnă, în esenţă, trecerea de la excepţie la regulă. De doi sau trei ani, am scos din nou şi definitiv prolificitatea d în inventarul de constante ale vechii demografii. Dar dacă fecunditatea încetează să mai

fie un parametru pentru a redeveni o variabilă, cu atât mai mult aşa stau lucrurile în privinţa mortalităţii.

Mortalitatea infantilă

O dinamică exprimată în goluri, în catastrofe, o dinamică determinată de şocurile mortalităţii, aceasta a fost demografia de până acum şase ani. Este un adevăr depăşit, dar totuşi un adevăr. Pierre Goubert care, mai mult decât oricine, a contribuit la constituirea modelului clasic, putea scrie cu dreptate, despre ţăranii. săi din Deauvaisis din îndelungatul secol al XVII-lea: „Cinci copii, am putea gândi, înseamnă mult mai mult decât trebuia pentru a asigura înlocuirea părinţilor, a celor 3 până la 4% cupluri sterile şi, probabil, şi cel al celibatarilor… Adevărata problemă nu era de a aduce mulţi copii pe lume, ci de a-i păzi, ele a-i târî la maturitate, de a-i îndruma până în momentul în care vor putea şi ei, la rândul lor, să întemeieze cupluri fertile. Problema atât de gravă a mortalităţii infantile* şi juvenile va permite abordarea, în sfârşit, a problemei schimbului de generaţii care

ar putea furniza cheile cele mai sigure şi, am putea spune, secretul structurilor demografice de tip vechi”. Este un secret căutat mai mult în moarte decât în viaţă. Exemplele lui Pierre Goubert sunt, într-adevăr, foarte grave.

La Auneuil, din 1665 până în 1735, mortalitatea infantilă (O-1 an) este de 28, 8<y0; de la 1 la 4 ani – de 14, 5%; de la 5 la 9 ani – de 3, 8» /O; de la 10 la 19 ani – de 4%. Dintre cei 71, 2% supravieţuitori la un an, ajung la 20 de ani mai puţini de jumătate, 48, 9%; Ş* mai rămâne să evocăm cazul Saint-Laurent-des-Eaux din care mai mult de jumătate se află în ţinutul Sologne şi care dă, pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea, un procen

230

ta de supravieţuitori la l an de 67, 4% şi de 36, 6% la 20 de ani.:

Listele lui Duvillard care se aplică Franţei de la sfârşitul secolului al XVIII-lea (1770 – 1780) sunt, evident, sensibil mai generoase: 76, 75 % supravieţuitori la l an, 50, 23» /O la 20 de ani. Toate cercetările pe care le-am condus dau rezultate mai conforme cu extrapolarea într-un trecut îndepărtat a listelor lui Duvillard decât cu cifrele lui Pierre Goubert. Pierre Goubert a schiţat pentru Europa clasică o nuanţă tristă, o nuanţă severă de morbiditate ridicată. Aceste exemple sunt, după o-pinia mea, minoritare şi procentajele de 60 – 65% de supravieţuitori la 20 de ani n-au fost ieşite din comun. Sunt ţinuturi prielnice şi epoci prielnice. Aplicaţi la întreaga Europă clasică, coeficienţii lui Pierre Goubert ar da imaginea unei populaţii în scădere. Din 1620 până în 1750, populaţia Europei creste însă cu 30 – 40%. În interiorul Europei clasice exista deci alăturarea unor celule umane aflate în declin şi a unor celule umane prolifice. Există o juxtapunere a contrariilor în spaţiu, o succesiune a contrariilor în timp, dar suma algebrică a acestor evoluţii conturează, totuşi, pentru ansamblul Europei, dintre 1600 şi 1760, o interesantă curbă lungă îndreptându-se încet, dar cu siguranţă, în sus.

Căsătoria j

Un anumit număr de trăsături constante se regăsesc de-a lungul întregii Europe. Există astfel o evoluţie sezonieră a încheierii de căsătorii bine marcată, un gol de căsătorii în timpul Postului Pastelul,

goluri secundare din Postul Crăciunului, pretutindeni în ţările catolice şi în cele, fără îndoială, ortodoxe, estompate când se implantează tradiţia reformată, dar fără a desfiinţa total foarte vechile obişnuinţe moştenite dintr-un trecut extrem

231

de îndepărtat; creşterea maximă în timpul primăverii şi al verii (mai, iunie, iulie), al toamnei (noiembrie) şi al iernii (februarie). Curba este determinată de timpul liber lăsat de interdicţiile religioase, de răgazurile dintre muncile câmpului (dintre cosit şi seceriş, perioadu următoare de după seceriş, pauza de iarnă) de creşterea sezonieră a activităţii sexuale (mai, iunie, iulie). Henripin a stabilit o corelaţie incontestabilă, pentru Canada de la joncţiunisecolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, între temperatură şi ritmul procreărilor, un ritm decalat cu o lună întreagă în raport cu cel din

19. Structura demografică: anotimpurile.

nordul Franţei din pricina decalajului dintre lucrările agricole: un apogeu înainte de seceriş în august, un gol în septembrie datorită intensei activităţi sezoniere.

Căsătoria a ajuns să sufere la început ui secolului al XVII-lea, în Europa clasică, o simplificare care a scăpat, până în prezent, tuturor istoricilor, o simplificare sau, mai exact, o dramatizare; suprimarea logodnelor. Micşorându-se, perioadele de logodnă au ajuns pe punctul de a dispărea aproape total în secolul al XVIII-lea. Nu mai există nicio menţiune specială în registru, ci doar o simplă aluzie

1 FMAMIIASOND

PORT-EN-BESSIN115S7 – 1730)			
			N
	v.	y	
		l	

DECESE

300

250

2 4 VI & STA ÎN LUNI

În formula de căsătorie. La Amfreville, o comună normandă

măruntă între Orne şi Dives, din 1739 până în 1748, 89, 4% dintre logodne au fost celebrate cu trei zile înaintea căsătoriei. Din 1757 până în 1767, 64, 2% dintre logodne au avut loc în ajun, 25, 2% cu două zile înainte. Logodnele „după canoanele Bisericii”, cu schimbul solemn de făgăduieli, cu formula de încheiere a căsătoriei, dar la viitor, logodnele binecuvântate de biserică şi trecute în registrul parohial sunt pe cale. de dispariţie. Ele ajung să se degradeze în secolul al XVIII-lea şi nu mai dăinuiesc decât ca o simplă amintire, ca un ritual lipsit de sens. În secolul al XVII-lea supravieţuieşte de foarte multe ori o menţiune independentă despre logodne veritabile celebrate cu unu, doi sau trei arii înainte de căsătorie. O şansă documentară, exploatată cu abilitate la Troam, la hotarele dintre câmpia din Caen şi ţinutul Auge, a permis urmărirea cu exactitate a curbei de degradare a logodnelor religioase de la jumătatea secolului al XVII-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Ce este de spus? Nu se poate răspunde decât mânuind ipoteza.

S-a făcut un prim pas către o laicizare a vieţii practice a cuplului, s-a produs o reacţie împotriva pretenţiilor tot mai mari, clin secolul al XVI-lea până la începutul secolului al XVIII-lea, ale unei morale sexuale ascetice. Logodnele dispar, dar nu şi făgăduiala tacită, nu şi înţelegerea virtuală a familiilor şi a viitoarelor cupluri. Am putea vorbi şi acum de făgăduiala, de „logodnica de la ţară” 1 făgăduită, în loc de logodnicii juraţi din Evul Mediu creştin. Sunt făgăduieli lipsite de solemnitate care pot fi retrase fără pagubă, o punere la încercare a fermităţii, intenţiilor şi intereselor. Căsătoria începe printr-o perioadă

1 Aluzie la tabloul lui Greuze intitulat Logodnica de la ţară (N. trad.).

234

de apropiere laică, la adăpost de privirea devenită prea severă a Bisericii. Mai întâi din comoditate. În măsura în care o teologie practică riguroasă a căsătoriei a modelat progresiv dreptul canonic, făgăduiala pentru viitor a fost aliniată la făgăduiala pentru prezent. Pentru a apăra făgăduiala de viitoare căsătorie a logodnicilor, dreptul canonic – registrele parohiale normande ne-au furnizat adesea dovezi în acest sens – a ridicat un zid de procedură şi fiscalitate doar cu ceva mai

puţin înalt decât zidul căsătoriei.

Dar situaţia opusă? Situaţia opusă a existat, a supravieţuit, se pare, în răsăritul Europei şi, probabil, şi în Castilia unde clerul tună şi fulgeră, în secolul al XVIII-lea, împotriva rămăşiţelor vinovate de păgânism din ceea ce se poate desemna, cu un termen destul de îngăduitor, intimitatea prenupţială. Fiecare ţinut mărunt, fiecare grup social are tradiţia sa nescrisă. Ospitalitatea medievală faţă de musafirul în trecere pe la castel comportă pentru fetele tinere din familie obligaţii tulburătoare, în secolul al XVIII-lea între senior şi vasali supravieţuiesc încă urme, aproape totdeauna destul de anodine, din vechile drepturi mai puţin simbolice. În această privinţă, Nunta lui Figaro aduce mărturia unei forme destul de curioase de reacţie seniorială. Sub riguroasa carapace a noii legi morale, o foarte veche civilizaţie mai îngăduitoare cu cerinţele instinctului, sfârşeşte prin a se descompune. Această evoluţie va contribui la golirea de vechiul lor conţinut a perioadelor de logodnă. Logodnele profane vor preceda căsătoria – mutaţie dramatică şi bruscă. Comedia clasică şi spaima pe care ea o maschează în faţa marelui neprevăzut care prezidează mai mult ca odinioară formarea cuplului traduce poate această evoluţie. Orgoliul pândeşte grupul cum îi” Podeşte şi pe individ la sfârşitul oricărui «ori; acest orgoliu, eroic, al secolului al

II-lea clasic, care încearcă să supună şi mai

235

mult instinctul faţă de lege, vechea ordine naturală faţă de etic, şi-a depăşit poate, în une Le privinţe, ţinta. Secolul al XVII-lea clasic este, în ordinea moravurilor, marele, poate singurul secol revoluţionar, în raport cu civilizaţia tradiţională, secolul iconoclast prin excelenţă. Ei va realiza astfel, în mod paradoxal, una dintre condiţiile revoluţiei malthusiene.

În ceea ce priveşte procreările, ritmul sezonier era mult mai evident decât în zilele noastre. Atenuarea ciclului sezonier apare odată cu generalizarea practicilor anticoncepţionale, odată cu o viaţă mai blinda şi cu creşterea confortului în ţările cu ierni reci. Între perioada de vârf a procreărilor din iunie-iulie şi golul din toamnă (în octombrie, scăderea temperaturii şi epuizările în urma secerişului) evoluţia

amplitudinii indică, în mod normal o înjumătăţiră (amplitudinea nu depăşeşte 10% în raport cu zilele noastre), în interiorul uscatului, o scădere de trei ori când ritmul mării se suprapune peste cel al anotimpurilor.

Moartea

Dacă viaţa rămâne marcată de ritmul anotimpurilor, cu atât mai mult acest lucru este valabil pentru moarte. În Europa industrială şi urbană a secolului al XX-lea, o atenuare a fluctuaţiei sezoniere şi interanuale este un semn al reculului morţii exogene. Exogenă în 20 o/o din cazuri în Statele Unite sau în Suedh, mortalitatea are acest caracter în secolul al XVII-lea în proporţie de aproape 97 sau 98 /o-Medicina modernă nu a adăugat, încă nicio fărâmă vieţii umane; se moare la 90 de ani la ţară în secolul al XVII-lea şi Fontenelle* şi Las Casas şi mulţi alţii atestă longevitatea excepţională a unora din clasa dominantă. Dar Descartes la 54 de ani ar fi fost salvat cu trei injecţii de penicilină. Şansele de a muri de bătrâneţe sunt infime într-un trvip slăbit de

236

timpuriu; această lume foarte tânără poate respecta fără niciun risc bătrâneţea. Ea nu este decât un accident fericit, în afara amplitudinii, fluctuaţia după anotimpuri a deceselor arată cu totul diferit faţă de zilele noastre. Sunt două perioade de vârf: una de iarnă – ea se menţine şi în zilele noastre – pentru mortalitatea în rândul bătrânilor şi adulţilor – şi o perioadă de vară, pentru mortalitatea infantilă: enterocoliie, diminuarea alăptării în perioada oboselilor secerişului, o masă mai numeroasă de nou-născuţi, datorită numărului maxim de naşteri din februarie-aprilie. Din iulie până în septembrie, cu o culminare în august, urmează marele şi sinistrul masacru al inocenţilor. La Port-en-Bessin, perioada de vârf din septem-brie-octombrie suprapune enterocolitele noilor născuţi şi marile fluxuri ucigătoare de marinari din timpul echinoxului.

Perioada din timpul iernii răpune, în casele insuficient încălzite, şi adulţi şi bătrâni. Este banala în oarte pulmonară. Un studiu temeinic al celor două perioade de vârf ne îngăduie să clasăm diferite epoci şi ţări. O relativă atenuare a mortalităţii din timpul verii poate fi

considerată ca un semn de dezvoltare şi de confort.

Moartea pentru cei mai mulţi este, desigur, exogenă, mai ales moartea din timpul verii care-şi coseşte grâul încă înverzit, dar este o moarte obişnuită. Lucrurile se schimbă când e vorba de marea epidemie. A peste, famine et bello, libera nos Domine. Ciuma – registrele au oarecum tendinţa să desemneze sub acest cuvânt orice moarte epidemică de o anumită amplitudine a răspândirii. Nu toate epidemiile* sunt de ciumă. Variola care este pe jumătate epidemică, pe jumătate endemică şi care desfigurează (Danton, Mirabeau, M-me de Merteuil din Legăturile primejdioase), orbeşte şi ucide (Ludovic al XV-lea, în 1774, victimă a lubricităţii anturajului său). Secolul al XVIII-lea începe prin a o îmblânzi. De la

237

Începutul secolului al XVIII-lea variolizarea*, care ne vine din China, această armă periculoasă cu două tăişuri, începe să protejeze marile şi bogatele populaţii de la Curţile regale şi din oraşe, înainte ca Jenner să descopere, în natură, soluţia perfectă. O altă boală, mai curând endemică decât epidemică, impune populaţiilor, şi rurale şi urbane, tributuri grele: febrele tifoide şi paratifoide. Ele se constituie în plăci de mai multe sute de kilometri pătraţi şi pe mai mulţi ani. zece, cincisprezece. Legate de scurgerea lenta a apelor uzate care contaminează fructe şi alimente, ele pot slăbi o regiune până în punctul de a-i compromite pentru o perioadă îndelungată prosperitatea economică. Febrele tifoide şi paratifoide au contribuit – în orice caz au intrat, într-un complex cauzal – începând din anul 1760 la întreruperea a vuitului unor regiuni întregi din vestul Franţei. Ele par legate de anomalii climatice sau microclimatice, de excese de umiditate în regiuni în mod normal umede. Organizarea încă embrionară a marilor state a fost impresionată de ele. Curtea de la Versailles a cerut medici şi medicamente. Unui Bouffey, în generalitatea Alenţon, i se datorează rapoarte interesante din ultimii ani ai deceniului opt al secolului al XVIII-lea. Aceste epidemii tifice din secolul al XVIII-lea – le cunoaştem mai bine decât pe cele din secolu! al XVII-lea, datorită unei mai bune implantări medicale – sunt greu de disociat de un teren intestinal nefavorabil. Săracii, contaminai i de

alimentele vătămătoare, întreţin faune parazite destul de impresionante. Dovadă că un membru al Academiei de medicină, precum Bouffey, se înşală asupra lor; influenţat de prejudecăţile bolnavilor săi şi de exfolierea epiteliului intestinal, el atribuie viermilor o morbiditate excepţional de cumplită la scara unei generalităţi: „o epidemie de viermi”; semiologia bolii, la distanţă de două secole, permite identificarea unei febre paratifoide.

238

Vin apoi erupţiile, care lovesc vara, din familia prost delimitată a „bolilor rujeolante”, frigurile miliare” care pot fi asimilate cu scarlatinele, în anumite cazuri chiar confundate, cu febrele tifoide şi paratifoide. Malaria este marea boală endemică a regiunilor mlăştinoase. Ea maschează marea familie a frigurilor terţe, cvarte care ating o parte importantă a populaţiei europene. În Franţa, malaria este în primul rând răspunzătoare pentru mortalitatea excesivă din unele regiuni întinse: Sologne (am văzut că aici coeficientul net de reproducere nu atingea l în secolul al XVII-lea), Landes din Gasconia; ea pustieşte cel puţin o treime din Italia – l-a imobilizat pe Cesar Borgia la moartea tatălui său – La-tium, câmpia Padului, în primul rând; ea reprezintă plaga Spaniei periferice de când au progresat orezăriile, mai ales la Valencia. În secolul al XVIII-lea, morbiditatea pe care o antrenează acestea, compensează în spiritul miniştrilor luminaţi avantajele cultivării orezului pe scară largă. Malaria este plaga nordului Germaniei şi a Poloniei-Lituaniei orientale.

Frigurile nu îngrozesc. Ele mai mult epuizează decât ucid. Cele două spaime ale Occidentului au fost lepra şi ciuma, bubonică sau pulmonară. Europa clasică se teme încă de ciumă asupra căreia, fără să-şi dea seama, este pe cale să câştige una dintre marile bătălii ale istoriei. Dar pentru că victoria împotriva leprei este mai veche, frica de ea nu mai este decât o frică istorică.

Sfârşitul ieprei

Lepra”, acest străvechi flagel înfloritor în întreg sudul şi estul bazinului Mediteranei, cunoscuse o expansiune extraordinară în secolele a., XII-lea şi al XIII4 ea în el”°ca în care Occidentul creştin se acoperă, concomitent, cu

239

leprozerii şi cu mantia albă a bisericilor. Este oare o expansiune autentică? Sau o mai bună organizare a apărării şi a igienei publice, în acest dublu mare secol al înmulţirii numărului de oameni, aşadar al tuturor măreţiilor şi al tuturor îndrăznelilor? Este o dovadă că s-a legat exagerat, după Michelet, explozia leprei în secolele al XII-lea şi al XIII-lea de marea mutaţie a schimburilor indisociabile din timpul cruciadelor. Limba este bogată în termeni care desemnează teribila boală. Iată câţiva numai în limba franceză: ladre, lepreux, mesian şi cagol cu variantele din Languedoc, gabet, agot, gahei. creştia, gesitain. Medicina medievală cunoaşte perfect răul. Vincent de Beauvais, care serici în secolul al XIII-lea şi al cărui Speculum tna-jus este considerat, în pragul epocii de care ne ocupăm, demn de somptuoasa ediţie a lui Douais (patru volume in-folio) i-a dat o descriere clinică din care un medic modern nu trebuie să modifice nici măcar un rând. Până în 1624, ştiinţa nu mai făcuse niciun progres în privinţa leprei. Este adevărat că ea atinsese cu Vincent de Beauvais un asemenea grad de perfecţiune încât nu se vede ce s-ar mai fi putut adăugi, înainte de observarea şi recunoaşterea la microscop a bacilului lui Hansen. (În legătură cu acest subiect, a se vedea frumosul studiu al doctorului Charles Petouraud).

Dacă ştiinţa asupra leprei stagnează în secolul al XVII-lea, cauza este că boala a fost învinsă în Occident fără arme, cum va fi şi ciuma. Desigur, lepra rezista, sporadic, la sfârşitul secolului al XVI-lea, în zorii perioadei noastre. Dar între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea ea ajunge practic's" a dispară. Cuvântul continuă să înspăimânte, dar lucrul a devenit atât de rar, încât asistăm la o inversare fundamentală a psihologiei colective în faţa bolii, în timpul întregului Ev Mediu şi chiar în secolul al XVI-lea, pentru a evita groaza leprozeriei care aruncă omul din lume în infernul celei mai înspăimân

240

tătoare şi mai dureroase dintre încercări, bolnavul disimulează. Misiunea medicilor este dublă: să distingă adevărata boală a lui Hansen (un Vincent de Beauvais era, am văzut, pregătit din punct de vedere tehnic s-o facă) de alte dermatoze cronice; să-l distingă şi mai

ales să-l detecteze pe bolnavul care se ascunde şi simulează pentru a-şi masca simptomele: bolnavul care ştie că este aşteptat acolo, va simula durerea pentru a încerca să ascundă anestezierea tendonului lui Ahile.

La întretăierea secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, climatul s-a schimbat. Leprozeriile acoperă Europa cu o magnifică reţea de asistenţă, insuficient utilizată, care-i fascinează pe cerşetori, inepuizabila armată a vagabonzilor, a nefericiţilor izgoniţi de foame, a delincvenţilor hărţuiţi de o justiţie represivă cu cruzime. Medicii trebuie să-i îndepărteze pe falşii leproşi, simulatori, care se resemnează cu uşurinţă să fie consideraţi paria: cu condiţia să fie hrăniţi fără să facă nimic.:

Scos în afara lumii, mort în viaţă, leprosul este, fără să vrea un fel de călugăr. O leprozerie poate fi considerată ca o adevărată colonie monastică. Nu se poate oare vorbi pentru secolul al XVII-lea, despre simbolica dezamortizare a unui tip special de bunuri ale Bisericii? Problema este de a curăţa leprozeriile de leproşii falşi şi de a reintroduce în circuit o masă considerabilă de bunuri care, după ce îi vor fi ispitit pe săraci, sărit înhăţate spre folosul celor bogaţi”.

Întorsătura s-a produs puţin după 1550 în Franţa şi în întreaga Europă, occidentală şi ceva mai târziu în est. În Franţa şapte, ordonanţe se străduiesc, din 1543 până în 1612 să-i elimine. În 1626, (prin comisia formată în mai din David şi Just Largneau, medici, şi un chirurg) la Proşii falşi sunt izgoniţi „încă din timpul lui Richelieu exista un efort dezorganizare şi eficacitate, Comisia David şi Just Largneau este

mărită – iată un fapt care anunţă gigantica operă a medicilor de ciumă. Numeroşi leproşi falşi au fost scoşi din leprozerii. Cei care au rămas au fost, poate, trataţi mai bine. Comisia Largneau marchează cu claritate, în linii mari, în 1630, în Franţa şi în întreaga Europă occidentală sfârşitul leprei. Golită de bolnavii falşi, leprozeriile au rezistat. A trebuit să se aştepte, în Franţa, guvernarea personală, adică guvernarea lui Colbert, pentru ca opera întreprinsă sub Richelieu să fie terminată: desfiinţarea leprozeriilor, orientarea bunurilor acestora către spitalele Hotels-Dieu şi Maisons-Dieu. Cinci edicte* marchează în

Franţa acest efort de restituire: decembrie 1672, martie 1674, aprilie 1676, septembrie 1682 şi martie 1693. La L von, nu mai există nicio leprozerie în 1696. Astfel dispare, în zorii secolului al XVIII-lea o parte din Evul Mediu.

Dar problema dispariţiei leprei rămâne intactă. Sunt de avansat cel mult câteva ipoteze.

Ciclul bolii. Relansată prin intermediul cruciadelor, virulenţa noilor implantări se va e-puiza de la sine după cinci secole, odată cu o mai bună rezistenţă a organismului la contagiune, cu transformările alimentaţier şi fantastica revoluţie a rufărici de corp. Se produce o îmbunătăţire, în pofida unor şocuri, a conjuncturii alimentare. Dar bacilul lui Hansen pare să fi dat înapoi mai ales în faţa concurenţei altor boli: sifilisul, înfloritor în secolul al XVI-lea, atacat în curând cu mercur și – de ce nu? – de vărul său primar, bacilul lui Koch, care i se opune. Aproape neobservat în Evul Mediu, sub o altă formă decât tumorile reci, scrofulele, atacul de tuberculoză se dezvoltă şi, în secolul al XVIII-lea, odată cu anomalia negativă a temperaturii, tuberculoza atacă din ce în ce mai mult căile respiratorii, ţesutul pulmonar. Din studiile pe care le-am condus asupra Normandiei pare să se desprindă, pentru întregul secol al XVIII-lea, o consolidare a terenurilor favorabile tuberculozei. În

ele trebuie descifrate, pe viitor, toate manifestările morbide, în sfârşit, şi asta în primul rând, spaima produsă de lepră şi priceperea medicilor au învins boala. Priceperea medicilor? înainte de cunoaşterea sulfonaţilor? Da, în măsura în care de la Vincent Beauvais până la elevii lui Ambroise Pare, diagnosticul este infailibil şi este urmat de odioasa segregaţie; şi de această formă, şi mai radicală, pe care o reprezintă marile masacre din secolul al XIV-lea din toată Europa, înainte chiar de apariţia marilor şi eficacelor state teritoriale, Creştinătatea s-a apărat împotriva unui rău implacabil. În secolul al XVII-lea, o profilaxie mai judicioasă a distrus ultimele vestigii ale unei boli pe cale de dispariţie.

Ciuma

În timp ce în 1630 ultimele urme importante de lepră par să

dispară din Europa occidentală, din 1624 până în 1639, în strânsă legătură cu imensele amestecuri de populaţie ale Războiului de treizeci de ani, o extraordinară revenire a ciumei bubonice pustieşte Europa. După 1640, boala este sporadică iar după 1670 ea pare din ce în ce mai localizată. Cumplita ciumă din Marsilia din 1720 marchează sfârşitul unei perioade sau, mai exact, începutul alteia, în măsura în care, foarte violentă, boala este izolată în Provence.

Din secolul al XVIII-lea, Franţa – şi împreună cu ea Anglia şi Olanda – alcătuiesc un sector adăpostit. Bine caracterizată, ciuma* este atestată aproape pretutindeni în Franţa între 1625 şi 1640. Documentele beauvaisiene vorbesc în mod curent despre 1 200, 1 500, 2000 de „ciumaţi”, într-un oraş cu 12.000 până la 15.000 de locuitori. Ciumei îi sunt deci atribuite cifre mari. „Îngroziţi de caracterul fulgerător al bolii, locuitorii din Amiens avansau cifre de necrezut: 25.000 de decese în 1632.

243

30.000 în 1688, mai mulţi locuitori decât număra marele: oraş picard”. „La Villiers-Saint-Barthelernyj sat modest cu aproximativ 700 de suflete, ciuma, menţionată ca atare face 50 de victime în timpul celor trei luni din vara anului 1625, adică de 8 până la 10 ori cifra trimestrială medie; apoi efectele ei au dispărut aproape complet, odată cu venirea toamnei şi aproape nimeni n-a mai murit în lunile care au urmat...”

În Franţa şi; în ţările reci ale Europei de nord, ciuma a fost în secolul al XVII-lea o boală care loveşte, mai ales vara „şi ale cărei efecte sunt practic, anihilate de primele zile friguroase; observaţiile medicale din secolul al XVII-lea notează, de altfel, acest caracter sezonier: amorţită în timpul iernii, boala poate să se trezească şi să lovească şi în vara următoare. Ea loveşte cu o rapiditate îngrozitoare şi-şi sporeşte victimele printre care copiii sunt foarte ’numeroşi”. Raportată la un trimestru, sau la un semestru, o epidemie de ciumă în secolul al XVII-lea se marchează, în mod obişnuit, printr-o creştere a nivelului mediu al mortalităţii de trei, patru, şase sau zece ori. În Franţa secolului al XVII-lea, brutalitatea atacului este egalată cu rapiditatea lui. Mulţi ani după apogeul mortalităţii se schiţează un gol sub curba

deceselor. „Moartea, scrie Pierre Goubert, odată ce a trecut ciuma, îşi ia un fel de vacanţă întrucât clementele cele mai fragile ale populaţiei au fost eliminate de curând cu cruzime”. Faptul acesta explică de ce epidemiile târzii de-ciumă, precum aceea din 1668, venită din nord, şi foarte activă la Amiens, mai ales în partea septentrională din Beauvaisis, nu tulbură deloc „curbele parohiale lungi”. Pe o curbă parohială lungă, morţii de ciumă, oarecum anticipaţi, nu au o pondere prea mare.

Aceeaşi observaţie este valabilă în secolul al XVIII-lea, potrivit lui René Bachrel, pentru sudul Franţei: „Marchizul de Chastellux observă în 1775: referindu-se la d'Expilly: Pier

244

derile prilejuite în Provence de faimoasa ciumă din 1720 sunt deja reparate şi Voltaire îl ironiza: Da, de vecini. Aşa să fi fost oare? Imediat ce vor fi fost ridicate barierele, băieţi şi fete din împrejurimi să fi alergat pentru a se căsători la Auriol, la Aix sau Marsilia? Mai verosimil este că plaga s-a cicatrizat rapid de-oarcece, în pofida a ceea ce s-a scris, ea nu a fost profundă. De altfel coi care au murit în 1720, n-ar fi fost oare dispăruţi în 1722?

În Franţa încă din secolul al XVII-lea, ciuma este o boală care-şi pierde tot mai mult aplombul. Lucrurile nu stau la fel în toată Europa. În centru, în Anglia, Olanda şi Franţa există o zonă relativ adăpostită. În sud şi în est, dimpotrivă, se află o Europă periferică „ciumată”, adică arhaică, în est, ciuma este legată strâns de război – Războiul de treizeci de ani, 1620 – 1650, în Imperiu, recucerirea Europei centrale de la turci după 1690, în Europa dunăreană. La sud, în Italia şi Spania – doar pe alocuri – ciuma a fost în secolul al XVI-lea, aşa cum a fost în secolele al XIV-lea şi al XV-lea în întreaga Europă, un fenomen istoric de prima mărime.

În Italia, epidemiile din anii '20 şi '30, legate intim de încetinirea vieţii economice şi de amestecurile de populaţii din timpul Războiului de treizeci de ani, sunt cele. dinţii răspunzătoare pentru contra-fluxul foarte accentuat al populaţiei: o scădere a populaţiei cu 1 729.000 de locuitori, de ordinul a 14%, dacă îl urmăm pe Julius Belloch, care aduce din nou populaţia italiană în 1650 la un nivel inferior (11 543.000) faţă

de nivelul din 1550 (11 591.000) Şi faţă de cel din 1600 (13272.000). Dar scăderea este, mai ales, foarte inegală. În vreme ce insulele protejate de izolarea lor (Sicilia, Sardinia, Corsica) şi ferite de amestecul populaţiilor din timpul războiului nu cunosc decât o încetinire a creşterii numărului de locuitori (l o3.000 în 1550, 1 625.000 în 1600, 1 701.000 m I6 o0), peninsula este destul de afectată – un

245

„R”, 4— t”.

regres de ordinul a 10%, de la 6 235.000 de suflete în 1600 la 5 567.000 în 1650, de asemenea după Beloch), în timp ce catastrofa se concentrează în câmpia Paclului cea strâns legată de Imperiu şi de frământările Europei, prinsă între focurile încrucișate ale celor două curente de ciumă, ciuma care urcă pe calea maritimă din Mediterana centrală, releu al marelui centru de răspândire India, şi ciuma care călătoreşte pe jos şi călare de-a lungul marilor câmpii orientale. Cu, la Veneţia şi Milano, un sector atins în mod special. Cu 5 412.000 de suflete în 1600 şi 4 295.000 în 1650, aşadar cu o scădere de 22%, Italia de nord se regăseşte în 1650 cu abia 10% deasupra nivelului din 1550 (4 746.000 de locuitori). Unealta acestei morţi, să spunem a acestei ajustări a populaţiei la resursele diminuate de recesiunea economică pe termen lung a fost ciuma.

Numărul celor care au murit în Spania de ciumă în 1599 sau în 1602, n-a fost înlocuit integral înainte de 1750 sau 1770. Ciuma nu a abandonat niciodată pământul penisulei. Ea tipare cu regularitate în porturi. Din primii ani ai secolului al XVI-lea, în cursul cărora Andaluzia a fost lovită crunt, ciuma a marcat o absenţă îndelungată. Creşterea populaţiei în secolul al XVI-lea decurge, în parte, din acest somn lung, un somn care nu a exclus uneori deşteptări foarte scurte.

Ciuma explodează la sfârşitul secolului al XVI-lea: 1580, 1589 – 1592. Vine episodul major, lunga serie neagră din 1596 până în 1602 care taie în două istoria Spaniei. Timp de şase ani, boala nu cedează într-un loc decât pentru a ataca într-altul, nu cedează un moment decât pentru a lovi şi mai puternic şase luni mai târziu în acelaşi loc. Potrivit unor aprecieri, ea ar fi diminuat populaţia Spaniei, în 60 de ani, din

1590 până în 1650 la 6, 5 milioane de locuitori; potrivit altora, de la 9 la 6 milioane. Adevărată ciumă medievală, ciuma din 1596 – 1602 care pustieşte peninsula face posibilă măsura

246

rea diferenţei care o separă de ciumele, încă de pe acum moderne, ale secolului al XVII-lea francez. Contribuţia evenimentului este decisivă într-o evoluţie.

Spania, zonă arhaică, zonă încercată: nu se poate minimaliza amploarea şi importanţa exemplului Spaniei de-a lungul secolului al XVII-lea.

Să revenim la ciuma din 1596 – 1602. Ea este, fapt aproape unic în istoria mediteraneană a Spaniei, o ciumă nordică. Ea s-a răspândit din Cordiliera Cantabrică. S-a remarcat oare că exact în acelaşi moment ciuma lovea cu o deosebită severitate ţărmurile normande? Pierre Gouhier ne oferă o mărturie pentru Port-en-Bessin unde în anul 1597 mor 79 de persoane, adică de patru ori mai mulţi decât într-un an normal, fapt care plasează momentul ele vârf din 1597 pe locul al doilea, imediat în urma anilor 1625 – 1626 şi mult înaintea lui 1783 pentru morbiditatea de ciumă raportată la o perioadă îndelungată, de două secole.

De unde ipoteza: violenţa extraordinară şi localizarea în interiorul uscatului a ciumei iberice provine, desigur, din conjunctura economică, dar, în plus, şi din itinerarul de infiltrare, neobişnuit, al ciumei. Deprinsă şi relativ imunizată faţă de epidemiile de ciumă venite din sud, Spania avea să sucombe în faţa atacului unei ciume din nord. Din Cordiliera Cantabrică – Santander fiindu-i epicentru, Biscaya, Navarra, Calicia sunt uimitor de cruţate – boala, blocată la vest, se îndârjeşte spre sud în direcţia centrului nervos al peninsulei, în podişul muntos al Castiliei Vechi, o vreme încă bogat.

În februarie 1599 este atinsă Segovia. Orice formă de viaţă socială este imediat suspendată. Această ciumă din nord pe pământul din sud nu respectă armistiţiul de iarnă. Frigul şi umiditatea lipsesc. Potrivit unei surse generoase în aprecieri la Segovia s-ar fi consemnat 12.000 °e morţi, cu un maximum în iulie şi august.

247

După Cordiliera Cantabrică, în 1599 întreaga Castilie a fost pustiită. Andaluzia este lovită cu întârziere din 1599 de un germen care a pierdut deja ceva din virulenţă. Cele 8.000 de decese din Sevilla, într-un oraş de peste 100.000 de locuitori poartă mărturia unui cataclism de violenţă medie, incomparabil cu cel care a dezarticulat Castilia. Şi pentru că totul se leagă, se înţelege de ce comerţul Sevillei îşi reia marşul ascendent după 1605 întri scurtă perioadă de prosperitate sufocantă căreia îi lipseşte, de-acum înainte, sprijinul solid al unei Castilii active şi numeroase. Pentru aceşti şase ani este rezonabil să evaluam pierderile directe, datorate exclusiv ciumei, la 500.000 de morţi, raportaţi la o populaţie, în Castilia, de ordinul a 6.500.000 de locuitori.

După un asemenea soc, ciuma îşi ia rămas bun. Între 1629 şi 1631 ea apare din nou, în mai multe locuri, într-o perioadă importantă pentru italieni şi francezi, în pofida acestui du-te-vino al trupelor în Italia ea nu înseamnă cine ştie ce. Ciuma din perioada clasică este o ciumă de port. Consulii francezi clin a doua jumătate a secolului al XVII-lea semnalează în porturile de la sud de Spania, din Canare şi Madeira, riscurile de ciumă în medie o dată la cinci ani: un risc mărunt, de cele mai multe ori, o fobie a ciumei mai curând decât o ciumă. O carantină riguroasă, câteva măsuri de izolare, arderea mărfurilor suspecte şi se scapă cu câteva sute de victime şi cu o mare spaimă. Ciuma din 1637 de la Málaga este mult mai rea, o ciumă din Orient pe care fundalul muntos al oraşului reuşeşte s-o strivească între ziduri şi mare.

Cu totul altfel se petrec lucrurile între 1647 şi 1652. Ca amploare şi durată, accidentul clin 1647 este comparabil cu cel din 1596. Dar nu mai este pustiită aceeaşi Spanie, iar răul nu are aceeaşi origine, în 1596, nordul şi importantul centru rămân după trecerea lui distruse şi golite de oameni, în 1647, iată, sunt lovite Levan

243

tul mediteranean, total cruţat înainte, şi sudul andaluz, slab atins prima oară. Este o ciumă clasică, sosită din bazinul oriental al Medite-ranei şi poate că s-a întâmplat astfel deoarece ea nu se caţără chiar atât de uşor pe podiş pentru a se instala aici ca în 1596 – 1602

când venea pe drumul insolit al nordului.

Din iunie 1647 până în aprilie 1648, zece luni fără răgaz, numai în oraşul Valencia sunt 16 789 de decese. Măsuri energice de ordine reuşesc să limiteze boala pentru că, în total, în întregul ţinut al Valenciei, nu sunt număraţi mai mulţi de 30.000 de morţi; blocată pe uscat, boala nu se răspândeşte din această pricină mai puţin pe mare. La sfârşitul lui 1647, este lovit Alicante, la extremitatea sudică a ţinutului Valencia (de la sfârşitul lui 1647 până la sfârşitul lui 1648). În mizera Murcia, flagelul se propagă într-o atmosferă demnă de anul 1348; numai în dioceza Murcia ar fi murit 40.000 de oameni, printre care episcopul şi cvasi-to-talitatea clerului, ca o aspră ispăşire a unui devotament neclintit pentru cauza ciumaţilor. Apoi boala pătrunde spre interior, îndrumată de natură şi de oameni. Granada este ocrotită de ecranul impunător al Sierrei Nevada, Castilia este apărată de vigilenţa unei foarte bune administraţii bine plătite pentru a şti cât o costă să se lase surprinsă, şi de vidul uman al acelor despoblados (pustiuri până la colonizarea din secolul al XVIII-lea) din Sierra Morena. Boala este astfel abătută asupra Andaluziei.

Tributul plătit de Andaluzia a fost, de astă dată, enorm. Interiorul şi ţărmul. Cei 40.000 de morţi imposibili atribuiţi oraşului Málaga sunt un semn de pierdere a minţii. La Jeroz de la Frontera, un alt clişeu tradiţional şi poate reflex al unui adevăr cumplit, iarba, ne spune cronica, creşte în piaţa mare. Sevilla cunoaşte în 1649, începând clin martie, cel mai teribil cataclism din istoria sa. Datorită unei neglijenţe vinovate ce trebuie plasată pe imaginea 249

de fond a conjuncturii dezastruoase. Sevilla s-a izolat de uscat fără a îndrăzni să se izoleze de mare. Intrarea în Sevilla, în continuare cel mai mare oraş din peninsulă, a unor stofe contaminate şi a unor călători contaminaţi declanşează catastrofa.

Anii 1649 – 1650 marchează în istoria Sevi-ller cea mai importantă dintre cotituri: 60.000 de morţi din 110.000 până la 120.000 de locuitori. Imediat după cataclism, Sevilla va recupera destul de repede o parte din populaţia, să nu mai o parte, adică până la 80.000 – 90.000 de locuitori. Acest număr nu va fi depăşit înainte de sfârşitul secolului al XIX-lea. Dar aceştia sunt alţi oameni, emigranţi

din Andaluzia şi mai ales din Cordiliera Cantabrică, cruţată în 1649 – 1650. După 1650, Sevilla nu mai este Sevilla. Un alt oraş îi uzurpă numele, nu şi titlurile, fără posibilitatea de a pretinde moştenirea de capitală economică mondială, deposedat în curând de Cádiz* de controlul asupra comerţului cu America, depăşit de Madrid în ierarhia prestigiului intelectual în interiorul peninsulei. O bună şi robustă capitală provincială – aceasta este Sevilla cea nouă la ieşirea din nenorocire.

Din Sevilla, boala se răspândeşte în întreaga Andaluzie de jos. Sunt lovite la fel de cumplit Córdoba şi împrejurimile sale; la fel se petrec lucrurile şi în vechea Coroană a Aragónului. În 1651; ascensiunea spre nord continua până în bazinul pirinean. Zaragoza, Huosca, Laspună şi Ceresa au cunoscut, la poalele Phineilor, scăderi ale populaţiei de 50%. Amorţită, boala va reveni şi în 1656 şi în 1658 în câteva puncte limitate.

Amploarea pustiirilor în Catalonia şi în spatele ţinutului aragónez se explică prin incidenţa războiului. Ciuma din 1651 va fi contribuit să zdrobească rezistenţa Cataloniei, să faciliteze victoria lui Filip al IV-lea şi să izoleze Principatul de ajutorul francez. Ciuma de la Sevilla este un factor dominant al istoriei eco

250

nomice; ciuma de la Barcelona este un mare personaj al istorici politice.

În Roussillon, ciuma, golind ţinutul de foarte puţin numeroasa lui populaţie (aproximativ 35.000 de locuitori) favorizează anexiunea franceză a unui ţinut în parte pustiu care va fi repopulat prin imigranţi din Masivul Central şi din Languedoc.

În Ampurdăn, spatele expediţiei franceze este tăiat. Boala se propagă şi în Baleare şi, printr-o mişcare de reîntoarcere spre est, către Sardinia şi Neapole. Deşi ciuma din 1647 – 1652 şi-a desfăşurat dezastrele într-un spaţiu mai re strâns şi, mai cu seamă, mai puţin populat, în partea periferică mediteraneană, cruţată la începutul secolului, pierderile suferite pot fi evaluate ca fiind la acelaşi nivel (minimum 500.000) ca la începutul secolului. În raport cu o populaţie iberică totală micşorată numeric, pierderile din 1647 – 1652 sunt,

proporţional, chiar mai mari decât în 1592 – 1602, 9», „în loc de 69/9.

Ultima perioadă importantă de ciumă din istoria Spaniei se situează în cursul nesfârşitului deceniu dintre 1676 şi 1685. Este un lung şi capital deceniu al tuturor adaptărilor. Poate că tocmai în punctul culminant al nenorocirilor se pregătesc, prin severa asanare monetară din 1680, unele dintre condiţiile îndelungatei redresări a peninsulei ale cărei semne nu sunt defel perceptibile înainte de jumătatea secolului al XVIII-lea. Mai puţin crudă, dar de o durată mai mare, ciuma din 1676 – 1685 aparţine tipului clasic şi normal al unei epidemii mediteraneene. Cartagena, în 1676, Port fiind, a fost primul oraş lovit la jumătatea lui iunie. Cu toate măsurile luate, Murcia şi Elche sunt atinse rapid. Ce a însemnat flagelul clin 1676 – 1677? Ceva mai multă disciplină l-ar fi putut gâtui. Consulii francezi, cel Puţin, pretind acest lucru, aceiaşi consuli care se plâng curţii de la Versailles când se pune problema să se ardă, din motive sanitare, unele

251

mărfuri aparţinând supuşilor francezi. Valencia nu se plânge şi ea, în iulie 1677, de obstacolele puse în calea comerţului său?

Din nou zona muntoasă a Andaluziei este lovită relativ sever; regatul Granada, cruţat în 1649 – 1650, plăteşte un tribut enorm, Andaluzia de jos, dimpotrivă, nu a fost lovită cu duritate. Se va fi păstrat cumva de la o epidemie la alta un fel de imunitate durabilă? Imunităţi veritabile sunt dificil de conceput de-a lungul unui sfert de secol, poate doar o mai mare prudenţă în amintirea unei boli resimţite cumplit.

Epidemia marchează în 1680 şi 1681 o oarecare stagnare, înainte de a porni iar şi mai virulentă într-o altă direcţie, începând din 1682 şi 1683 ea bântuie iarăşi spre Levant, dar şi către interior, într-o bună parte din La Mancha şi Estramadura. Această înaintare către nordul şi centrul ţării trebuie pusă în legătură cu recoltele proaste din anii 1682 şi 1683 şi cu starea de subalimentaţie a unei părţi a populaţiei.

Mai îndelungată, dar mai puţin crudă, epidemia din 1676 – 1685 a costat peninsula, potrivit evaluărilor ponderate ale lui Antonio Domínguez Ortiz, aproximativ 250.000 de suflete, ceea ce conduce la

un total minim de 1 250.000 de morţi pentru cele trei mari epidemii spaniole de ciumă din secolul al XVII-lea.

Putem ezita în fixarea unui punct final în istoria epidemiologiei Europei moderne în funcţie de orientarea către sectorul ferit sau către sectorul expus. Cotitura se plasează după. anul 1685 sau înainte de 1720. În Franţa, sector ferit, epidemiile din 1624 şi din 1639 se înrudesc mai mult cu tipul difuz şi deja atenuat al epidemiei spaniole din 1676 – 1685, decât cu vâlvătăile teribile din 1600 – 1650 în Spania. şi 1630 – 1635 în Italia de nord. Începând din 1665, regele care preia ştafeta invenţiei „caritabile a Reformei catolice – în acest domeniu.

252

printre atâtea altele, ea poartă numele Simţului Vincent de Paul* – reuşeşte să fărâmiţeze răul cu ajutorul corpului de medici de ciumă, al implacabilei, dar beneficei autorităţi a intendenţilor. În afara izolării, împotriva ciumei nu se poate face nimic. Izolarea ciumei este una dintre cele mai mari victorii ale Europei clasice.

În Spania, zonă arhaică, zonă expusă nu mai există nicio epidemie mare de ciumă după 1685; doar atacuri localizate în porturi dar pe care o carantină severă reuşeşte să le restrângă. Anul 1709, an cumplit în Spania ca şi în Franţa, mai mu] t decât an de epidemie, este un an de foamete, înainte de 1800 nu se mai petrece nimic la scară mare. Originară din Maroc, epidemia din Maroc face 7.000 de victime la Cádiz şi 30.000 în provincia Sevilla. Epidemia din 1800 care aminteşte prin intensitatea sa ciuma din Marsilia a putut fi izolată, în pofida violenţei sale, în spaţiul restrâns al Andaluziei de jos, la fel ca ciuma din Marsilia în sudul Provenţei.

Secolul al XVIII-lea spaniol cunoaşte, e drept, o altă încercare, legată de dezvoltarea culturilor irigate şi care ne trimite cu gândul, mutatis mutandis, la recrudescenţele paratifice din Franţa Vechiului Regim – cumplitele valuri epidemice de malarie clin anii 1784 – 1787 şi 1790 – 1792. Dacă dăm crezare unor autori, li ş-ar putea imputa 500.000 de morţi în şapte ani, etalonul de mărime al ciumei de la jumătatea secolului al XVII-lea, dar la o populaţie dublă, de peste 10.000.000 de locuitori. Da, în privinţa ciumei Evul Mediu se opreşte la 1685.

Dovada o primim în 1700: acea victorie naţională sau, mai corect spus, acea victorie europeană asupra ciumei din Marsilia. În 1720, la Marsilia, să luăm bine seama la acest lucru, sunt realizate toate condiţiile pentru ca evenimentul să se transforme într-un cataclism planetar. Violenţa bolii, caracterul neaşteptat al 253

atacului, conjunctura deplorabilă la sfârşitul unei îndelungate faze B. Va fi, în cel mai bun caz, ca în 1630? Nu, datorită unei înţelegeri imediate a primejdiei şi unei discipline liber consimţite.

Evenimentul se măsoară mai bine la Ca-diz. Consulul Partyet (AN, SE, BT 225, f° 272) scrie Consiliului la 15 septembrie 1720. Conţinutul scrisorii a fost considerat destul de grav pentru ca aceasta să fie încredinţată, cum arată o notă marginală, Monseniorului Regent1.1720: raporturile dintre Filip de Orléans şi Filip al V-lea sunt detestabile. Or, sub pretextul ciumei de la Marsilia, la Cádiz se va lua o măsură care în urmă cu 35 de ani ar fi făcut să vorbească praful de puşcă iar în alte împrejurări, în secolul al XVIII-lea, să curgă valuri de cerneală. Partyet remite, într-adevăr, textul unei dispoziţii a Regelui Catolic din 29 august, cunoscută la Cádiz, la 5 septembrie; la Cádiz, în capitala europeană a comerţului cu America, unde interesele franceze precumpănesc de departe asupra intereselor spaniole şi celor ale Olandei şi Angliei. Este o dispoziţie „prin care Majestatea Sa Catolică adopta măsurile care trebuie luate în porturile statelor sale pentru a împiedica propagarea către ele a ciumei despre care se zvoneşte că bântuie la Marsilia. În acest scop se vor ştampila şi înregistra imediat toate mărfurile care vor fi socotite că au sosit atât din Marsilia cât şi din alte porturi mediteraneene înaintea acestor veşti neplăcute şi care vor fi descoperite în depozitele şi în casele ele comerţ şi la negustorii din acest departament astfel încât dacă de-acum încolo se vor introduce altele pe calea apei sau altfel, acestea să nu poată fi confundate cu cele dinainte”. Această dispoziţie a dat prilejul inspectării la Port-Sainte-Marie a tuturor tartanelor franceze. Este o măsură nemaiîntâlnită.

1 Ceea ce este cu totul neobişnuit pentru° simplă scrisoare de consul (N. aut.).

contrară unei tradiţii de două ori seculară, literei ca şi spiritului tratatelor. Pentru mult mai puţin, în faţa unui pericol de ciumă mult mai evident, în cursul domniei precedente, guvernul francez apelase la ultimele recursuri şi autorităţile din Cádiz capitulaseră rapid. Dar în septembrie 1720? Desigur, Partyet s-a plâns nici nu era de aşteptat să fie altfel – guvernatorului Idiaquez. „Dar mi-a explicat (guvernatorul Idiaquez) că aceste inspecţii erau conforme acum cu siguranţa publică întrucât el avea înştiinţări neîndoielnice că aceste tartane abordau în largul mării navele venind din Porturile Provenţei a căror intrare era interzisă şi că existau temeri că ele ar fi primit mărfuri pentru a le introduce după aceea în aceste ţinuturi”.

Sunt aici trei noutăţi capitale: luxul şi eficacitatea măsurilor întreprinse – va fi ajutat la aceasta poate şi o anumită ostilitate împotriva Franţei; concluzia lui Partyet, diametral opusă celei a tuturor predecesorilor săi (ibid. f° 273): „Drept urmare mi se pare că trebuie să avem răbdare”, în sfârşit, dubla menţiune marginală care cuprinde hotărârea celor mai înalte instanţe franceze: „De transmis Monseniorului Regent. Se pare că nu trebuie să se insiste asupra acestui fapt. Aprob decizia Consiliului”. În cursul lunilor care urmează, ciuma din Marsilia va fi pretextul, în Spania, pentru o serie întreagă de măsuri făţiş ostile Franţei… Câtă vreme va fi implicată ciuma din Marsilia, protestele franceze vor fi marcate mereu cu dublul sigiliu al unei curtoazii neobişnuite şi al unei răbdări foarte îndelungate. Sunt, eventual, condiţiile care anticipează, cu 140 de ani, organizarea Crucii Roşii internaţionale.

— Într-o primă etapă, în secolul al XVII-lea, Primatul interesului de sănătate publică, înţelegerea lui, s-a impus împotriva intereselor Particulare, în cadrul statului (în Franţa şi în Anglia înaintea Europei periferice), în 1720, Primatul sănătăţii publice s-a impus şi în afara

statului, pe planul raporturilor internaţionale, ajungându-se la ignorarea tratatului din Pirinei. Asemenea ignorări marchează adevărate revoluţii, dintre acelea care îşi fac loc fără zgomot în conştiinţa popoarelor.

Demografie şi criză

Demografia secolului al XVII-lea ne-a apărut, poate excesiv, o demografie discontinuă, determinată de variaţiile mult timp repercutate din 25 în 25 de ani, mecanismul bine cunoscut în Franţa secolului al XX-lea, al generaţiilor rărite, fărâmiţate de moartea epidemică sau de moartea ciclică. Este preferabil să spunem „de moartea epidemică şi moartea ciclică” deoarece dinamica profundă a demografiei vechi ca şi cea a demografiei actuale rămâne dominată, în continuare, mai mult de intrări, adică de pulsaţiile puternice ale natalităţii, decât de pulsaţiile catastrofice ale morţii.

Jean Meuvret odinioară, Pierre Goubert de curând, au trasat un model aproape perfect pentru a desemna şocurile caracteristice morţii, criza demografică de tip vechi. Economia Europei moderne – se afirmă mereu, urmându-l pe Ernest Labrousse – este o economie determinată de un sector agricol dominant şi strict alimentar: 85 până la 90% dintre oamenii ocupaţi pe ogoare, cu o producţie în proporţie de 80% alimentară, asigură mai puţin anevoios decât s-a scris de obicei, hrana a 15%, maximum a 20 «/o – cu preţul câtor sacrificii şi obstacole pe termen lung în calea dezvoltării, ca în Spania – dintre „secundarii” şi „terţiarii” şi, la nevoie, dintre inactivii Vechiului Regim, în fond o ramificaţie politică, administrativă şi culturală a „terţiarilor” din zilele noastre. Economia este încordată la extrem, în cadrul ei, n-ar putea exista crize de supraproducţie a unor sectoare. Singurele crize sunt de subproducţie, în sectorul alimentar domi

nant cel al cerealelor. Din pricina insuficientei rezervelor, ele implică echilibrul biologic al populaţiilor, în acest sens se cuvine să punem problema – s-o punem, nu s-o rezolvăm a Unei geografii a foamer în Europa clasică Există o Europă lovită de o foamete epidemjcă un sertão al secolului al XVII-lea, am spune, gândindu-ne la Nord-este de Josue de Castro – şi o Europă a foametei endemice cu accese epidemice. Există o Europă a burţilor goale accidental şi o Europă a burţilor pline cu o hrană proastă. Ceea ce nu exclude accidentul. Studiile făcute recent, la îndemnul lui Fernand Braudel, arată că Europa modernă nu aparţine, în întregime, domeniului carenţelor şi al malnutriţiei. Anglia, Olanda sunt remarcabil de bine

hrănite. Franţa este hrănită satisfăcător în proporţie de 80%Şi de astă dată, la extremităţi, într-o Europă periferică, la est şi la sud, în unele porţiuni, în Spania monştrilor se plasează – o mărturisesc, Velázquez şi Murillo – domeniul foamei endemice, infinit mai primejdioase decât foamea epidemică prin care este lovită timp de şase luni, unul sau doi ani o populaţie hrănită normal.

Această constatare prealabilă permite rezolvarea uneia dintre contradicţiile de care s-au lovit generaţii de istorici. Criza ciclică de tip vechi*, ca să reluăm formula devenită clasică de la Ernest Labrousse, provocată de un accident meteorologic de o anumită amploare este, în general, din motive meteorologice, decenală: există un deficit important al producţiei agricole dominante – cerealele planificabile – la fiecare şapte sau opt ani. Independent de foamea pe care criza ciclică o antrenează în sectoarele sărace ale populaţiei, există şi epidemii care-i lovesc pe cei bine hrăniţi. În medie, la fiecare 25 – 30 de ani, în timpul unei crize ciclice din trei, se produce o întâlnire a toametei cu epidemia. Şi iată catastrofa. Epiciemule de ciumă din 1597 – 1603 şi din 1647 – Ib –, din Spania, aparţin acestui tip. Chiar şi

257

ciuma din 1676 – 1685 este, începând din iarna anului 1682 – 1683, relansată în podişul Castiliei de obişnuitul accident ciclic.

Complexul economico-demograt ic al crizei de tip vechi merită să ne oprim asupra lui. Primul punct, reculul, încă din secolul al XVII-lea, al crizelor pur epidemice. Ele lovesc, pustiesc dar de la fărâmiţarea ciumei, obţinută în Franţa şi în Europa cea prosperă încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, în Spania şi în Europa mai puţin prosperă din 1685, epidemiile devastează un teritoriu limitat remarcându-se, în cel mai rău caz, la scara unei provincii, în mod normal, la nivelul unui ţinut mărunt şi niciodată la ansamblul unui mare stat teritorial.

Al doilea punct – criza ciclică nu antrenează ipso facto catastrofa prevestită şi trâmbiţată două secole mai târziu de istoriografia de-odinioară. Anii 1626 – 1627, 1643, 1677, 1684 nu se evidenţiază prin nimic pe lista ele preţuri cerealiere la Paris.

Al treilea punct – catastrofa nu devine naţională decât dacă

există suprapunere şi întâlnire? Pierre Goubert s-a arătat deosebit de sensibil în privinţa acestui ultim aspect. Lecţiile sale sunt valabile pentru trei sferturi din suprafaţa Franţei, cu excepţia, doar, a coastei mediteraneene, iar modelul său se aplică, în mare, întregii Europe clasice.

Numai bolile contagioase, scrie Pierre Goubert, sunt total incapabile să explice mortalitatea ridicată care caracterizează structura demografică dinainte de 1745. Marile şi complexele crize demografice de tip vechi nu sunt datorate unor epidemii izolate catastrofale, ci, mult mai mult, perioadelor de sărăcie, de foamete, crizelor economice de tip vechi, sub aspectul lor cel mai grav şi mai hotărâtor: crizele sociale de alimente*... în Franţa, astfel de crize demografice foarte ample se produc în jurul lui 1630, între 1648 şi 1653, în 1661.

253

1662, 1693 – 1694, 1709 – 1710, 1741 – 1742. Aceste date sunt identice cu datele marilor crize economice, declanşate de o creştere considerabilă, ciclică, a preţului griului".

În legătură cu această problemă, urmează un „exemplu real", demn de cele mai frumoase pagini ale unei antologii de istoriografie franceză: „Iată, la Beauvais, parohia Saint-Etien-ne, în 1693, o familie: Jean Cocu, ţesător, nevasta lui şi cele trei fiice, toate patru filatoare deoarece mezina are deja 9 ani. Familia câştiga

PROGRESELE ÎNVĂŢĂMÂNTULUI LA TROARN

1700.1740 179!)

20 – Criza (A, B, C, D.)

21. Progresele învăţământului.

108 soli pe săptămână, dar ea consumă cel puţin 70 de livre de pâine. Cu pâine neagră, a 5 bani livra, existenţa este asigurată. Cu pâine de 2 soli, apoi de 30, 32, 34 de bani – cum a fost în 1649, 1654, 1662, 1694, 1710 – apare mizeria. Criza agricolă agravându-se aproape totdeauna (şi cu siguranţă în 1693) printr-o criză manufacturieră, munca ajunge să lipsească, şi deci salariul. Oamenii îndură privaţiuni, pot apela la cei câţiva bani puşi de-o parte pentru zile negre; amanetează; în curând încep să consume o hrană dezgustătoare, pâine

de tărâţe, urzici fierte, boabe stricate, măruntaie de animale, adunate din faţa abatoarelor; sub diverse forme, răul agravându-se, urmează strâmtorarea, sărăcia, foamea, frigurile vătămătoare şi ucigătoare. Familia s-a înscris la Biroul Săracilor în decembrie 1693. În martie 1694. moare mezina; în mai, fata cea mare şi tatăl. Dintr-o familie în mod special fericită, pentru că lucrau toţi, rămân o văduvă şi o orfană. Din cauza preţului pâinii”.

Această frumoasă pagină merita să fie citată. Totuși ar fi riscant să ne lăsăm furaţi de emoţie. Drama familiei Cocu din Beauvais nu este atât de simplă şi nici atât de generală. Nu existau oare la Beauvais distribuiri de merinde pentru cei săraci? Pierre Goubert a calculat raţiile: ele depăşesc în chip sensibil raţiile taberelor în timp de război şi ale populaţiilor din oraşele cel mai greu încercate în 1944. Moartea nu este de inaniţie pură ci mediată de releul epidemic. Va trebui deci să adâncim lucrurile mai mult în direcţia bolii. În sfârşit, Jean Cocu, ţesător, este un om dintr-un oraş, Beauvais, în mod excepţional nesănătos din pricina dificultăţilor de drenaj şi a apelor poluate în chip firesc.

Aşadar, n-ar trebui să extrapolăm cazul ţesătorului din Beauvais la ansamblul populaţiei ţărăneşti. Plugarii, culegătorii de fasole, ba chiar şi o parte dintre muncitorii zilieri – micii lucrători de pe ogoare – nu se lăsau

260

atât de uşor să moară de foame. Pe ţărm nu se moare niciodată de foame datorită pescuitului cu undiţa. Nu se moare de foame, sau doar foarte rar în zonele de tufărişuri, mai puţin bogate decât câmpiile, nu se moare uşor de foame de-a lungul pădurilor, în structura economică şi socială a Franţei 50 până la 60% din populaţie, cel puţin, se află la adăpost de înfometare. În Spania, riscul apasă asupra a 70 până la 80 o/o din populaţie, iar sectorul ferit de foamete, socotind şi generozitatea anarhică a clerului, nu depăşeşte 20 până la 30%. Sectorul ferit de foamete, prin structura sa, pare să depășească în Anglia şi în Olanda cei 60% din Franţa, pentru a atinge 75 şi 80%La acest punct, totuși, ar trebui, după cercetări răbdătoare, să întocmim harta riscului social de a muri de foame, de la cei 80% de locuitori ai

Europei sărace şi periferice din sud şi poate clin est (?) până la cei 20% din regiunile Europei privilegiate, acelea ale condiţiilor realizate cu perseverenţă de viitoarea mutaţie a dezvoltării. Pierre Goubert, în cercetarea sa consacrată oraşului Beauvais, a demonstrat nedreptatea morţii ciclice. Este suficient să compari în timp de criză, parohiile îndestulate, cartierul slujbaşilor şi cel al ţesătorilor: „În 1693... în Beauvais au murit 3.000 de persoane: un număr nesfârşit de săraci pe care foamea şi mizeria îi face să zacă şi care mor în pieţe şi pe străzi". Dar dacă cei bogaţi scapă de foamete, ei sunt, în schimb, atinşi de boala pe care le-o transmit săracii. În iunie 1694, tot la Beau-Vă-\se consemnează „o mortalitate considerabilă printre cei săraci care-şi dau duhul pe stradă... şi, se precizează, chiar şi printre cei bogaţi". Plecaţi ele la tema unei „demografii sociale diferenţiatoare", care trebuia să sublimeze favoritismul morţii, iată-ne ajunşi în faţa omniprezenţei bolii. Aceasta nu este puternică CTeClt alutată de conjunctura economică. Ajun – em oare să negăm foamea? Nu ignorăm tex de referinţă, violenţa acelor perioade de 261

foamete epidemică, până şi la începutul secolului al XVII-lea, care au dus în Europa centrală la antropofagie. Robert Mandrou, de curând, le-a adunat nitr-un mănunchi convingă, tor. Dar această literatură trebuie suspectată şi datată. Din 1620 până în 1760, pe nesimţite, riscul de a muri de foame se izolează şi se reduce, în 1760 el nu mai apasă, în Europa, decât asupra minorităţii. Europa clasică a atins p, plan alimentar, încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, o situaţie mai de invidiat decât cea mai mare parte a lumii a treia din 1965. împotriva foametei, în marile oraşe sunt instalate puncte de ajutor. Atunci îşi joacă dijma rolul de a asigura un stoc de rezervă, conform instituţiei biblice. Astfel este la Beauvais remarcabila maşină anticiclică pusă la punct de un mare episcop „augustinian", să-i spunem simpatizant jansenist, Choart de Buzenval. Atunci apare una dintre principalele primejdii ale recoltei proaste, declanşarea marilor migraţii de săraci către punctul de ajutor, 20 până la 30% dintre marginalii realmente înfometaţi. Dacă 100/o dintre cei flămânzi roiesc pe drumuri în căutarea hranei, toate barierele profilactice sunt înlăturate şi iată moartea în marş. Nu foamea ucide, ci o creştere

bruscă a circulaţiei, o sporire a virulenţei. Fiecare perioadă de foamete reface, mutatis mutandis. la scară redusă, condiţiile unei Conquista a Americii. Profilaxia Vechiului Regim înseamnă compartimentarea oamenilor; tot ceea ce o reduce cooperează cu moartea.

Morţi din pricina foamei sau morţi din pricina bolilor foamei – sau morţi din pricina bolilor puse în mişcare pe drumurile parcurse de semănătorii morţii de foame – putem aşterne acum pe un atlas mai multe mii de curbe parohiale lungi, străbătând toată Europa, împreună ele ar schiţa, pentru perioada cuprinsă între 1621 şi 1760, cel puţin patru-cinci dintre acele puncte culminante negre care marchează anotimpul morţii şi perioadele de minim de

262

mografic în care balanţa naşterilor a fost cumplit de negativă. Orice francez, (orice european) „ajuns la vârsta de bărbat a fost martorul mai multor valuri de moarte pe care le-a văzut decimând în jurul său părinţi, prieteni, vecini… Groaza la apropierea anotimpului morţii, bucuria zgomotoasă de a fi supravieţuit, tăcerea concertată a autorităţilor despre mortalitatea trecută sunt trăsături ale unei mentalităţi care trebuie considerată esenţială” (P. Goubert).

Primul simptom, cel mai sensibil, este brutala creştere a numărului de înmormântări, o înmulţire de 3 până la 20 de ori într-un trimestru sau două. De asemenea, cu un uşor decalaj, şi scăderea numărului căsătoriilor. La nivelul unui an, pentru marea criză de „scumpire” care asociază economicul cu epidemiologicul, scăderea este de ordinul a 50%în cadrul trimestrial sau semestrial, prăbuşirea este şi mai mare. Coborârea liniei care indică numărul căsătoriilor reprezintă una dintre caracteristicile crizei cu motor economic. Fenomenul se explică fără greutate, el este însă mai puţin evident în cazul mortalităţii pur epidemice, fără fundament agricol. Chiar în 1649, la Sevilla, s-a observat o îmbulzeală către altare – simple legitimări de cupluri trăind în concubinaj, fără, deci, incidenţă demografică.

Mult mai ciudat, şi cu un efect sporit pe termen scurt, este deficitul procreărilor, de ordinul a jumătate, în mod curent de două treimi, ba chiar şi mai mult. Punerea în mişcare a celor trei curbe – şi nu doar a unicei curbe a înmormântărilor – constituie caracteristica

majoră a crizei combinate, spre deosebire de crizele simple, pur epidemice care nu au efecte decât în privinţa înmormântărilor şi de prăbuşirile neepidemice care nu se marchează decât printr-o coborâre a curbei căsătoriilor.

Din acest motiv, crizele complexe care pun simultan în mişcare cele trei curbe parohiale

264

u efectele cele mai durabile. Acum şi numai acum ia naştere relieful negativ, repercutat mult timp; al unei generaţii rărite. O scădere de 50% a natalităţii într-un an nu este recuperabilă ulterior, cu toată uşoara sporire a numărului de naşteri în anul care urmează crizei. Putem cădea de acord cu Pierre Goubert:

naşterile care s-au produs sunt naşteri pierdute; sub regimul demografiei aproximativ naturale nu există naştere amânată şi orice absenţă în procreare este definitivă”. Aceste subite şi profunde prăbuşiri ale natalităţii, o dată la fiecare 25 – 30 de ani pun deopotrivă unele probleme grave. Ele pun la grea încercare modelul unei demografii de tip vechi imaginată ca fiind lipsită de orice practici anticoncepţionale. Numărul căminelor destrămate în urma mortalităţii din timpul crizei nu depăşeşte, în general, a douăzecea parte, deficitul căsătoriilor are însă un efect mai evident. În total, întreruperea căsătoriilor şi deficitul în privinţa constituirii lor nu pot provoca o scădere a procreării de mai mult de o zecime. Un alt factor este tulburător: supramortalitatea este, în primul rând, infantilă, întreruperea alăptărilor are un efect contrar, natalist dacă îl putem numi astfel, întreruperea alăptărilor ar trebui să compenseze şi chiar să depăşească efectul întreruperii căsătoriilor şi al deficitului în privinţa constituirii lor.

Rămân atunci efectele fiziologice ale foametei, dar a unei foamete care nu atinge directân secolul al XVII-lea, decât cel mult o jumătate din populaţie: amenoreea care nu implică neapărat sterilitatea, avorturile spontane din pricina incapacităţii trupurilor vlăguite de a-şi păstra rodul... Nicio analiză întemeiata pe o cunoaştere precisă a fiziologiei loro. Cucerii râu reuşeşte să convingă. E greu nu t H* Că asemenea scăderi ale natalităţii trebuie PUSP no seama unui

ansamblu con

?. În sate n-a fost nici de malthusianism ele

265

mentar. Ceea ce lipseşte, trebuie să repetăm sunt motivaţiile şi nu posibilităţile. Şi când Pierre Goubert scrie: „Ce-i drept, cu cât îi cunoaştem mai bine pe ţăranii din Beauvais şi pe alţii câţiva, cu atât mai puţin îi credem capabili să exercite frecvent, chiar şi în perioadă de criză foarte gravă acel birth control cât de elementar”, mi se pare că subestimează, pe de o parte, posibilităţile ţăranilor din Europa clasică (ar trebui să-i considerăm mai puţin abili decât cea mai mare parte a populaţiilor nude din America) şi, mai ales, mi se pare că subestimează valoarea unei posibilităţi ale cărei foloase le cunosc şi cele mai amărâte prostituate, în sfârşit, el îşi interzice să înţeleagă unul dintre aspectele majore ale revoluţiei demografice din secolul al XVIII-lea. Dacă Franţa devine malthusiană către 1750, cauza să fie oare că ţăranii din Beauvais, atinşi de nu ştiu ce har filosofic, ar fi ajuns brusc, din punct de vedere psihic, mai capabili decât căpitanii englezi din timpul revoluţiei industriale, care în fruntea familiilor lor patriarhale îşi trag din ele satisfacţia şi întemeiatul orgoliu? Cum să explicăm că scăderea natalităţii atinge, în secolul al XVIII-lea, mai întâi provinciile cele mai sărace, regiunile împiedicate în dezvoltarea lor? Cum să explicăm acest fapt dacă nu prin maniera cea mai simplă, recurgerea normală... datorită modificărilor motivelor, pierderii încrederii în viaţă, la tristele mijloace din timpurile de criză?

La baza scăderii brutale a procreărilor, când „mortalitatea” este fundamentată economic se află, desigur, amenoreea şi sterilitatea temporară, în pofida compensaţiilor care vin din partea alăptărilor întrerupte, avorturile spontane dar şi recurgerea la coitus interruptus şi avorturile voluntare pe care, în Franţa, legea urmăreşte în oraşe, incapabilă fiind s-o facă şi la ţară, încă din timpul domniei lui Tâon. ric al II-lea. „La mijlocul secolului al XVI-lea, sen1 R. Mandrou, lumea se nelinişteşte la Paris din micina numărului de avorturi, în pofida unei oresiuni feroce, pentru că femeile şi fetele e dovedite că şi-au tăinuit graviditatea, C; – au omorât rodul sunt, în mod obişnuit condamnate la moarte”. Este o criză trecătoare? Dar Bayle, la sfârşitul secolului al

XVII-lea (articolul „puţin”), pretinde că răul nu a făcut decât şase agraveze din 1557; Henri Estienne constata că această lege nu a pedepsit cu moartea decât slujnice”. Cât despre Jean Tous-saert, acesta a stabilit cu claritate extinderea practicilor abortive în oraşele flamande din secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

Mutaţia structurilor tradiţionale

Am putea să ne oprim pentru că nimic nu se clinteşte fundamental înainte de 1740 – 1750, punctul final a ceea ce am convenit să numim perioada Europei clasice. Şi totuşi aceasta ar fi o gravă eroare deoarece către 1740 totul este deja instituit din datele care vor antrena mutaţia noii epoci, deoarece structurile vechi nu pot fi evaluate corect decât în raport cu ceea ce urmează.

Modificări? Am semnalat unele în trecere: epidemia continentală gâtuită şi fărâmiţată în porţiuni mici de teritorii anodine, infiltraţiile malthusiene într-o mare parte a aristocraţiei franceze… Dar aceste modificări se situează într-un ansamblu.

Trebuie să distingem trei cazuri.

La est, în Polonia şi în Rusia, şi la sudul extrem al Italiei se plasează o Europă arhaică; o Europă arhaică şi totodată nouă, în măsura în care integrarea Rusiei în spaţiul european este, am arătat, un fapt recent. Nu se produce mei o mutaţie demografică înainte de ultimii ani ai secolului al XVIII-lea şi chiar înainte

Sni ai secolului al XIX-lea. 6XIStă° Europă dinamică în care intră esenţială a teritoriului: nordul Italiei.

267

Insulele Britanice, Germania, Ţările-de-Jos câteva puncte din teritoriul francez, la est şi la sud, cea mai mare parte a Peninsulei Iberice. În sfârşit, o Europă prematur malthusiană: vestul şi sud-vestul Franţei, o parte din Elveţia romandă, câteva puncte din Catalonia şi, poate, din Wallonia. Revoluţia demografică înseamnă mai întâi o revoluţie în privinţa mortalităţii, ca urmare a atenuării şi rarefierii în spaţiu a crizei. Am studiat la momentul potrivit fărâmiţarea şi izolarea epidemiei. Toate curbele parohiale din patru cincimi ale Europei prospere indică o micşorare, după 1730 – 1740, a distanţelor, în timp de criză, între curba botezurilor şi deceselor, în timp de criză, curba

deceselor nu se ridică mult deasupra curbei botezurilor şi excedentele rezultate sunt de slabă importanţă. Crizele îşi diminuează amploa – rea şi mai ales îşi pierd consistenţa în spaţiu, cu o serioasă recurenţă aproape pretutindeni în vestul şi sud-vestul Franţei, în Spania şi în Portugalia la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Recesiunea interciclică, despre cure vorbeşte Ernest Labrousse, este un fenomen general şi, deopotrivă, un fenomen de ordin demografic. Dar acest uşor regres, accentuat prin războaiele Revoluţiei şi ale Imperiului, care pedepsesc Europa marelui avânt din secolul al XVII-lea, nu reprezintă decât un episod fără durată şi fără importanţă. Procesul reducerii supramortalităţii ciclice este definitiv angajat. Revoluţia demografică este strâns legată de revoluţia economică, în măsura în care deficitul ciclic al producţiei cerealiere joacă încă un rol capital în marile „mortalităţi" ale secolului al XVII-lea, lentele transformări ale economiei secolului al XVII-lea influenţează în mod favorabil evoluţia demografică. La sfârşitul secolului al XVII-lea, perioadele ciclice de vârf conduc în mod curent la creşterea de 3, chiar de 4 sau, excepţional, de 5 ori a preţului gri" nelor. În a doua jumătate a secolului ai XVIII-lea există doar o dublare, iar criza ciclica

268

Hin iarna anului 1789, ca însăşi, n-a putut an-l ena în jurul Parisului o creştere mai mare de 80%Foametea, s-a scris, a cedat locul strâmtorării. Timpul prielnic mortalităţii încetează să mai fie un timp ciclic. Marile epidemii păruseră că trag înapoi ca motor al unei demografii discontinui între secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Acum, din nou boala se distanţează faţă de producţie. Cărui fapt îi este datorată această misterioasă transformare? Ea a precedat marile înnoiri tehnice din secolul al XIX-lea şi este, fără îndoială, efectul unui ansamblu concordant de micro-transt ormări în producţie, în schimburi, în stocarea şi în conservarea alimentelor. Automatismul pe care unii au vrut să-l stabilească între deficitul producţiei şi marile îmbolnăviri ucigătoare se destramă, în cel mai puţin favorabil dintre cazuri, când curba natalităţii rămâne identică iar curba mortalităţii se aliniază pentru perioadele de goluri, se desprinde un excedent considerabil. În Europa a început mutaţia numărului de oameni.

O revoluţie analoagă se produce în China*, potrivit unui mecanism care trebuie studiat în continuare. Stagnantă în secolul al XVI-lea, aflată în scădere în secolul al XVII-lea, populaţia chineză aproape s-a triplat între 1700 şi 1800, fără să existe o mutaţie tehnică evidentă. Această creştere s-a datorat unor cauze pur demografice. Ea reprezintă, mai întâi, în interiorul unei imensităţi care părea închisă fără să fie o transformare a spaţiului prin construirea de orezarii noi. Mutaţia în ordinea umană am secolul al XVIII-lea este şi ea, mai puţin total poate, o deschidere de noi fronturi de de-nşare o mutaţie teritorială a suprafeţelor cultivate. În spatele acestui orizont de ipoteze fra-fp, convingerea noastră este că în Europa, la t. În China, motorul evoluţiei este de na-serni i m°§rafică. Mutaţia în privinţa bogăţiei măat – 31 XVIII – a este, în primul rând, o W în direcţia unicei, adevăratei bogăţii

269

— Întrucât nu există altă bogăţie. decât omul – a numărului de oameni.

Dar o astfel de creştere – între 1700 şi 1800 se produce o triplare a populaţiei în regiunile prospere ale Europei – nu poate rezulta numai dintr-o modificare a curbei deceselor. Aproape pretutindeni în Anglia, în Scandinaviân Spania există o creştere sensibilă a natalităţii datorată scăderii vârstei de căsătorie, prelungirii vieţii sexuale „reducerii perioadelor dintre naşteri. În ipoteza unui Vechi Reginsupus total legilor naturale ale reproducerii se invocă fără niciun început de dovadă efectele unei alimentaţir mai bune. În ipoteza, care ni se pare mai corectă, a unui malthusianism difuz, redresarea, în afara Franţei, a curbei natalităţii către mijlocul secolului al XVIII-lea se explică, fără greutate, printr-o întărire a motivaţiilor mulţimii. Există o potrivire între mo –, ciclul european şi modelul chinezesc pentru că, într-adevăr, triplarea populaţiei chineze în secolul al XVIli-lea presupune o revoluţie demografică completă, cu o dublă mişcare în foarfecă, pe de o parte reducerea mortalităţii, pe de alta creşterea natalităţii.

Dar revoluţia demografică din secolul al XVIII-lea nu este însoţită pretutindeni de o mutaţie în privinţa numărului de oameni.

Pentru că există cazul francez. În Franţa, curba natalităţii urmează îndeaproape mişcarea în jos a curbei mortalităţii. Se întâmplă chiar ca mişcarea coborâtoare a botezurilor să o devanseze pe cea a înmormântărilor. Populaţia sporeşte cu 6.000.000 de suflete în Franţa deci cu aproximativ 30% în secolul al XVIII-lea, în timp ce se dublează în Europa şi se triplează în provinciile-pilot ale Europei expansioniste şi în China. Cauzele sunt mărirea vârstei de căsătorie (în sud-vest), lungimea intervalelor dintre naşteri şi, mai cu seamă, rărirea naşterilor către sfârşitul vieţii conjugale-Aici nu mai există nicio îndoială, practicile anticoncepţionale sunt prezente. Ele se insta

770

În vârful ierarhiei sociale, în oraşe şi, cu excepţii, în satele cele mai sărace, mai re şi mai rămase în urmă. Malthusianismul uneori este prezentat ca o victorie a o-Tni asupra omului, apare în secolul al XVIII-lea mai curând ca un stigmat al eşecului şi înapoierii grupului. Pătre 1770 – 1780, modelele demografiei vechi nu se mai aplică integral decât în provindile încă stagnante ale Europei periferice.

Capitolul VI

SPAŢIUL. EXPLOATAREA SOLULUI

Totuşi secundarul nu trebuie să mascheze esenţialul; secundar, aici, este viitorul, iar esenţial, prezentul, acest îndelungat prezent al Europei clasice dens şi încărcat de imperceptibile făgăduieli de evoluţie. Poate că am insistat prea mult asupra revoluţiei demografice. Ea marchează mai puţin brusc decât se spune în cărţi sfârşitul structurilor umane ale unei civilizaţii tradiţionale. Nu a atins ea oare, aproape pretutindeni punctul său de perfecţiune în secolul al XVII-lea, în momentul în care forţe încă insuficient definite încep să o epuizeze? Aproximativ intacte, structurile demografice ale Vechiului Regim domină realitatea din Portugalia de nord şi din Galicia către 1860 – 1880, din Irlanda crizei cartofului, înainte de abolirea aşa-numitolor Comlaios (cu această diferenţă totuşi că, în loc să moară, irlandezii se îmbarcă pentru America), din Polonia şi din Rusia ţărănească a anilor 1860 şi, bineînţeles, din cvasi-totalitatea arhaicilor Balcani, din sudul Italiei şi din Andaluzia, ocupată de latifundia. Revoluţia demografică se poate pregăti temeinic mai ales din 1750 căci până atunci ea nu a

schimbat nimic încă, nici peisajul, nici economia, nici ogoarele ci doar foarte puţin drumul şi frontiera instabilă dintre zonele de incult”, ager* şi saltus. Aproape peste tot, între 1600 aici, 1620 – 1630 dincolo şi 1650 – 1685.

272

ha chiar 1700 şi 1710, populaţia a scăzut. Între 1730 Şi 1750 creşterea numărului de oameni este generală, dar această creştere nu este decât o simplă recuperare. Dublarea numărului de oameni din 1700 până în 1800 nu datorează nimic perioadei clasice. Reparatoare până în 1750, modificarea numărului creează, din 1750 până în 1800, bazele umane ale unei lumi diferite; bazele de plecare să le numim oare rampele de lansare ale unei revoluţii adevărate, ale unei mutaţii care încă nu s-a încheiat? Nu este lipsit de interes să notăm, dincolo de frontierele noastre, identitatea profundă, identitatea misterioasă dintre Europa şi Orientul îndepărtat, cele două mase copleşitoare descendente din Adam. Informaţia brută din Cărţile Galbene atestă pentru China o populaţie ceva mai mare de 60.000.000 de oameni în secolul al XVI-lea, de 45.000.000 către 1650, de peste 70.000.000 în jurul lui 1700. Este aceeaşi prăbuşire, dar mai timpurie şi mai profundă decât în Europa. Dacă revoluţia demografică chineză compensează golurile, astupate în jurul lui 1700, în Europa nimic asemănător nu se petrece înainte de 1750. Analogia dintre China şi Europa merge şi mai departe. Şi într-un caz şi în altul mutaţia în privinţa numărului de oameni precede modificarea tehnicilor, în China, cele două revoluţii sunt şi mai total independente. Mutaţia numărului de oameni în secolul al XVIII-lea reprezintă aici, la început, pur şi simplu o mutaţie în privinţa spaţiului; o mutaţie într-un spaţiu care era crezut închis şi care dezvăluie posibilităţi pen-crearea de „frontiere” interioare, în mare, 150 până în 1700 în China şi din 1700 până lioO în diferite părţi ale Europei s-a pros o recuperare a pământului cultivat – ager Pe seama celui necultivat – saltus. Odată te din în această direcţie, evoluţia a dus foar-Câci! Foarte departe şi în chip primejdios. Plin jiteconomia veche exista un echilibru de-ntre ager şi saltus (între orezărie şi 273

munte), împingând înapoi zonele de revoluţia demografică

europeană ajungea să compromită zonele de ager. Nu risca ea oare să declanşeze un ciclu multisecular de populare comparabil cu cel pe care l-am studiat cândva în cadrul Americii precolumbiene? Grea provocare aruncată în jurul lui 1750 de transformarea unei simple mişcări de recuperare demografica în revoluţie demografică. Trebuie cumva să datăm revoluţia privitoare la numărul oamenilor pornind de la „prăbuşirea din anii 1680 – 1720 sau de la nivelul de recuperare al anilor 1740 – 1760?

Un lucru este sigur. Către 1750, omul european rămâne cu spaţiul european într-un raport similar cu cel de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Din 1580 până în 1760 nu s-a produs nicio modificare fundamentală, ci doar alunecări, mişcări de strămutare, nuanţe. Nuanţa unei imperceptibile alunecări către nordul şi estul centrului de greutate uman din Europa, nuanţe ale unei puternice oscilaţii: nivelurile din 1580 şi 1630 sunt de regulă mai ridicate decât ale celor 50 de ani care urmează, cele dintre 1630 şi 1680 coboară, nivelurile dintre 1680 şi 1730 reprezintă o stagnare deprimantă. Recuperarea este mai mult sau mai puţin generoasă din 1720 până în 1760. Nu trebuie ca începuturile revoluţiei demografice, aşadar ale acestei minunate promisiuni pentru viitor, să mascheze realitatea unităţii profunde a epocii clasice.

Omul şi spaţiul. Geografia densităţilor. Nepopulat sau populat

Ceea ce este adevărat la sfârşitul secolului a* XVI-lea, rămâne adevărat şi la sfârşitul secolului al Xyil-lea şi la mijlocul secolului al XVIII-lea. Înainte de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Europa nu se produce

274

ve – ... – i*

s-:,.: „—j-%

nicio modificare capi tăia a raporturilor dintre om şi spaţiu. Ceea ce scria Fernand Braudel despre suprafaţa mediteraneană către 1600, se aolică şi Europei clasice. Lumea mediteraneană din 1600 înseamnă Europa fertilă de atunci, mai puţin ţinuturile sărace din nord, cu, în plus, lumea islamică şi teritoriile dependente de ea Ceva mai spre sud se află aproximativ aceeaşi cantitate de spaţiu şi

aproximativ acelaşi număr de oameni. Europa cea populată din sud şi din centru' este mărginită, către 1600, la nord şi la sud de zone întinse mai puţin populate. Europa clasică, plus lumea mediteraneană constituie acea treime a omenirii dense, aflată într-un proces de foarte lentă răspândire în bazinul mediteranean.

Mai mulţi oameni şi un singur spaţiu? Nu, mai multe spaţii. Există mai multe posibilităţi de extindere. Europa clasică constituie un dens nucleu de populaţie izolat într-o Iunie aproape goală. Mediterana şi Europa clasică au o suprafaţă de patru milioane kilometri pătraţi a căror densitate depăşeşte întotdeauna 15 locuitori pe kilometru pătrat, adică o medie superioară lui 20 (20 locuitori/km² reprezintă densitatea populaţiei nord-americane în 1960). De la prăbuşirea populaţiei amerindiene – am arătat într-o altă lucrare1 în ce fel – la începutul secolului al XVI-lea, nu mai există, cu excepţia Chinei şi, eventual, a Japoniei şi Indiei, nuclee comparabile. America clin 1600 numără un locuitor la 4 km²; pe trei sferturi i (\n suprafaţa continentului trăiesc doar 1UOOO de oameni, aflaţi, fără un motiv fi-z e vizibil, în afara istoriei umane dinaintea istoriei, un locuitor pe 30 de km². Adevărata yrica nemediteraneană, fără Maghreb şi Egipt, în «fdensitau medii de 1, 5 – 2 locuitori/km² lui e Ce 3.000.000° de km² ai continentu-cint d?" aslatll par să aibă° densitate ameriae lui locuitor pe km², în secolul al

", I (N. aut.).

I. Sevillect l'Atlan

27S

XVII-lea, o densitate de 10 locuitori/km²! –, seamănă un fel de prag. Există o barieră şi ţie o parte şi de alta: sau mult mai mulţi, sau infinit mai puţini oameni. În lumea secolului al XVII-lea 10 până la 12.000.000 de km² (8% din suprafaţa devenită utilă) au densităţi mai mari de 10 locuitori/km² (densităţi care pot atinge 150 de locuitori/km² în Campania şi în delta Fluviului Albastru). Ceva mai mult de o treime din acest spaţiu privilegiat se află în Europa. Ceva mai puţin de o treime – în Peninsula indiană, inclusiv în Deccan, cu o densitate de 25 de locuitori /km²; ceva mai mult de o treime aparţin Chinei, aflate în proces de expansiune rapidă. Pe aproape 4.000.000 de

km^2, populaţia Chinei a oscilat între 1500 şi 1700 (cifre oficiale rectificate) între 100.000.000 (1500), 80.000.000 (1650) şi 120.000.000 de locuitori (1700), revenind, aşadar, o densitate europeană, dar repartizată de o manieră fundamental diferită, de la 20 la 30 de locuitori/km^2. Din 1700 până în 1800, pe o suprafaţă crescândă de 3, 5 milioane până la 4, 5 milioane de km^2, populaţia Chinei trece de la 120.000.000 la 300.000.000 de suflete; Europa clasică nu o mai urmează: densitatea chineză (80 de locuitori/km^2) este la sfârşitul secolului al XVIII-lea, aproape dublă faţă de densitatea europeană. Japonia, stabilă între 1500 şi 1800 oscilează – cu o distribuire interioară asemănătoare celei chineze – între 50 şi 80 de locuitori/km^2. Din punctul de vedere al istoricului din secolul al XX-lea, aşadar din punctul de vedere al unui Sirius în timp, Europa constituie în secolul al XVIII-lea, mai mult decât în zilele noastre, o pată opacă – i noosferei. Acesta este, incontestabil, norocul ei. Un noroc care atrage norocul, ca în parabola talanţilor.

O lume densă, un spaţiu încă de pe acum aglomerat de oameni. Trebuie oare să ne opri la această imagine? Acest adevăr cu privire J3 densitatea relativă a populaţiei europene *

33, Populaţia Europei către 1630.

Jlj\v p i i».

secolul al XVIII-lea nu trebuie să ne ascundă cealaltă faţă, şi mai importantă, a realităţii europene de atunci, şi anume prezenţa unui spaţiu întins, mult mai întins decât al nostru şi, la urma urmei, foarte puţin stăpânit de ora în acest fapt rezidă secretul mutaţiei demografice cantitative din secolul al XVIII-lea, produsă aproape în absenţa transformărilor tehnice dar care face posibilă revoluţia tehnică din noua epocă.

Când europeanul din secolul al XX-lea călătoreşte imaginar prin intermediul textelor şi vestigiilor arheologice ale civilizaţiei materiale, de-a lungul drumurilor încă nesigure ale Europei clasic e, impresia lui este cu totul alta. Ceea ce scria Fernand Braudel despre spaţiul mediteranean din preajma anului 1600, putem proiecta cu îndrăzneală asupra Europei anilor 1650 – 1700. Adevăr mediteranean din secolul – al XVI-lea – adevăr european până la momentul cotiturii târzii de la

mijlocul secolului al XVIII-lea. „Lumea mediteraneană, la scara secolului al XVI-lea este o lume foarte întinsă, insuficient stăpânită de oameni, culturi, economii. Cu atât mai întinsă, cu atât mai puţin stăpânită cu cât este mai slab populată”. Se cunoaşte ordinul de mărime: „o lume de 60 de milioane de oameni”, 38 pentru lumea mediteraneană creştină, 22 pentru lumea mediteraneană controlată de puterea politică a Islamului (din 8.000.000 de locuitori din Europa turcă în 1600, 7.000.000 cel puţin sunt creştini), 45.000.000 de creştini, 15.000.000 de musulmani, „într-o lume de 60.000.000 de locuitori, densitatea kilometrică se stabilizează la 17, dacă nu se încorporează în spaţiul mediteraj-nean şi desertul”. Către 1700, Europa clasica este ceva mai întinsă şi densitatea populaţie1 sale depăşeşte cu foarte puţin 20 de locuitori/ km^2. Faptul este semnificativ pentru permanenţa şi similitudinea situaţiilor. Scnndinavia-Germania de est, Polonia-Lituunia, Moscovă ocupă, în raport cu nucleul dens de popular6

24. Populaţia Europei către 1760.

—.: – i; lă:

europeană, o poziţie simetrică, în mare, cu ceea a spaţiului islamic în sud. 17 locuitorkm^2 – „această cifră este uimitor de mică. rj fapt, constată Fernand Braudel, densitate6 populaţiei este chiar mai slabă decât ne-o cu gerează cifrele, spaţiul fiind atunci, din punct de vedere uman, mult mai întins decât astăzi Trebuie să ne imaginăm o populaţie de trei sau de patru ori mai puţin numeroasă decât cea actuală şi răspândită într-un spaţiu mult mai considerabil, mai greu şi mai lung de străbătut”.

„Spaţiul aici este brăzdat de pustiuri”. A-dăugându-se anormala concentrare urbană (observaţia nu mai este valabilă în nord), ele „sfârşesc prin a da popularii acel caracter de oază care continuă să fie una dintre trăsăturile lumii mediteraneene şi astăzi. Inospitaliere şi ostile, lacuri, mări, oceane deşertice, pustiuri uneori grandissimi taie ţinuturile mediteraneene...”

„Iată, nu departe de Ebru, de culturile sale irigate, de perdelele

sale de copaci şi de felahii săi truditori, stepa săracă a Aragónului desfă-surându-şi cât vezi cu ochii întinderile monotone de mărăcini şi rosmarin… în Aragón, în apropiere de munţii Pirinei, notează un document din 1617, mergi zile întregi} ară sa dai de vreun locuitor”. Pastişând acel Voyage d'Es-pagne al francezilor din secolul al XVII-lea, condensând mărturiile lui Brunei, François Bertaut şi M-me d'Aulnoy, Marcelin Defourneaux scrie: „Munţii care traversează Spania din toate părţile nu sunt nici cultivaţi, nici împodobiţi cu sate ca aceia din Franţa, ci sunt formaţi din stânci mari, golaşe, pe care ei le numesc sierras şi penas… Există între ei. Se „suri foarte netede, precum acelea din Castilia dar în cea mai mare parte de nu sunt cultivate decât în preajma oraşelor mari, la o leghe's; v la o jumătate de leghe în vecinătatea satelor „Aşadar, nu este întâmplător, reia Fernan-Braudel, că Don Quijote şi Sancho călătores1

mai mare parte a timpului străbătând. pus-5-el –, în… Chiar şi Franţa le are pe ale sale”.

Franţa? Provence, desigur, sudul ei, acea –ulă totuşi, de fertilitate. René Bachrel a 10 nă rât în registrele notariale limita aşa-zisu-lâii incult. Este, într-adevăr, o lume: „incult vinede. incult de pădure, cu mărăcinişuri de esenţe diferite. Incult garrus de stejari roşii” apoi pământurile necultivate, acoperite mai mult cu ierburi decât cu copaci, incult faligou-iier în care stăpânea cimbrişorul, sau incult arg ialas, acoperit cu dropiţă, în sfârşit, incult stâncos. Toate sunt expresii savante pentru folosinţa evaluatorilor cadastrali; ţăranul nu vorbea decât despre colină”. Ţăranul din Castilia spune el monte. „Ar trebui să deschidem un registru oarecare de deliberări comunale pentru a face repede cunoştinţă cu terre gâşte, cu Deffends de la Lare şi Deffends de Legagnac, care, cedate odinioară comunităţii de către senior, nu erau trecute în cadastru… pământu'! necultivat acoperea în 1772” (dată târzie, dar preţioasă, când începuseră de mult defrişările din secolul al XVIII-lea), „30» /O din pământ la Jouques şi la Fuveau, 53” /O la Nans în 1770. În 1774, la Baux erau puse în valoare numai 50 o/o din suprafaţa solului…”

Dar Provence face parte şi ea din lumea mediteraneană. Să urcăm atunci mai la nord. iată-ne în muntoasa Burgundie, la sfârşitul

secoluluial XVII-lea cu Pierre de Saint-Jacob: „Am lăsat contemporanii, cât ne-a stat în putoţa, să vorbească despre pământurile lor... Morvan domină podişurile şi câmpiile... în ţinutul din vale, din apropiere, se spune morange pentru a desemna coasta muntelui care anunţa prin pădurea sa întunecată... Se spune despre un pământ că este un morvan... e aceste terenuri impermeabile, obstacolul îl decât zntă umiditatea Pretutindeni nu sunt leaz-i noulles> molans, moloises care semna-res ndurile mlăştinoase ocupate de joncie-stufărisuri. Pe pământurile ceva mai

231

uscate se întind les bruyeres – iarbă-neagră şi les bolets – hribii”. E o situaţie deosebit „veţi spune, cu muntele Morvan. Să-l părăsideci pentru depresiunea de la marginea în faţă Auxois. „Într-o parte se îndeseşte pădurea în cealaltă se întinde ţinutul lipsit de arbori” Dar aici, duşmanul este iarba. Iarba, pentru ci – este necesar să se producă bled – gr! u – pentru hrană, grâu din cel mai bun, conceau sau secară, şi iarbă, invadând pârloaga, stric-i rotaţia şi nu lasă pământul să se odihnească Cea mai mare parte din ţinutul Auxois, prost drenat, se află sub apă şi de Sfântul Martin în aprilie. „Vitele nu ies aproape deloc decât la adăpat, din cauză că drumurile sunt foarte proaste în această perioadă”, se vaită un text din secolul al XVIII-lea. Să părăsim terenurile joase pentru partea muntoasă a ţinutului. Dar pârloaga se prelungeşte pe măsură ce urci: „Când aceste pământuri au rodit timp de cinci sau şase ani, eşti obligat să le laşi să se odihnească cel puţin tot atât, înainte ca ele să poată produce alte roade”. Iată ceva care merită să fie nofcit: drumul peste lazuri în plin Auxois şi nu numai peste pământurile vestite că sunt sărace ale Masivului Armorican din Ardeni şi ale Masivului şistos renan. Şi mai la est se află „muntele”. Este o imensă mantie păduroasă în care s-au implantat „de mult timp numeroase luminişuri cultivate”... „Mult lemn, dar puţine pajişti, puţine ogoare...”. Este un ţinut aspru care, cu pădurile sale adânci, cu miriştile sale pustii, cu drumurile sale rare şi puţin sigure, trăieşte izolat. Coasta se înviorează o clipă prin viţa de vie, dar „ţinutul din vale” aduce pădurea* înapoi. Din nou apar doar simple luminişuri cultivate: „În toate zonele acestea ogoarele sunt doar găuri în tia

forestieră”. „Ţinuturile de câmpie! rate de codri, aceasta este formula pe care întrebuinţează către 1760 parohul care-i Wnizează lui Courtepee informaţii asupra sa

282

lor Chambeire, Cirey, Remilly. Şi ordinul din r teaux a implantat, la începutul secolului al YII-lea, în mijlocul pământului arid şi pădul) S satele Saint-Bernard şi Saint-Nicolas”. Harta lui Michel Deveze din La Vie de la ţoret françaisc au XVI-e siècle indică suprafaţa păturii forestiere în jumătatea nordică a Franţei la mijlocul secolului al XVI-lea. Aceste suprafeţe, ţinând seama de curături şi de pârloage, ar trebui cel puţin triplate. Fără să mai vorbim de mlaştini. Una dintre marile probleme de dincolo de limita clasică a măslinului, din ce în ce mai dramatică, pe măsură ce înaintăm spre nord, este cea a scurgerii apelor, cu corolarul ei, malaria. Imense turbării perfide şi aproape lipsite de oameni se află în nord-vestul Angliei, în Scoţia, Irlanda, în cele şase provincii neolandeze ale Provinciilor – Unite, în nordul Germaniei, pe ţărmul scandinav şi la graniţele dintre Lituania şi Moscovia... de trei şi de patru ori mai întinse odinioară decât astăzi. Dar aceste ţinuturi mlăştinoase sunt poate mai edificatoare acolo unde, ne aşteptăm mai puţin. Un singur exemplu între alte cincizeci posibile – la hotarul dintre Normandia şi Picardia se găseşte ţinutul Brav, astăzi amenajat ca o grădină englezească, cu lăptăriile sale model, lată cum arate în secolul al XVI-lea, descris de condeiul lui Pierre Gou-bert: „Impresionante sunt aceste zone de smârcuri, cu solul bogat în turbă, mişcător, cu plante ciudate cu o faună ascunsă, cu vapori stătuţi şi vătămători: micile mlaştini din Bray, marile mlaştini din Bas-Therain, Brelles, Clermont. Mai de temut erau acele ţinuturi cu lupi

Fum °°dri Şi păduri căţărate pe brâne şi dea-n –”. Mlaştina reprezintă, mutatis mutantul în toată Europa mediteraneană, echivalen-d acelui incult din Provence, chiar dacă pă” secolele al XVI-lea şi al XVII-lea

V

umană decât a noastră şi alcătuită ce a noase’s adintr-o vegetaţie mai puţin deasă, cu 283

atâtea locuri aproape goale care se înserează în ţesutul unei pături umane relativ discontinue.

Zonele europene dens populate

Această discontinuitate va fi precizată de ci-teva cifre. Sunt cifre de densitate umană al căror caracter arbitrar îl cunoaştem cu anticipaţie. Densitatea prezenţei umane va trebui să fie calculată nu la nivelul limitelor naţionale care, cu excepţia Franţei şi Angliei, urmează încă să fie cercetate, ci la nivelul ţinuturilor mărunte şi al parohiilor. Nu suntem în posesia unui material statistic primar care să ne permită aspiraţia către o cartografiere minuţioasă a acestei prezenţe omeneşti. Dispunem în cel mai bun caz de unele monografii destul de bune pentru a obţine aproape de pretutindeni eşantioane reprezentative. Cu elementele rezultate, ar trebui să scriem o carte groasă. Ne vom mărgini la cadrele foarte largi ale state – lor, ştiind că aceste cadre maschează o parte din realitatea pe care vrem s-o înţelegem. Materialul brut pe care-l invocăm va fi suficient să demonstreze ceea ce un material statistic ar permite să se stabilească mai bine.

Italia* rămâne în secolul al XVII-lea cea mai densă din Europa. Acest loc nu-i va fi răpit decât după 1830 de Anglia. La sfârşitul secolului al XVI-lea, cei 44 de locuitori pe km^2 reprezintă, după Julius Beloch, cea mai mare densitate urbană din Europa şi din lume, ceea ce reduce întrucâtva popularea câmpiilor şi lasă muntele pustiu. Către 1650, după o prăbuşire de 1 700.000 de locuitori, densitatea italiană este readusă la 38 de locuitori pe km^2. La sfârşitul secolului ea depăşeşte 45, fiindeu foarte puţin superioară densităţii din ultirrni ani ai secolului al XVI-lea. Creşterea sa în secolul al XVIII-lea este slabă, doar cu puţi” superioară ritmului francez şi inferioară mediei europene. Densitatea italiană urcă – apelă1”.

284

t timpul la cifrele lui Beloch – la mijlocul rolului al XVIII-lea: 15484.000 de locuitori, dică 51 de locuitori pe km^2; 18091.000 în 1800 60 de locuitori pe km^2. Este o medie care maschează, bineînţeles, diferenţe enorme. Italia are şi ea pustiurile sale la fel de nelocuite (mlaştinile Pontine, Abruzzi), dar mai puţin întinse decât cele ale Spaniei, în schimb, ea are aglomerări mai dense decât oriunde în altă

parte în Europa, în vreme ce la începutul secolului al XVII-lea şi chiar şi la începutul secolului al XVIII-lea, densitatea medie este de 44 de locuitori pe km^2, „densitatea din regatul Neapolelui este. de 57, atinge chiar 160 în Campania, în preajma Ve/. uviului”.

Încă din 1600 densitatea ducatului Milano este, împreună cu aceea din Ţările-de-Jos, cea mai ridicată din Europa, raportată la un teritoriu restrâns, 1 328.000 de locuitori pe 16 650 km^2, adică 80 de locuitori pe km^2; Sicilia rămâne puţin în urma Neapolelui, la nivelul de 50 de locuitori pe km^2 (1250.000 de suflete pe 25 730 de km^2). Densitatea pe teritoriul italian al Serenissimei, actuala Veneţie, este de 52 de locuitori pe km^2 (1800.000 de locuitori, 31 400 km^2). Ea SG află într-un contrast violent cu posesiunile externe, cu acel coaţ ameninţat, aventurat în interiorul Mediteranei orientale, cea controlată tot mai mult de marina greacă aflată în slujba Porţii, cu Istria, Dalmaţia, Insulele Ioniene, Creta însumând 420.000 de locuitori şi 20.000 de km^2. Se trece atunci la media mediteraneană şi europeană de numai 20 de locuitori pe km^2. Sardinia periferică nu realizează mai mult de 12 locuitori pe km^2 şi Corsica, 15. Sunt densităţi iberice în contrast cu densitatea Siciliei. Statele papale, muntoase şi mlăştinoase în Latium, cu toată ponderea nomei şi a numeroasei sale populaţii de „terlari” alunecă în jurul mediei: 43 de locuitori Pe km? fără Ferrara şi Urbino, 44 şi cu ele.

dia™rul Ul fără Savoia se apropie şi el de me-41; incluzând şi Savoia, media sa este

285

ceva mai mică, nu atât italiană cât franceză 36 – 37 de locuitori pe km^2. Florenţa şi Roma’ decăzute, nu mai au densităţi decât de 47 şi 17 locuitori pe km^2 sau, pentru ansamblul marelui ducat al Toscanei, de 38, un nivel mai aproape de cel francez decât de cel italian. Li-guria atinge 80 de locuitori pe km^2, dar numai datorită aglomeraţiei urbane a Genovei.

Imediat după Italia vine Franţa. La sfârşitul secolului al XVI-lea, ea atingea 34 de locuitori pe km^2. Teritoriul său se măreşte în cursul întregului secol al XVI-lea, dar cu excepţia Flandrei, teritoriile anexate, Franche-Comte, Alsacia, unele părţi din Lorena, Rous-sillon (cu mai

puţin de 7 locuitori pe km^2) au densităţi inferioare mediei franceze, acest factor adăugându-se faptului că, după 1630 – 1640, populaţia franceză, până spre 1720 este de multe ori stagnantă, în mod excepţional uşor în creştere dar cel mai adesea încă în scădere; aceasta e situaţia mai ales pentru deceniile 1690 – 1700 şi 1701 – 1710 care includ cele două crize catastrofale clin 1693 – 1694 şi din 1709 – 1710: departe de a creşte în ansamblu, densitatea populaţiei franceze stă pe loc. Ea pare să coboare de la 34 la 32 pentru a se ridica în jurul lui 35 la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Ţările-de-Jos (Ţăriie-de-Jos spaniole, Liège şi Provinciile Unite) alcătuiesc, în continuitate cu marile densităţi franceze, o masă umană considerabilă, de 2, 5 până la 3.000.000 de oameni, puternic afectată, este adevărat, de prima fază a războiului de 80 de ani, cu o densitate de 50 de locuitori pe km^2, repartizaţi foarte inegal, cu media ridicată în zonele care continuă Brabantul şi Olanda şi cu o periferie rară: Overijssel, Gelderland, Wallonia ardenă 50 de locuitori pe km^2 în Ţările-de-Jos, 34 în Franţa, 44 în Italia, 30 – 35. În electorate ecleziastice din valea Rinului – iată coloana vertebrală a Europei, aproximativ 900.000 ce km^2 din Sicilia până la Marea Nordului, cu° densitate medie de aproape 40 de locuitori P

28*

n2 La nord-est, la nord şi la sud-vest se întinde o Europă mult mai puţin populată. Peninsula Iberică nu are, la sfârşitul secolului al XVI-lea decât o densitate de 17 locuitori pe km^2. Cu cei 17 locuitori pe km^2 a fost posibilii hegemonia. Vom arăta cum. Cu 10 până la 12 locuitori pe km^2, în golul din secolul al XVII-lea, din 1640 până în 1690, norocul a părăsit Spanja Ceea ce era posibil cu 20 de locuitori pe km^2 în secolul al XVI-lea are nevoie de cel puţin 30 în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. p-st e necesar o anumită densitate a pre/.enţei umane care să condiţioneze izbânzile civilizaţiei Europei clasice. Europa clasică ar fi mai pretenţioasă în privinţa numărului de oameni decât lumea mediteraneană reînfâoritoare. La sam altora grija de a hotărî în privinţa asta.

Un lucru este sigur, toată Europa se organizează începând din 1630 – 1690 în jurul unei axe dense de 900.000 de km^2 şi a 35.000.000

de oameni care alcătuiesc, de la Amsterdam la Messina, o reţea de populare medie de 30 până la 40 de locuitori pe km^2. Dar acest nucleu dens la scara unei lumi care nu seamănă cu a noastră – am văzut cum omul lasă să-i scape chiar şi aici largi porţiuni de spaţiu – acest nucleu neschimbat ele la sfârşitul secolului al XV-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea reprezintă un nucleu minim.

Cei 900.000 de km^2 şi cei 35.000.000 de oameni, constituie o realitate din 1640 până în 1760, o realitate a Europei ajunse în miezul epocii clasice. Centrul european de concentrarea? celor mai ridicate densităţi umane era şi întins la sfârşitul secolului al XVI-lea şi utul secolului al XVII-lea. El se va oniii treptat către nord vest în cursul se-40 d „l XVIII-ka. Acestei Europe de 30-ntr, OCU – ltori PO km^2 se cuvine să-i adăugăm, T” 1600 – 1630, în afara electoratelor? onn maşinea nordică a Alpilor. În Pană h on (n00 °00 de km^2) care concentrează 20.000.000 de suflete înainte de catas

287

trofele Războiului de 30 de ani, o Germanie de sud, populată şi bogată, Germania oraşelor Germania casei Fugger cuprinde, pe mai pul ţin de 100.000 de km^2 aproximativ 4.000.000 de oameni întărind la est nucleul dens al Europei reînfloritoare. Coloana vertebrală a Europei în 1600 numără deci 1.000.000 de kms şi aproape 40.000.000 de oameni. Fernand Brau-del a sintetizat într-o formulă fericită realitatea acestei Germanii de sud, prosperă înaintea prăbuşirii din Războiul de 30 de ani: „Dincolo de Alpi Germania cea muntoasă este o a doua Italie”. Este o Germanie italiană, legată de vicisitudinile prosperităţii italiene. Estomparea sa la începutul secolului al XVII-lea înseamnă, întrucâtva, estomparea nordului Italiei. „Să nu credem, scrie Fernand Braudel, într-o reciprocitate strictă: sudul a fost mentorul şi Germania de sud, elevul. Aceasta s-a dezvoltat în umbra măreţiei şi, de multe ori, şi a deficienţelor economice ale Italiei de nord. În misiunea comună ei i s-au atribuit sarcini secundare… fără ajutorul ei, nici comerţul Genovei nici cel al Veneţiei n-ar fi de conceput; de aceea între cele două regiuni s-a produs o asociere, o simbioză. Germania de sud s-a găsit astfel legată de crizele, nenorocirile sau accidentele Italiei”. Este adevărat pentru începutul secolului al XVII-lea: o criză comună, economică,

politică dar mai ales demografica slăbeşte, între 1620 şi 1630, Italia de nord şi nimiceşte pentru o jumătate de secol Germania de-sud. Timp de 50 de ani. Italia nu mai găseşte în nordul Alpilor, pentru schimburile sale comerciale decât un povârniş devastatcu 1 500.000 de oameni care, prin 1650, trăiesc în ruină acolo unde, între 1590 şi 1620, 4.000 OOU trăiau în bunăstare. Această năruire pai" e un ecou la catastrofa demografică dintre 1598 şi 1640 care înlătură treptat Peninsula Iberic de la conducerea afacerilor europene.

Golul german este sortit să fie umplut clupa 1700, de ralierea progresivă a Angliei la de

umane care condiţionează ieşirea din mediocritate…

Cunoaştem semnele de întrebare care stăruie încă în privinţa populaţiei Angliei din serul ai XVII-lea. Să lăsăm la o parte disputele: C Pentru 1608, trebuie oare să socotim 3, 8 sau 4 8 milioane de suflete? Efectivul din 1690 a fost de 4, 08 sau de 5, 5 milioane? (M. Rein-hard şi A. Armengaud). Să urmăm o cale de mijloc: Anglia secolului al XVII-lea (se înţelege Anglia* propriu-zisă, fără Scoţia şi Irlanda ale căror densităţi sunt mai mici de 10 locuitori pe km^2), trece de la 4.000.000 la 5.000.000 de locuitori. Această creştere slabă (ce-i drept, soldul migrator către America este evaluat la 200.000 de oameni) se apropie de sporul demografic mediu al Europei la nivelul secolului al XVII-lea. Între 1600 şi 1700, densitatea populaţiei, engleze oscilează deci între 27 şi 33 locuitori pe km^2. Dar populaţia engleză trece de la 5.000.000 la 9.000.000, aproape se dublează: în secolul al XVIII-lea. 6.000.000 în 1750, 7.000.000 în 1770, 8.000.000 în 1788, 9.000.000 către 1797 – 1798, 9, 2 milioane în 1800. Între 1700 şi 1720 densitatea populaţiei engleze ajunge din urmă şi depăşeşte destul de mult densitatea franceză (în schimb populaţia engleză stagnează între 1720 şi 1740; există în acea perioadă, o. scădere a natalităţii şi o bruscă vâlvătaie a. mortalităţii). Populaţia trecând de la 5 – 5, 3 milioane la 5, 8 milioane de locuitori, densitatea a crescut şi ea de la 37 la aproape 39 de locuitori pe km^2. Ea se menţine la acest nivel până în 1740, atinge W în 1750, 50 în 1780. S-a subliniat adesea ca revoluţia industrială a început în Anglia ce °, masa urnană net inferioară masei frand 2 e

(rePrezentând ceva mai puţin de o treime), ve S-h P16 rdut complet din vedere esenţialul, s-ar l Condiţie sine qua non, şi anume că ea ales d l – al CU° densitate mai ridicată şi, mai rWică” – *7 – 80 cu-° P°Pulaţie în creştere nu-raPidă. O populaţie stagnantă şi pe calc

289

de îmbătrânire este în mod necesar lipsită ele geniu inventiv. Către 1750, Europa se organizează deci în jurul unei axe de populare iiv. tensă care duce din Tweed. până în Sicilia, ceva mai mult de 1.000.000 de km^2 (Anglia, Ţările, de Jos, nordice şi sudice: axa renană, Franţa Italia). 44.000.000 de locuitori pe 1 050.000 de km^2, adică o densitate de 42 locuitori pe km^2 cu pete compacte, bazinul Londrei, jumătatea maritimă a ansamblului Ţările-de-Jos/Provinciile Unite, bazinul parizian, câmpia Padului Campania napolitană; pete diluate sunt nordul şi vestul Angliei, cele două treimi din sudul şi estul Franţei, centrul Italiei. La mijlocul secolului al XX-lea, coloana vertebrală a celor mai ridicate densităţi s-a deplasat puţin spre est. Ea exclude Germania occidentală. Astfel definită coloana vertebrală densă a Europei nu atinge 1.000.000 de km^2, dar densitatea populaţiei este de ordinul a 260 – 270 de locuitori pe km^2. Salutăm în trecere prezenţa unei constante care depăşeşte cu mult revoluţia industrială.

Zonele europene cu o populaţie rară

De o parte şi de alta a Europei dense, singura care contează în domeniul progreselor materiale şi, mai cu seamă, în domeniul progreselor intelectuale se află zonele europene mai puţin populate şi deci mai puţin favorizate. Şi în primul rând marea victimă, Peninsula Iberica, forţată să coboare miza în clipa când ar fi trebuit să supraliciteze.

Către 1600, când ea îşi asumă încă singura povara conducerii Europei, în Europa şi i „afara Europei, densitatea umană din centru iberic de atracţie al imperiului apare deosebi de scăzută. Potrivit calculelor recente – § poate, întrucâtva generoase – ale lui Ju

290

glă pe cei 580.000 de km^2 există o popu-it de 9485.000 de locuitori, adică o densitate medie de 14, 05. Suntem departe de cei 44 A locuitori pe km^2 ai Peninsulei Italice, de 37 ai Franţei şi de cei 37 –

38 din milionul H61 km^2, care constituie istmul dens al Europei.

Dar nicio populare din Europa nu este atât de discontinuă ca popularea iberică. Din 580.000 de km^2, la începutul secolului al XVII-lea, 200.000 sunt total pustii; media „națională” este, așadar, în Spania mai mult decât oriunde total lipsită de sens.

În realitate, înaintea crizei existau două Spânii: una mai puțin populată, desigur, decât centrul compact al Europei, dar comparabilă cu el numai în jurul ei se exercita atracția de federalizare; o Spanie periferică, pur și simplu colonială. Această opoziție apare de la prima vedere în decupajul politic, care este totuși impropriu să evidențieze marile realități geografice.

În regatul Castiliei, în pofida pustiurilor sale (întreaga întindere dintre Castilia și Andaluzia Sierrei Morena) cei 6 910.000 de locuitori de pe 378.000 km^2 dau o densitate medie de 18, 2 locuitori pe km^2, în Navarra, (12.000 km^2, 145.000 de locuitori) – 12, 1, în Portugalia (90.000 de km^2, 1 125.000 de locuitori) – I4 v în ansamblul complex și atât de eterogen al Coroanei Aragónului (100.000 de km^2, 1180.000 ele locuitori) – 11, 8.18 locuitori într-o parte față de 12 în alta, iată prima opoziție. Dar să mergem mai departe: între o Panie mediteraneană densă și relativ izolată? Spanie, sub raportul densității, clacă vrem, italiană, cu Valencia, având densitatea de 25 de cuitori pe km^2, înainte de expulzarea mocat T. Baleare 30, Catalonia de coastă, 30 Sna mă> în întregul ei, 12), între această trusâie-mediteran cană PrOSP – eră – ea va fi dis” în 1609 – 1614 ca urmare a expulzării

291

celor 250.000 de morisci – și nordul compact al Castiliei se întinde masivitatea unui desert imensul desert aragónez cu 332.000 de locuitori pe aproape 50.000 de km^2, adică… 7 locuitori pe km^2…

Toată atenția trebuie să se concentreze asupra Castiliei, într-o primă abordare, Juan Regla împarte Marele Regat în patru f iști, din nordul cantabric (provinciile basce, Montana de Santander, Asturiile, Calicia) până în sud (Andaluzia, Murcia), cu o zonă care cuprinde cele două Castilii și Leon și o zonă intermediară, să-i spunem muntoasă (Mancha și Estra-madura). La nord, sunt densități de 22, 2 și 21, 6 de locuitori pe km^2, la sud, de… 13, 2 și 15, 9. Există deci un nord de

atracţie federală şi un sud colonial. Dacă, împingem „analiza mai departe şi dacă eliminăm, pustiurile sistemelor muntoase, ajungem să izqlăm, pe 80.000 de km^2, înaltele podişuri circulare, ale Castiliei, populate de 2 300 OQQ de suflete, ţărani în proporţie de 85 %, citadini, 15%. Centrul de atracţie federală al Imperiului spaniol se situează la nivelul unei densităţi de 30 de locuitori pe km^2, sensibil apropiat de cel al Bazinului parizian, cu o „treime inferior faţă de cel din câmpia Padului. Pentru cei 30.000 până la 35.000 de km^2 din sudul Andaluziei, densitatea este de 25 – 30 de locuitori, pe km^2, înainte de 1600, a treia parte a Castiliei, aceea care contează, se situează la nivelul european de 30 de locuitori pe km^2. Sfârşitul Hegemoniei spaniole reprezintă, mai întâi, dizolvarea acestor nuclee dense, trecerea lor la mediocritatea regiunilor cu densităţi inferioare; Astfel înainte de 1600, la sud de P în fine i; pe 120.000 sau 130.000 de km^2 exista o densitate/de aproape 30 de locuitori pe km^2. Alunecarea spre nord a centrului de greutate al Europei înseamnă, la început, dispariţia: acestei Spânii, compacte pe care, înainte de 17 – 50, rumeni nu va veni s-o înlocuiască.).:

291

Trebuie să ţinem seama mult mai mult de această dispariţie decvt de scăderea densităţii medii. Ea este de 14 locuitori pe km^2 spre 1600 şi de 10 locuitori pe km^2 între 1650 şi 1700, socotind şi Portugalia... Nivelul de 14 locuitori pe km^2 nu este atins înainte de 1770 – 1780. Şi nici chiar atunci, spre sfârşitul domniei lui Carol al III-lea, densitatea ridicată a câmpiilor castiliene nu s-a refăcut. Nucleele dense ale populaţiei spaniole sunt în acea vreme urbane: Madridul. Ele sunt periferice: Castilia de coastă (50 de locuitori pe km^2), Valencia, centrul şi nordul Portugaliei. Portugalia (cu aproape 3.000.000 de locuitori, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, de = 35) participă la prosperitatea regăsită a provinciilor spaniole periferice.

Zonele europene periferice

La nord şi la est de Europa cea dens populată se află o lume care trebuie cucerită sau recucerită. Aceasta este problema secolului al XVIII-lea, al unui secol al XVIII-lea care nu începe înainte de 1760 – 1770, dincolo de limitele cronologice ale studiului nostru. „Aceste

viduri umane nu contenesc să se extindă în chip neliniştitor, pe măsură ce înaintezi spre sud sau spre est, Busbec va călători în Asia Mică prin mijlocul: unor adevărate pustiuri”, notează Fernand Braudel. Acesta este adevărul mediteranean din secolul al XVI-lea. El se aplică şi mai: bine – Europei clasice după prăbuşirea din anii 1620 – 1650. Imperiul a trecut de la 20 la 7 milioane de suflete din 1620 până în 1650. Este o mărime aproximativă: ce semnifică oare căderea densităţii fictive de 22 (o densitate din Castilia Veche) la 8, 8 (o densitate aragóneză)? Cu aţi>t mai mult cu cât drama Hazborului de treizeci de ani (vezi harta 23) a accentuat şi mai mult contrastul între popularea estului şi vestului german. În 1650, e-ta două Germanii*; una la vest de o linie

193

Hamburg-Triest, are o; densitate de trei ori mai mare decât a Germaniei de est, cu 15 – 20 de locuitori pe km^2, pe de o parte, cu aglomerări de până la 30 de locuitori pe km^2, pe de alta, care se menţin pe Rin şi la poalele Alpilor în raport cu densitatea mai mică de 5 locuitori pe km^2 aproape pretutindeni la est. Trebuie să evaluăm la un secol timpul necesar pentru ca Imperiul să-şi regăsească, în jurul lui 1750, nivelul de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Absenţa Germaniei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea este mai întâi un eveniment biologic. Johann Sebastián Bach şi Mozart trebuie raportaţi la activul recuperării din secolul al XVIII-lea.

Dar Germania conturate imediat după marea criză, aceea care pregăteşte resurecţia demografică din secolul al XVIII-lea este, evident, foarte diferită de Germania dinaintea soluţiei de continuitate a Războiului de treizeci de ani. Sporul demografie din secolul al XVIII-lea este, venind în: prelungirea elanului clin ultima treime a secolului al XVII-lea, în primul rând, un fenomen de recuperare. Desigur, din acest motiv, Germania sporeşte numeric mai mult la est şi la nord decât în sud şi în centru. Dar odată: Ce recuperarea a fost asigurată, creşterile dezechilibrate continuă în acelaşi ritm. Secolul al XVII-lea se preocupase să restituie Germaniei o geografie tradiţională care fusese falsificată de război. Secolul al XVIII-lea clădeşte o geografie nouă, total deosebită faţă de vechea realitate geografică germană. Ai fi ispitit să aplici! Imperiului imaginea atracţiei centrifugale ca urmare a sporului

demografic diferenţiat al periferiei şi centrului care se aplică atât de bine Peninsulei Iberice. Ce reprezintă oare secolul al XVIII-lea german? Gigantica promovare, în detrimentul vechii Germanii carolingieneşi lotharingiene a ţinuturilor germane marginale coloniale. „Frontiera” faţă de Tid & Waler, cum scriu în 1780 insurgenţii americani, într-atât este de &

294

adevărat că dezechilibrele creşterii regionale reprezintă, simultan, indicele şi necesitatea creşterii accelerate din secolul al XVII-lea.

În secolul al XVIII-lea există o Germanie care-şi dublează populaţia (în avans în raport cu media europeană) şi o Germanie care-şi triplează populaţia (ritmul din Valencia, Lancan-shire... un ritm aproape american de „frontieră”), Württemberg şi Silezia. Württembergul creste între 1700 şi 1800 de la 340.000 de locuitori la 660.000, cu 94%, Silezia, de la 1.000.000 (1700), la 2.000.000 (1804), cu 100%. Dar Prusia orientală (de la 400.000 la 931.000) şi Pomerania (de la 120.000 la 500.000) înregistrează creşteri de 232% şi, respectiv, de 316 i>/o-Pomerania, centru de colonizare care a atras colonişti din întreaga Germanie, din Olanda, Franţa... şi de aiurea se află într-o situaţie canadiană. Silezia, Prusia, Pomerania, provincii ale statului prusian brandenburghez, aşadar provincii din nord-estul Germaniei periferice, reprezintă Germania celui mai rapid spor demografic. Nimeni nu se gândeşte să ignore acest lucru. Dar Austria*? Ea a realizat, la sfârşitul secolului al XVII-lea, asumându-şi cruciada antiturcească, acea Reconquista, o primă dublare teritorială, împărţirea Poloniei şi desfiinţarea marelui pustiu turcesc evidenţiază, în secolul al XVIII-lea, mărirea ei teritoriala. Cu un spor demografic scăzut până în 1750, după această dată ea a explodat literalmente, antrenată de „frontiera” maghiară, acest „Far-West” din răsăritul Europei. Pe un spaţiu constant, vechea Austro-Ungarie (Austria, Styria, Carinthia, Carniolia, Tirol, Boemia, Moravia, Silezia, Ungaria) a trecut de la f 300.000 de locuitori în 1725, la 8900.000 în 1754, la 12300.000 în 1772 şi la 16900.000 de locuitori în 1789.

Peninsula Scandinavică aparţine în totalitate Europei slab

populate din nord. Este o

Slăb poPulată. dar totodată, de „fronaşadar de spor. demografic uşor şi ra

295

pid. Însăşi criza din secolul al XVII-lea pare aici, marcată puţin pe curba creşterii demografice care urcă mai lent dar continuu.

Către 1620, Suedia, când Gustav-Adoai se pregăteşte să o angajeze mai profund ca niciodată în jocul complex al politicii europene, număra, socotind şi Finlanda, aproape 1.000.000 de locuitori; Danemarca şi Norvegia, ceva mai mult de 1.000.000 de suflete; în total, 2.000.000 de oameni pe 1 200.000 km^2, adică 2 locuitori pe km^2, cea mai scăzută densitate întâlnită vreodată, într-un moment când axa marii presiuni demografice se situează, în Europa, la nivelul de 37 – 38 de locuitori pe km^2, Peninsula Iberică la 14, Anglia la 25, Germania la 22. Dar oare ce înseamnă cu adevărat cei 2 locuitori pe km^2? Propriu-zis, nimic. Numai Danemarca se află într-o situaţie europeană. Cu 60.000 de km^2 (incluzând şi ducatele germane, suprafaţa exactă 43.000) şi 600.000 de locuitori (750.000, socotind şi Scania), ea are o densitate de 12 locuitori pe km^2, apropiată de densitatea iberică. Cazul său este mai curând german decât scandinav. Studiul recent al lui Aksel Lassen demonstrează cu claritate acest lucru pentru Danemarca, stricto sensu (1645, 580.000 de suflete, 1660, 460.000, 1769, 810.000… 1801, 926.000) cu o densitate de 20 până la 25 de locuitori pe km^2 la Şiaelland şi o alta foarte scăzută în vestul Jutlandei, de 4 – 5. Reţeaua de ocupare a pământului în această Europă mai puţin prielnică din cauza insuficienţei termice evocă reţeaua de ocupare a solului iberic, mai puţin deasă din pricina insuficienţei higrometrice. Dar partea utilă a Peninsulei Scandinavice nu depăşeşte 200.000 de km^2, împreună cu Danemarca (inclusiv Scania) care reprezintă, numai ea, 40% din Peninsula Scandinavică populată. Pe aproape 1.000.000 de km^2 ai Norvegiei, Suediei şi Finlandei, nu trăiesc, la începutul secolului al XVII-lea, nici 50.000 de oameni. Cei 400.000 de locuitori ai Norvegiei se găsesc grupaţi, în proporţie de 95%, Pe

296

15.000 de km^2, a căror densitate de populare este germană”,

ilustrând aşadar acea modalitate de ocupare a solului oarecum rară din pricina randamentelor scăzute şi a perioadelor îndelungate de pârloagă. Suedia utilă, de la sud de paralela 60°, are densităţi daneze, de 15 până la 20 de locuitori pe km². 90% dintre cei 800.000 de locuitori ai săi sunt foarte departe de cercul polar. Cât despre Finlanda, ţara finicilor scandinavizaţi şi a coloniştilor suedezi, ea grupează mai puţin de 200.000 de suflete pe o fâşie subţire de ţărm de la Turku la Helsinki şi la Viipuri.

Secolul al XVII-lea a cruţat Peninsula Scandinavică, Războaiele care au t'râmântat-o s-au desfăşurat pe mare, în asedieri gigantice ale unor fortăreţe mărunte şi de cele mai multe ori în afara Peninsulei Scandinavice utile. În plus, pădurea şi-a jucat rolul ei de loc de refugiu. Fericitul secol al XVII-lea se termină mai puţin bine decât începuse. Criza din 1709 este deosebit de severă în Norvegia şi în Suedia, la fel ca în întreaga Germanie de nord. Anul 1693 zguduise deja populaţia suedeză când ciuma din 1710 – 1712 – ea intră în peisajul crizei europene din 1709 – 1710 – sfârşeşte prin a evidenţia nivelul în scădere rapidă al populaţiei din anii 1690 – 1720, după paradoxala creştere din anii 1620 – 1690. Către 1690 – 1700, populaţia Penisulei Scandinavice atinge aproape nivelul din 1720, adică puţin peste 3.000.000 de suflete (Suedia, 1 450.000, Danemarca, 700.000, Norvegia, 600.000, Finlanda, 300.000. Am căuta zadarnic în secolul al XVII-lea o situaţie atât de favorabilă – sporul de 50% în trei sferturi de secol – pe un spaţiu atât de întins. Sporul demografic englez care se apropie cel mai mult de el nu de Păşeşte, într-un secol, 25%. Sporul demografic scandinav este cel al unei zone deschise fără bil Hfirratare> Practic, a suprafeţelor cultivatele HClt SCeea care decufge din numărul brar se muncă disponibile, un spor demogra

297

fie „de frontieră". Finlanda, a cărei populaţie creste de patru Ori în 150 de ani, joacă rolul unui front pionier în serviciul excedentelor de populaţie suedeza. Sporul demografic al Finlandei, în întregime un front pionier, este cel mai rapid, de la 150.000 la 300.000 de suflete între 1620 şi 1720 şi de la 300.000 la 800.000 între 1720 şi 1800. Populaţia ei, care în 1620 nu reprezenta decât a patra şi, respectiv, a

treia parte faţă de populaţia Danemarcei şi Norvegiei le-a ajuns din urmă pe acestea, cu o aproximaţie de câteva zeci de mii, la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Peninsula Scandinavică va plăti în secolul al XVIII-lea, cu o creştere inferioară, ritmul, şansa din secolul precedent. Doi factori intră în calcul: mediocritatea transformărilor tehnice şi, mai ales, efectele cumulate ale micii perioade glaciare; sfârşitul secolului al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea sunt marcate, pe această frontieră termică a prezenţei umane şi, îndeosebi, a agriculturii tradiţionale, de ierni catastrofale. Avem norocul să cunoaştem, cu o precizie remarcabilă, evoluţia populaţiei suedeze în secolul al XVIII-lea. Scăderile sale catastrofale din 1743 şi mai cu seamă din 1772 – 1773 ne trimit cu gândul la Franţa din anii 1693 şi 1709, la dublu anotimp al morţii şi calendarul intemperiilor. Mica perioadă glaciară ţese încă o pânză de fond Indispensabilă pentru înţelegerea caracterului tragic al gândirii scandinave din secolul al XVIII-lea, fie direct, fie indirect, pe calea înţelegerii unei dificile creşteri demografice. Arhaismul tenace al demografiei suedeze este răspunzător pentru sporul demografic mult mai moderat, într-un ritm în general italian. Poziţia climatică marginală a Peninsulei Scandinave contracarează în secolul al XVIII-lea efectul favorabil de „frontieră": 1450.000 de sulacte în 1720, 1 700.000 în 1735, abia 1 740.000 în 1749 (este efectul crizei din 1743), 2 347.000 în 1800, după o cădere brutală între 1770 şi 1775.

298

aşadar, într-un secol, un spor demografic de 66 6%în secolul al XVII-lea, creşterea populaţiei scandinave fusese de două ori mai rapidă decât creşterea populaţiei engleze. În secolul al XVIII-lea îi este inferioară. Ritmul de creştere al populaţiei scandinave – de la 2.000.000 la 3.000.000 din 1600 până în 1700, de la 3.000.000 la 4.500.000 din 1700 până la 1800 – a rămas totuşi absolut identic în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Acest comportament paradoxal constituie marea originalitate a demografiei scandinave în raport cu media europeană. Dar nu în asta constă esenţialul; într-adevăr, mult mai importantă este creşterea de 2, 5 ori în două secole. Această

creştere reflectă ritmul de „frontieră”. El, totuşi, nu a zdruncinat nimic. Către 1750 Peninsula Scandinavică utilă nu s-a mai mărit substanţial (ea măsoară cel mult 250.000 de km^2), blocată de anomalia negativă a temperaturilor scăzute, dar proporţia landelor şi a pădurilor s-a diminuat în partea utilă şi densităţile de 10, 15 şi 20 de locuitori pe km^2 rămân inferioare faţă de densităţile din Europa de mai la sud. În Peninsula Scandinavică, la fel ca în Spania către 1750, europeanul este mai încurcat, mai saturat de abundenţa spaţiului decât în Franţa, Italia, Anglia sau chiar Germania. Şi acest fapt rămâne cel mai important obstacol, înainte de transformarea tehnicilor de transport, pentru mutaţia de dezvoltare a economiilor. Surclasată de Anglia în secolul al XVIII-lea, considerând două secole, din 1600 până în 1800, Peninsula Scandinavică regăseşte şi depăşeşte ritmul sporului demografic englez (de la 2.000.000 la 4.500.000 şi, respectiv, de la 4.000.000 la 9.000.000), un ritm cu mult superior mediei europene. Ea aparţine, aidoma Rusiei, Europei periferice, unei Europe coloniale, Europa frontierelor» deschise.

monlif-ala piedică în cunoaşterea situaţiei delor-ra!! Ce a usiei° constituie sărăcia surseae documentare. Ele sancţionează o întârziere

299

globală. „Cunoaşterea populaţiei ruse, scrie M. Reinhard, se bazează pe verificările oamenilor supuşi la plata birului. Frecvenţa lor este considerabilă, calitatea, mediocră: înregistrarea incompletă era determinată de incapacitatea administraţiei şi de fraudele de tot soiul. Repetarea lor a provocat contestaţii, dar amploarea şi tendinţa evoluţiei se conturează totuşi în linii generale”. Sporul demografic rusesc este rapid în secolul al XVIII-lea. În secolul al XIX-lea, el aparţine cu mult mai mult unui model care este cel al sectoarelor favorizate din Europa occidentală a secolului al XVIII-lea. Întâlnim, aşadar, decalajul cronologic obişnuit. Spre deosebire de Peninsula Scandinavică, Rusia continentală nu pare afectată de mica perioadă glaciară de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. La aceste latitudini, continentalitatea reprezintă un avantaj climatic, de regulă subliniat de către geografi.

A doua diferenţă considerabilă între cele două zone nordice ale

Europei constă în l aptul că netulburatul secol al XVII-lea scandinav contrastează cu secolul al XVII-lea rusesc, secol al tuturor catastrofelor. Aici, la fel ca în Germania, oamenii şi-au dat mina cu cataclismele naturale, inconştient sau, poate, antrenaţi de ele. Aceasta ar fi maniera rusească de a răspunde, prin îndelungata Vreme a Tulburărilor, prin intermediul psihismului colectiv, anilor încărcaţi de electricitate statică ai micii perioade glaciare. Marcel Reinhard este sensibil la factorii economici şi epidemiologie! strâns legaţi de modelele verificate ale teoriei demografice tradiţionale: „Rusia a fost încercată de aceleaşi flagele ca şi restul Europei; foamete şi ciumă în 1602, ciumă în 1654. apoi foamete şi ciumă în 1709 – 1710”. Din 1678 până către 1715, drept preţ al revoluţiei lui Petru cel Mare, populaţia rusească pare blocată la un nivel care poate fi plasat în jurul a 11 – 12.000.000 de locuitori, pe 2.000.000 de km², cu o densitate de

300

5 5 – 6 locuitori pe km², cu 80% păduri, 10 «/O rarişti, 10% lande, stepe şi mlaştini. Dar înainte? Nu cumva, la întretăierea secolului al XVI-lea cu al XVII-lea Europa de nord a cunoscut o catastrofă cumplita ca Germania şi China? Aceasta este, în orice caz, opinia lui Pierre Pascal, cel mai bun cunoscător al Rusiei din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Pierre Pascal atribuie oamenilor, în mai mare măsură decât condiţiilor naturale, acea prăbuşire, comparabilă cu cataclismul din secolul al XIII-lea oriental şi cu cel din secolul al XIV-lea vest-european: „De la invazia mongolă, Rusia nu mai cunoscuse o zdruncinare comparabilă cu aceea. i din Vremea Tulburărilor… Criza declanşată la 7 ianuarie 1598 de moartea ţarului Feodor s-a prelungit încă mult timp după alegerea lui Mihail. Romanov în 1613. Încă de la început, evenimentele au luat lui ăţişarea unei năruiri generale a statului, bisericii, moravurilor şi tradiţiilor care s-au adăugat unor îngrozitoare ruinări materiale. Universalitatea catastrofei a uluit imaginaţiile, a ridicat probleme în faţa spiritelor reflexive şi a creat îndatoriri pentru conştiinţele scrupuloase. E dificil astăzi să ne facem o idee despre gradul de devastare în care a fost aruncată cea mai mare parte a Rusiei. Vestul şi partea centrală, încercate de politica lui Ivan cel Groaznic încă din ultima treime a secolului al XVI-lea, au suferit o

adevărată de-populare. „Pomorje nu cu mult timp în urmă în plin avânt a fost apoi lovit... pământenii vor repeta vreme îndelungată până la monotonie: Maidan care era orașul cutare sau cutare”. Și punem aici degetul pe una dintre trăsăturile majore ale acestei dialectici, simultan orientale (ne gândim la China) și continentale (ne gândim, de asemenea, la China și la Germania din prima jumătate a secolului al XVII-lea) omului și a solului: o prezență umană rară, bil – Pa extrem de vlăguit (faptul este vala-dar n Ger? ianiei. În Polonia și în Rusia, a și în China), o prezență insignifiantă și

301

retractilă, în Occident, omul rezistă mai bine după catastrofa din secolul al XIV-lea, aici, el pare înrădăcinat definitiv. Din acest punct de> vedere, Rusia secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea are încă ceva medieval.

„Pe unde treceau polonezii și cazacii*”, precizează Pierre Pascal (revărsarea cazacilor asupra centrului Rusiei, fiind similară cu un marș monstruos al «frontierei» asupra lui Tide Wa-ter sau cu o răscoală a lui Pontiac victorioasă sau cu o jefuire a Romei de către mercenarii și legiunile sale) „foarte adesea nu mai rămânea decât un sfert din casele locuite și din pământurile lucrate, înfloritoarea mănăstire Sfânta Treime – Sfântul Serghei Lavra ale cărei posesiuni se întindeau pe 196.000 de hectare în 60 de districte din cele mai diverse regiuni și care dispunea mai mult decât oricare alta de posibilitatea menținerii lor în stare prosperă, față de 37, 3” /O cât reprezenta suprafața cultivată în 1592 – 1594, nu mai cultiva în 1614 – 1616 decât 1, 3% în timpul foametei din 1601 – 1603, în cele trei osuarii ale Moscovei fuseseră depuse 127.000 de cadavre, cele mai multe ale unor refugiați de la țară...” Incendii, masacre, furturi, violuri – un pomelnic interminabil.

Constatând o scădere bruscă, în secolul al XVII-lea, a populației chineze (de 27, 56% în 130 de ani, de 29, 55”, o clin 1562 până în 1650 și de 20, 83” /O din 1600 până în 1650), o scădere datorată unor cauze endogene, spre deosebire de fenomenele demografice americane de prăbușire care sunt antrenate sau provocate, Louis Dermigny pune această problemă: „Există oare și alte căderi atât de spectaculoase? Ar

trebui să privim spre Rusia care a cunoscut din 1580 până spre 1620 o vreme a Tulburărilor comparabilă cu aceea care traversează peste 20— 30 de ani China şi poate am trage din aceasta examinare ideea că variaţiile de o asemenea amploare sunt specifice marilor imperii coloniale, excesive în toate privinţele, atât pe plan

302

V

demografic cât şi pe plan climatic. Excesive în ambele sensuri, căci populaţia chineză a fost smulsă, în a doua jumătate a secolului de o mişcare ascensională şi mai neobişnuită decât a fost prăbuşirea sa...” Să nu împingem prea departe comparaţia China-Rusia. Densităţile lor nu sunt comparabile: 40 de locuitori pe km^2, pe de o parte (China), 5, de cealaltă (Rusia); masele umane, nici atât (de ordinul 10 în Rusia de 100 în China). Rusia nu este decât o provincie marginală pe care Europa şi-o anexează, China, ea singură, reprezintă mai mult decât Europa, dar odată ce a fost depăşit catastrofalul secol al XVI-lea, creşterea demografică, de o parte şi de alta, este aceeaşi. Aceeaşi este înmulţirea numărului de oameni fără o schimbare fundamentală a densităţii, prin anexarea, în condiţiile unui plan tehnic încremenit, de teritorii noi, un proces american de creştere demografică, un proces de „frontieră”. Rusia centrală, Ucraina septentrională, teritoriile din nord şi din est grupau în 1724, pe 2.000.000 de km^2 între 12.000.000 şi 12500.000 de oameni (densitate, 6 – 6, 25 locuitori pe km^2) şi 21 .000.000, în 1796, pe acelaşi teritoriu. Dar între timp, devansând eu mult străpungerea munţilor Appalaşi de către America aflată în spatele frontului său pionier, Rusia a înaintat masiv dincolo de Urali, spre Siberia, Kronstadt, Ekaterinburg, Ufa, Tobolsk sunt jaloane ale acestui marş înainte. Pe cei 4.000.000 până la 5.000.000 de km^2 utili se aflâ 36.000.000 de sunete, cu o densitate de circa 8-O locuitori pe km. Iată o creştere de trei ori de tipul celei chineze. Nu este o mutaţie în privinţa densităţii de ocupare a solului ci în privinţa spaţiului, controlat doar aproximativ, ca în America.

2 one europene coloniale crunt suerează, când rămânem la suprafaţa lui> adică la o dialectică elementară a o-303

mului şi a spaţiului, mai mult decât China, acea Europă de peste

mări care este America Q Americă răsăriteană. Europa şi-a iniţiat procesul de dilatare planetară dar din 1550 poziţiile evoluează puţin, în linii mari, Europa continentală cuprinde trei sectoare care se întrepătrund, un imperiu comercial, un imperiu politic şi o zonă de populare.

Puţine sunt poziţiile cucerite în imensul Orient îndepărtat. Penetraţia politică şi comercială în Peninsula Indiană începe la jumătatea secolului al XVIII-lea. În mod cert, semnele de activitate apar la sfârşitul secolului al XVII-lea. Ele reflectă atât dinamismul Asiei musonilor (am văzut, populaţia Chinei se triplează din 1700 până în 1800) cât şi dinamismul conjuncturii comerciale europene. Pentru a controla acest trafic imens, crucial pentru pregătirea condiţiilor de demarare a revoluţiei industriale, a acelui take off bazat pe indiamen în toate ţările care iau parte la el, vechile baze folosite, cu umanitatea lor metisă, bazele înfloritoare deţinute de implacabilul imperiu al micii Olande, bazele tinerelor imperii concurente ale Franţei şi Angliei… fără să omitem prezenţa marginală şi intermitentă a danezilor la Tranquebar, a „belgienilor” (ţări austriece) din Ostende şi An vers pe ţărmul Coromandel (Cabelon) în Bengal, în China (Canton) concentrează mai puţin de 100.000 de oameni. Şi totuşi, această infimă Europă marginală care încetează să mai fie modestă după Războiul de şapte ani influenţează enorm Europa şi Asia. Raportat la o singură provincie, e drept cea mai populată din India, Bengal, „totalul sumelor prelevate de englezi… şi transferate în Anglia… atinge 38.000.000 ele livre”. Dar această situaţie se plasează între 1757 şi 1780 mult timp după „comerţul din India în India neocolonialistă (şic. – P. Ch.) practicat de portughezii şi olandezii din secolul al XVII-lea”. (F. Mauro).

304

Imperiul politic înseamnă, în primul rând, America spaniolă, America recentă a Conquis-într-o oarecare măsură, Brazilia. Către’s

1700 America indiană dominată de europeni numără 11.000.000 de locuitori. Numărul albilor (700.000) nu atinge nicio zecime. Brazilia îşi începe cu efort mutaţia sa de creştere care în căutarea de aur, o conduce de pe ţărm către podişurile din interior. Spre 1700, America iberică deţine controlul asupra a circa 3.000.000

de km^2 şi a unei populaţii de 11.500.000 de suflete; în jurul lui 1750 suprafaţa este de 5.000.000 de km^2 şi populaţia, de 12.000.000 de suflete; spre 1800, 8.000.000 de km^2 şi 19.000.000 de suflete. Mutaţia de creştere începe către 1700, dar ritmul ei se accelerează după 1750; a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aici ca şi aiurea, este cu adevărat revoluţionară. Avem de-a face cu o mutaţie a spaţiului, nu a numărului oamenilor. America iberică, de la distrugerea stocurilor de populaţie indiană, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, s-a fixat la nivelul densităţii de 4 locuitori pe km^2. Departe de a spori, densitatea teritoriilor controlate foarte aproximativ nu încetează să coboare între 1600 şi 1800, mutaţia spaţială fiind impusă, cu siguranţă, de necesitatea ele a atenua efectele produse de scăderea numărului celor dominaţi pe o suprafaţă dată. Densitatea umană pe teritoriile controlate în America iberică alunecă imperceptibil, din 1600 până în 1800, de la 5 la 2 locuitori pe km^2. Ceea ce câştigă America în întindere, pierde, oarecum, în eficacitate.

Nu aceste mase umane, ci numai albii au legătură cu Europa dominantă. Or ritmul sporului demografic din secolul al XVIII-lea, ob «nut în cea mai mare parte prin sporul natural al Americii albe, dominante în sud, este imf anant. Incluzând şi Brazilia, albii trec de crest H la f °P00°O aşadar numărul lor râi d 6} °r* n-r-un ritm superior creşte-e

305

ori a masei umane ruseşti, fără să mai ţinem seama şi de o enormă producţie inferioară de metişi. Mai puţini de 1.000.000 în 1700, ia tăi ajunşi în 1800 la 6.000.000.

Ritmul este şi mai rapid în nord, în America prin excelenţă de „frontieră”. Către 1700, pG 50.000 de km^2 se află 250.000 de suflete; către 1800, sunt 5.500.000 de oameni, dintre care aproape 5.000.000, albi, pe ceva mai puţin de 1.000.000 de km^2, în spatele fâşiei frontiere. La fel ca în spaţiul rusesc, densitatea este de 5 locuitori pe km^2. Iată deci o creştere de 20 de ori a numărului de oameni, ca nicăieri în altă parte.

Problema omului şi a spaţiului să fie oare problema omului european aflat în dialog cu un spaţiu ale cărui frontiere încep să fugă,

ale cărui ţărmuri să se dizolve, greu până în 1700, ceva mai rapid până în 1750, în goană dezordonată după 1750? în jurul unui nucleu cu o densitate ridicată, de 35 – 40 de locuitori pe km^2 (aceste densităţi „mari” nouă ne par foarte scăzute) se află o serie de pete estompate care conduc la tipul de ocupare a solului din provinciile frontiere, cu nivelul densităţii aproape constant de 5 locuitori pe km^2. Europa oscilează între densităţi cuprinse între 40 şi 5 de locuitori pe km^2. Şi ritmul sporului demografic, şi nivelul de ocupare a solului opun cele două Europe. Europa centrală cunoaşte un ritm lent, (să ne reamintim că Anglia are, în secolul al XVIII-lea, un ritm de recuperare şi că accelerarea bruscă a sporului demografic din Europa centrală datează din secolul al XIX-lea), Europa marginală, Europa colonială – cea a Ucrainei, a Asiei ruseşti şi a Americii „frontiere” – au, după 1700, un ritm rapid. Ritmul se apropie de zero, uneori este chiar negativ în secolul al XVII-lea şi devine pozitiv, cu pante diferite în secolul al XVIII-lea. Totuşi, şi acesta este esenţialul ritmurile sunt constante la nivelurile extreme. Densitatea de 40 ele locuitori pe km^2 nu este nicicum depăşită W centru şi, fapt şi mai semnificativ, creşterea

306

limitelor rusă şi americană se realizează mai mult prin adăugare de noi teritorii decât prin mutaţia substanţială a densităţii de ocupare a solului pe spaţiile tradiţional controlate.

Ne aflăm astfel în prezenţa unei constante a Europei clasice: constanta densitate, cu e-vantaiul său de densitate cuprins între 40 şi 5 locuitori pe km? – Este constanta referitoare la un om dominat în continuare de un spaţiu pe care nu a ajuns să-l stăpânească total.

Cucerirea spaţiului. Asanarea

Dar constantele în istorie nu sunt niciodată decât variabile ignorate, variabile cu un ritm de evoluţie foarte lent. Secolul al XVII-lea, avid de oamenii care i-au lipsit teribil, n-a putut nicicum să se gândească la astuparea golurilor de ocupare umană a solului, a acelor goluri stânjenitoare pentru că rup continuitatea, pentru că fac să apese diferite ameninţări asupra locuitorilor – noaptea, ţăranii din Germania se baricadează în case deoarece lupii dau târcoale pe uliţele satelor – pentru că lovesc în legăturile de comunicaţie, pierdute în ocoluri

interminabile. Dar odată cu avântul clin secolul al XVIII-lea, totul se schimbă. Secolul al XVIII-lea a fost, împreună cu secolul al XII-lea, marele secol de defrişări în Europa.

Să nu ne grăbim cu descalificarea secolului al XVII-lea. El, a fost capabil să realizeze unele îmbunătăţiri de amănunt, încheierea asanării şi a punerii în valoare a Mlaştinilor din Poitou graţie tehnicienilor olandezi, importaţi cu mari cheltuieli, sunt contemporane cu Colbert. Olan-a, aflată la strâmtoare, cucereşte marea pas cu pas. În 1682, Amsterdamul construieşte pe ţărmul de sud al râului Yssel un dig destinat să aPfire de cele mai înalte niveluri ale mareei, cartier numărând mai mult de 2000 de case. să luăm bine seama: a doua jumătate a se-307

colului al XVI-lea şi primele decenii ale secolului al XVII-lea, secolul al XVIII-lea, n jortiori, au fost, în Olanda, secole creatoare de pământ. A doua jumătate a secolului al XVII-lea, totuşi Secolul de Aur în politică, aparent, secolul bogăţiei şi, în mod sigur, al poeziei, este un secol de consolidare, nu de invenţie. De consolidare lipsită de merit: „Secolul al XVII-ieu nu cunoaşte o catastrofă comparabilă cu valul seismic din ziua de Toussaint, 1570”, (Paul Zumthor) în pofida alarmelor de pe Rin şi Yssel, în 1638 şi din 16 noiembrie 1650. Şi pericolul vine dinspre pământ: creşteri ale nivelului apelor, inundaţii produse prin dezgheţ, în schimb, în memorabila noapte din 5 spre 6 martie 1651 un întreg popor, trudind pe diguri, a respins năvala unei maree de echinoc-ţiu antrenată la asaltul dunelor de o furtună violentă. Victorie uşoară asupra mării. Mica oră glaciară, reconstituind gheţarii, grăbeşte expansiunea spre ţărmurile joase ale mărilor învecinate cu oceanul, din partea unei Europe mereu lipsită de apărare în faţa unei transgresiuni flandriene. Anomalia pozitivă a precipitaţiilor, în schimb, unită cu deficitul temperaturilor, pune cu mai multă acuitate problema scurgerii apelor. Un mare efort de asanare a smârcurilor începe în 1550, culminează către 1640 (când ritmul anual de asanare atinge 1800 ha), se prăbuşeşte rapid, în ciuda progresului tehnic al morilor cu pompe, „încă din 1609 sunt folosite şiruri de mori situate în planuri diferite şi permiţând ridicarea apei în palier”.

Primul mare proiect de anvergură, necesitând mobilizarea forţei publice, a fost înaintat de Dirk Van Oss, un burghez important, membru în Comitetul director al Companiei Indiilor Orientale (Heeren XVII). El vizează lacul Beemster, în nord-vestul Amsterdamului. Un grup capitalist fabrică aşadar pământ în detrimentul unui lac. Dar ne aflăm în Olanda. a fost necesar să se lupte împotriva forţelor naturii şi a ţăranilor din împrejurimi. Interesu

308

acţiunii de la Beemster constă în faptul că a slujit ca banc de probă. Ceea ce nu se ştie încă foarte bine la începutul secolului al XVII-lea este transformarea solului recuperat în teren potrivit pentru agricultură, „în 1632, precizează Paul Zumthor, doar un sfert din Beemster era cultivat” (faptul este cu atât mai semnificativ cu cât noul polder fusese inaugurat solemn de către o delegaţie a Stărilor cu douăzeci de ani în urmă); „o cincime era folosită pentru păşunat, o treime pentru fineţe, restul – grădini şi vii”.

Din 1612 până în 1640 au fost câştigate în felul acesta urmându-se o tehnică pentru care inginerul Leeghwater a obţinut recunoaşterea întregii Europe, majoritatea lacurilor din provincia Olanda. Wieringerwaard, Purmer, Wor-mer, Hugowaard, Schermer dispăreau din peisaj. Amsterdamul începe asanarea lacului Die-men pe cont propriu. Printre altele, douăzeci de mlaştini sunt recuperate concomitent, pentru cultură, în total 45.000 de hectare. Iniţiativă capitalistă – iniţiativă de stat: ţăranii olandezi se ţin de o parte în faţa acestor operaţiuni de prea mare amploare pentru ei. Această „frontieră” este ocupată de imigranţi îndepărtaţi din provinciile interioare sau din Germania. Agitaţia în jurul asanării mlaştinilor creşte. Leeghwater îşi plasează planurile aproape pretutindeni. Bordeaux, Emden, Frise, ducele de Epernon, ducele de Ilolstein, Stathouderul recurg la serviciile sale. Abia atunci încolţeşte marele său proiect. Convins de fertilitatea solului de pe fundul lacului Haarlem, Leeghwater se gândeşte să-şi lege numele de asanarea celui mai mare loc neerlandez, 10.000 de nectare între Amsterdam şi Leyda. În 1641, e* îşi prezintă raportul în faţa Adunării Stu-™or din Olanda. Dar în 1641 este prea târziu. Conjunctura s-a schimbat aproape peste tot,

cang. unfţura economică şi cealaltă, solidară cu rulrf H 3 r mai imPortantă, conjunctura nu mă de oameni. Trebuie aşteptat secolul al
309

XIX-lea pentru a se îndrăzni atacarea lacului Haarlem. Insuccesul lui Leeghwater dramatizează întorsătura din 1640. Chiar în Olanda, omul, sufocat, încetează, timp de o jumătate de secol, să mai inventeze spaţiu.

Cucerirea de ogoare şi păşuni din mare, lacuri, iazuri şi smârcuri este o soluţie costisitoare, la îndemâna unei ţări bogate în oameni şi capitaluri, foarte avansată din punct de vedere tehnic, dar săracă în suprafaţă, în alte părţi oamenii se mulţumesc să rupă din păduri, din stepe, şi chiar din pârloagele pe care un regres recent al ocupării umane le-a împins în locul ogoarelor, înainte ca revoluţia agricolă pregătită în Anglia din secolul al XVIII-lea să permită pretutindeni o sporire de două ori (în asolament bienal), sau o dată şi jumătate (în asolament trienal), fără efort, a suprafeţelor cultivate, prin abandonarea sistemului lăsării în pârloagă.

Defrişarea, popularea

Bilanţul defrişărilor este slab în Franţa secolului al XVII-lea, şi foarte pozitiv începând din 1730 şi, mai ales, din 1750 – 1760. Estul Germaniei şi nordul Ucrainei, cu vestitele acţiuni de colonizare ale Marelui Elector (1640 – 1688) reprezintă cele două excepţii, desigur cele mai notabile, ale secolului al XVII-lea în domeniul defrişărilor, dar este vorba mai curând de recuperări decât de adevărate cuceriri. Nivelurile de populare din 1620 din întreg estul Germaniei nu se regăsesc deloc înainte de 17201740. Cât despre defrişările din centrul Rusiei din secolul al XVII-lea, ele permit, cel mult, să regăsim, la începutul secolului al XVIII-lea, frontierele habitatului dinainte de Vremea Tulburărilor, adică de la sfârşitul secolului al XVI-lea.

Lucrurile se schimbă radical în secolul-3 XVIII-lea. Spaţiul european se transforma, J°

310

cepând din 1720 – 1730, sub acţiunea convergentă a unei duble zone pioniere. Una, evidenta şi îndepărtată, cuprinde Ungaria, Siberia, Rusia, America, cealaltă este apropiată, perseverentă şi eficace. Ea

tinde să anuleze golurile care continuă să existe în inima bătrânei Europe. Cauza acestei acţiuni este simplă: creşterea numărului de oameni, împreună cu efectul produs – o mai eficientă îmblânzire a spaţiului. Ar trebui mai multe cărţi, şi groase, pentru a întreprinde bilanţul deschiderii, în secolul al XVIII-lea, a „frontierei" interioare.

Un singur exemplu ar putea să le rezume pe toate: colonizarea din Sierra Morena, marea problemă a anilor '60 din secolul al XVIII-lea. E mai puţin vorba de inventarea unor pământuri într-o Spanie care nu şi-a refăcut încă pe deplin nivelul său de populare din 1590, cât de umplerea unui gol interior ce întrerupea legăturile de comunicaţie între Castilia şi Andaluzia şi îndepărta, în timpul iernii, cu 15 zile inutile Cadfz, aşadar America, de Madrid. Gaspard von Thurnegel, nobil bavarez, propune, în mai 1766, recrutarea a 6.000 de colonişti în Germania şi în Flandra – Imperiul şi-a astupat golurile – pentru a întări punctele slab populate din America spaniolă. Pablo de Olavide, acest limeno care va fi vedeta filosofilor, contribuie la reorientarea proiectului în direcţia nu a pustiurilor îndepărtate ale Americii ci în a celor cu mult mai apropiate şi infinit mai supărătoare ale centrului şi sudului Spaniei „între Valdepeñas (în sudul Provinciei La Mancha) şi Baiâen (la limita nordică a Andaluziei)". Este o enormă pată pe hărţile din secolul al XVIII-lea.

Pământurilor părăsite din secolul însemna, în plus, asigurarea securia pentru noul drum general din Andaluzia ac" ani.1. «Histrucţie fusese hotărâtă în 1761 şi caria importanţă era esenţială pentru monar-ţi, m-rucât el conducea până la Madrid o din argintul provenit din Indii. „De-a 311

lungul vechiului drum, aproape impracticabil, scrie Marcelin Defourneaux, nu existau decât câteva hanurr (ventas) ai căror patroni se făceau de multe ori complici cu tăinuitorii, cu tâlharii care cutreierau ţinuturile, prădau călătorii şi uneori îi asasinau, după cum amintesc numeroasele cruci ridicate la marginea drumului".

Operaţiunea Sierra Morena este contemporană cu operaţiunea „drumul regelui", în Franţa. Ea prefigurează operaţiunile de populare – prin construcţii de căi ferate transcon-tinentale – din America anilor 1860 – 1870 – 1880. Această operaţiune, reluată înzecit de-a lungul

bătrânei Europe – Europa fără zonele Ungariei, Rusiei, Scandinaviei şi Americii – reprezintă, oare, între 1750 şi 1770, prima etapă, de regulă neglijată, a unei foarte importante revoluţii, s-o numim revoluţia transporturilor terestre şi, eventual, cu şi mai multă îndrăzneală, a omogenizării spaţiului? Armatele lui Napoleon care se împotmolesc după Berlin, în 1807, imediat ce trec de Niemen, în 1812... înfrângerea, în Rusia, a armatelor greoaie dintr-o ţară cu drumuri pavate, într-o ţară care aşteaptă calea ferată şi uneori avionul pentru a-şi stăpâni spaţiul.

Drumurile

Nicăieri această revoluţie n-a fost condusă, mai devreme, mai rapid şi mai departe ca în Anglia, unde drumul* (acela pe care-l ia Mr. Pickwick la începutul secolului următor şi care are atât de puţine motive să invidieze căile ferate ale viitorului) este încă de la început dublat, pentru mărfurile grele, cu o importantă reţea de canale. Teritoriului englez se cuvine să-i adăugăm Olanda care a inventat suspensia trăsurilor* în secolul al XVII-lea. Dar Anglia domină un spaţiu redus, de 150.000 se km în care marea pătrunde peste tot cu avanta

31»

ele cabotajului; ea abandonează Scoţia şi Irlanda, Intimate la o altă eră a geografiei transporturilor; La sfârşitul secolului al XVII-lea, insulele britanice juxtapun, jumătate-ju-mătate, un teritoriu parcurs de cea mai deasă reţea de drumuri din lume şi teritorii (patru cincimi din Irlanda şi trei sferturi din Scoţia) contemporane, în planul legăturilor de comunicaţie, cu Franţa din secolul al XIV-lea. Iată un fapt care aminteşte din nou că insulele britanice au fost mult timp zona cea mai occidentală a Europei.

Franţa este de patru ori mai întinsă decât Anglia şi lipsită de colonie în Europa. Din acest motiv, ţinând seama de sarcina de îndeplinit, de drumul care trebuie parcurs şi de drumul parcurs efectiv, meritul pentru prima fază a revoluţiei transporturilor terestre revine Franţei. Este vorba, să spunem încă o dată, despre operaţiunea „drumul regelui”.

Între 1745 şi 1775, provinciile cele mai îndepărtate se întâlnesc

la Paris pe trasee care vor impune dispozitivul în stea a reţelei feroviare franceze. Pretutindeni, drumurile pavate ale regelui aduc viaţă, transformă, ucid, în Normandia este. pavat drumul Cherbourgului, între Evreux şi Caen. Noul traseu funcţionează între 1764 şi 1770. O serie de târguri vechi intră în declin. Este cazul Neubourgului.: „Tradiţionalelor căi desfundate şi devenite impracticabile datorită trecerii anuale a 100.000 până la 150.000 de vite"; încă de pe acum „numeroşi negustori preferă noul drum", drumul Parisului (André Plaisse). Nordul Burgun-Qiei ajtrăit această revoluţie, înainte cu 30 de am, căci. vestul de acum înainte rămâne în urmă. „Drumuri spre Paris prin Troyes şi Auxerres îmbunătăţite, plantate cu copaci şi are sunt martore ale sporirii traficului spre nord-vest în detrimentul celui din nord; drumui din Auxois spre Semur-Montbard în 1748 C0"? ai ales drumul spre Arnay-Somberun prin dinm-rm pe care circul «grâul, cânepa, lâna… umui spre charolais şi drumul Loarei…

313

— Îs drumurile spre Bresse… Louhans, Tournoi ţ, i Chilon, Bourg, acesta din urmă amenajat în 1753; drumurile Saunei care trebuie îmbunătăţite, pe unde trec grânele, lemnul, fierul către Pontailler, Suippe, Auxonne-Verdun ale căror drumuri sunt în reparaţie". (Pierre de Saint-Jacob).

N-am putea aprecia îndeajuns bilanţul economic al operaţiunii de pa var e a drumurilor. Potrivit lui Pierre de Saint-Jacob, ea reprezintă, pentru transporturile vinului un câştig de 95 Voantre 1745 şi 1760, revoluţia rutieră aşadar s-a terminat. Preţul transportvirilor scade în proporţii considerabile. Pentru vin, de exemplu, el nu mai reprezintă decât a ein-cea sau a şasea parte din preţul mărfii, în vreme ce la sfârşitul secolului al XVII-lea costul transportului mărea preţul vinului de trei sau de patru ori… Fără îndoială, în întreaga istorie economică a secolului nu există metamorfoză mai hotărâtoare decât aceasta". S-a putut exagera importanţa revoluţiei feroviare, cum s-a mai întâmplat odinioară cu motorul cu aburi. Drumuri, canale, apoi căi ferate, motor tu aburi, cu aprindere internă – revoluţia începe de timpriu, cu mult înainte de take off, în timpul acelei lente pregătiri

din secolul al XVIII-lea. Dezvoltarea este o răsplată muncită. Ea se află la sfârşitul unei perseverenţe îndelungate şi impulsionează oamenii deveniţi, în sfârşit, stăpâni ai spaţiului.

Vechiul Regim al distanţelor

Am insistat asupra acestei revoluţii care începe în finalul perioadei de care ne ocupăm pentru a sublinia mai bine marea originalitate, în această epocă, a dialecticii omului şi mediului său. Niciodată lumea nu a fost atât de vastă ca atunci. Cu un ansamblu de mijloace, dintre care cele mai perfecţionate datează din secolul al XIII-lea, omul a aruncat năvodul, în

314

ecolul al XVI-lea, pentru prima economie planetară.

Nu realizarea ei constituie în primul rând mradoxul. Nu cumva, în mai mare măsură el constă în faptul că Europa a menţinut acest riiracol din 1550 până în 1750? înaintea revoluţiei transporturilor care începe la mijlocul secolului al XVIII-lea?

În 1700, legăturile de comunicaţie se realizează cu mijloacele Renaşterii, care au o vechime de peste trei secole. De două secole se bate pasul pe loc.

Şi pe mare şi pe uscat, în comparaţie cu sistemul de comunicaţii care predomină de la sfârşitul secolului al XIX-lea, problema nu este atât încetineala cât costul şi nesiguranţa călătoriei, încă de când călătoria depăşeşte cei 30 sau 40 de kilometri pe care omul de atunci îi poate parcurge fără efort, pe jos, străbătând timpii şi drumuri, într-o ţară cu legături de comunicaţie uşoare şi bine croite ca în Franţa-limitele insecurităţii cresc atât de mult încât orice previ/. iune devine imposibilă. Am dezvoltat în altă parte consecinţele acestui fapt pentru economie.

25. Drumul pavat al regelui schimbă harta Normandiei.

Iată un exemplu real şi semnificativ. Cádiz este incontestabil, unul dintre cele două sau trei posturi consulare franceze deosebit de importante. Parisul sau Versailles-ul au privirile îndreptate către plămânul prin care intră argintul Americii şi sosesc veştile din Lumea Nouă. Există comerţ de anvergură şi politică de anvergură, între Cádiz şi Paris, în linie dreaptă, sunt 1 500 de kilometri, dar mergând călare,

precum curierii regali, sunt ceva mai mult de 2.500. Preţul nu contează, sau contează puţin. Ne aflăm în limitele posibilului. Consulul, în plus, aceasta este regula, răspunde prin retur. Să deschidem corespondenţa.

1720. An liniştit. (AN, SE, B, 225). Scrisoarea din 29 noiembrie 1719, a sosit în jurul lui l ianuarie: a făcut 32 – 36 de zile de la Paris la Cádiz. Scrisoarea din 26 decembrie 1719 a sosit la 27 sau la.28 ianuarie, poate chiar la 29: aşadar, 34 – 35 de zile „în schimb, scrisoarea din 8 ianuarie 1720 se află la Cádiz după 28 de zile (5 februarie). Este un timp excepţional de scurt. Nu un timp record, ci un timp excelent. Dar. iată scrisoarea din 7 aprilie. Ea răspunde scrisorii din 26 februarie: după 40 de zile. Este inutil să continuăm. Iată cum călătoresc curierii şi oamenii: consulul Partyet, grăbit să se întoarcă (scrisoarea din 28 aprilie 1720) povesteşte călătoria pe care a făcut-o de la 12 la 26 aprilie, în 14 zile, de la Madrid la Cádiz. Între Madrid şi Versailles, curierul face în jur de 15 zile. Cádiz-Madrid, o treime în plus, dublează timpul parcursului, pentru că trebuie aşteptată corespondenţa şi înfruntat pustiul Sierrei Morena. Am despuiat mii şi mii de corespondenţe legate de aceste itinerare, între Paris şi Cádiz, timpul record este de ordinul a trei săptămâni, iar timpi1 lungi depăşesc cu puţin două luni. Aşadar între trei săptămâni şi două luni, fără un obstacol important (cazul de război fiind exclus) pe un parcurs relativ scurt de 1 500 de kilometri-11 linie dreaptă, între cel mai mare oraş din ku ropa continentală şi cel mai mare port. Există o uşoară oscilaţie în funcţie de anotimpuri; toamna şi iarna dau timpi, în medie, mai lungi. Timpii de vară sunt ceva mai scurţi, dar mai ales, ceea ce este preţios, mai siguri. Cercetarea a fost desfăşurată pe distanţa unui secol, între mijlocul secolului al XVII-lea şi mijlocul secolului al XVIII-lea, nu există niciun progres. Nimic, absolut nimic nu se întâmplă înainte de pavarea drumurilor în Franţa şi de popularea Sierrei Morena.

Ceea ce scrie Fernand Braudel despre om şi distanţă* în lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea este valabil, cuvânt cu cuvânt, 150 de ani mai târziu, în toată Europa clasică. După încă 20 de ani, din 1760 până în 1780, totul se va schimba. „Eupta împotriva distanţei

este o problemă de vigilenţă, de hazard, de şansă. Pe mare, o vântoasă favorabilă, o serie de zile frumoase şi faci într-o săptămână sau două cât nu vor face alţii în şase luni... La fel pe uscat, unde diferenţele sunt mai mici, un război, o alarmă care desfundă drumurile, o cădere prea abundentă de zăpadă care închide trecătorile, şi iată că intervalele cele mai chibzuite se dovedesc insuficiente. Această nesiguranţă a vite zelor complică totul... Spaţiul nu are din punct de vedere uman, o mărime precisă, dată o dată pentru totdeauna. El are zece, o sută de mărimi diferite şi omul nu este niciodată sigur dinainte, deplasându-se, acţionând sau vrând să acţioneze, în privinţa întreruperilor care i se vor impune... Durata de parcurgere a traseelor nu este direct proporţională cu lungimea lor matematică, ci cu debitul lor, cu legăturile stabilite, cu datele de trecere a cucn i °rân plus aceasta e° obişnuinţă: nuntează niciodată o aproximaţie de trei, patru 2 iie...

cu – claviaturi de viteze... Pe mare, câte le întărite (pentru afaceri de stat de zi n* °îi I? e seco1) se fac 200 de kilometri pe corabie cu un vânt favorabil face uneori 317

mai mult, dar este o pură întâmplare. În secolul al XVII-lea, secretele de stat sunt încredinţate încă galerei. Pe uscat, omorând caii, un curier poate merge până la 130 – 135 de kilometri pe zi. Este a doua claviatură. A treia claviatură este cea a curierului oamenilor grăbiţi: 25 până la 30 de kilometrii pe zi, în mod excepţional 40, se înţelege, pe o distanţă Iunga de cel mult zece zile. Pe un itinerar redus se poate merge mai repede.

Şi astfel putem formula câteva legi ale acestui Vechi Regim al distanţelor. Mai întâi, fluctuaţia după anotimpuri şi totala incertitudine. Pe uscat, aproape la fel ca pe mare, nu există timp mediu, timpi scurţi şi timpi lungi. Totul este eterogenitate şi imprevizibilitate. Trebuie adăugată legea distanţei: de la 50 la 1.000 de kilometri, funcţia timp/distanţă este, toate elementele rămânând identice (în realitate ele nu rămân niciodată) o funcţie lineară. Dincolo de această distanţă, dreapta se curbează în jos, în formă de parabolă. Adăugarea a 500 de kilometri la 1.000 de kilometri înseamnă dublarea, în mare, a timpului de parcurs: 1. Paris-Cadiz, = 2. Paris-Madrid, Paris-Messina = 2.

Paris-Roma, 1. Paris-Budapesta = 2. Paris-Viena. Iată pentru ce este atât de neverosimil să fii persan. Construită pe harta timpilor din Paris, din Londra… din Roma (singurele oraşe, potrivit atâtor autori din secolul al XVII-lea, în care se poate trăi), Europa clasică apărea extraordinar de deformată la periferie. Geografia transporturilor din secolul al XX-lea dă întâietate distanţei lungi în detrimentul drumurilor scurte. Ca regulă generală, omul, nu spaţiul se opune. Parisul este mai departe de Bourget sau de Orly decât sunt Bourget şi Orly de aeroporturile oricărei capitale europene, fie Londra, Berlin sau Moscova, în geografia veche, lucrurile se petrec exact invers. Când oamenii se apropie, distandispare: spaţiile sunt cu atât mai greu de străbătut cu cât sunt mai puţin populate

40 de 318

locuitori pe km^2 înseamnă că drumurile sunt sigure şi, relativ, lipsite de aventuri; 15 locuitori pe km^2 – timpul de parcurgere este dublu iar partea hazardului creşte de trei sau de patru ori. În hanurile din bazinul Londrei sau din opulenta Olandă există lux, confort, aproape rafinament, dar Olanda atinge în oraşe densităţi de 80 până la 100 de locuitori pe km^2. L'Empereur sau L'Oie la Bois-le-Duc, Le pelican, Le Lion la Haaiicm… nouă hoteluri de calitate se află la Haga în 1680, şase la Rotterdam, vreo 100 pentru toate rangurile – se spune – la Amsterdam. Şi Zumthor precizează: „… instituţii oficiale numite locuinţe de nobili asigurau în centrele cele mai importante găzduirea oaspeţilor de marcă. În lipsa unei asemenea locuinţe oaspetele era încredinţat bunelor îngrijiri ale unui notabil".

Mai mult, acel ghid faimos din 1689, încă de pe atunci atât de modern, pe care îl publica un librar din Amsterdam, cuprindea informaţii despre mijloacele de transport din cele şapte provincii… despre linii pe uscat şi pe apă, despre orare… iarmaroace şi târguri… hanuri şi biserici… echivalenţa precisă a monedelor – … împreună cu sfaturi de igienă asupra pe-ri-colelor de pleurezie care vă pândeşte pe un coche – barcaz tras de cai – a inconvenientelor recurgerii la prostituate şi a riscurilor unei întrebuinţări nechibzuite a berii şi a vinului. Luxul şi modernitatea celor 60 de locuitori pe km^2, în această densitate constă tot secretul Olandei: provocarea aruncată de numărul

oamenilor. Ce contrast faţă de hanurile spaniole! încă o dată să cercetăm impresiile unui călător francez anonim din Lettre de vo-yo-ge d'Espagne de Marcelin Defourneaux: „Cât Pnyeste hrana, am învăţat, de asemenea, să călătoresc după moda ţării care este să cumcăr* °cea CG vrei şi-l iru" mânci din diferite locuri, e* este imposibil să găseşti în lungul drusăut ca în Franţa sau în Italia hanuri care – 1 dea totodată şi de-ale gurii şi culcuş.

319

Iată felul în care trebuie procedat în fiecare zi încă de când ai ajuns la han, întrebi dacă există paturi şi după ce ai aflat că s-ar putea să fie, trebuie să dai carnea crudă pe care o aduci cu tine, sau să mergi să cauţi la măcelărie» sau să-i plăteşti valetului hangiului ca să-ţi facă rost de carne şi de toate celelalte lucruri care sunt de trebuinţă. Dar cum foarte adesea ei te înşală la preţ, cel mai bine este să duci carne în traistă şi să faci zilnic provizii acolo unde te afli din toate lucrurile necesare precum pâine, ouă şi carne pentru a doua zi". Curios obicei pe care autorii francezi îl atribuie fiscalităţii... şi care este imputabil mai ales densităţii de 10 locuitori pe km^2. Să-l lăsăm pe Guzmán de Aflarăche să ne povestească ce i s-a întâmplat într-unul din aceste ventas: „Dacă m-ar fi pus cineva la uşa mamei, nu ştiu dacă ea m-ar fi recunoscut căci atât de mare era numărul puricilor care

26 – 27. Riscurile Războiului şi riscurile pe ttit»-emă umpleau de parcă aveam pojar şi mă sculai dimineaţa fără ca să-mi rămână un locşor pe tot trupul, pe faţă şi pe mâini în care să poată încape vreo altă pişcătură". Raymond de Lantery, acest bogat negustor din Nisa, care făcuse avere în negoţul cu Indiile la Cádiz, povesteşte cum a fost furat în tovărăşia unui prieten genovez în mai 1675, la câţiv a metri de cabildo, în oraşul Jerez, în posada de la Cor-redera: 73 de reali pentru două găinuşe, o salată rea şi două paturi proaste, fără ca el şi prietenul său să considere că e înţelept să recurgă la ajutorul justiţiei. Hangii sunt oameni primejdioşi pe care e preferabil să nu-i

Nove capturate sau jefuite e cersar engezi sau olandez: berberi seu turc spaniol

Îi, superi, aşa cum mărturisesc ex-voto-urile vechiului drum

Madrid-Cadi/ trecând pe lângă Despenaperros. Acestea sunt dificultăţile călătorier prin Spania. Dar e o să spunem despre călătoria prin Rusia? Anthony Shericy, însărcinat cu o misiune diplomatică de Şah, are nevoie de şase luni ea să ajungă de la Ispahan la Moscova prin Marea Caspică. El soseşte aici la sfârşitul lui noiembrie 1599. După şase luni de şedere obligatorie de iarnă la Moscova, părăseşte Rusia prin nord prin Iaroslav, Rybinsk Kholmogorg şi Arhanghelsk; este drumul cei mai scurt în vremurile tulburi ale lui Boris Godunov. Sherley a ajuns de la Arhanghelsk la Emde. n pe o navă l'iamandă şi şi-a continuat apoi drumul de la Emden la Praga. El soseşte la porţile Hradului la 10 octombrie 1600. Do la Ispahan la Praga, via Moscova, a I acu t deci un an şi jumătate. Sherley este un om grăbit care dispune de resurse importante. Timpii săi sunt deci reprezentativi pentru cei mai buni timpi de parcurs de-a lungul Europei periferice a celor 5 locuitori pe km – La mijlocul secolului al XVIII-lea. pentru a merge pe uscat din Georgia la New York trebuie 6 luni şi de la Lima la Buenos Aires, l an.

În centrul Europei se află nucleul dens al milionului de km^2 şi al celor 35.000.000 de locuitori, nucleul comunicaţiilor rapide şi relativ sigure. Dar periferia. Peninsula Iberică, Germania, Danemarca şi sudul Suediei formează o zonă intermediară în care, sub raportul timpului de parcurs, leghea este echivalentă, în medie, cu trei sau patru leghe din Olanda, Anglia sau Île-de-France. În sfârşit. Europa îndepărtată, Ungaria, Polonia, Finlanda, nordul Suediei... şi a fortiori, America multiplică distanţele, prin durata parcurgerii, risc şi efortva uman necesar, de zece ori.

Europa clasică măsoară de la Oceanul Atlantic până în Siberia, în adâncime, peste un an-timp; de la Messina la Capul Nord între şase luni şi nouă luni. Oare câte zile, luni f? i anl

322

măsoară Europa mărilor? I-am calculat mărimea cu răbdare raportându-ne la câteva mii de călătorii efective de odinioară pentru Carrera de Indias, am calculat adică mărimea acelui Ocean Atlantic strâmt sau acea Mediterană de dincolo de Coloanele lui Hercule care aruncă un pod rigid, nemişcat şi intermitent între Europa iberică şi America Conquifttei.

De la San L ucu r la Vera Cruz sunt 4 800 ele mile numai pe drumul bătut de alizeu, cu siguranţă 10.000 de kilometri; timpul mediu 91 92 de zile. Timpul record este, în secolul al XVI-lea, de 7. O de zile (din iulie până în octombrie 1570) iar timpul cel mai lung (din februarie până în august 1633), de 179 de zile. Dar din 40 de convoaie, doar două au avut un timp de parcurs inferior cu 10° fi faţă de medic. Pentru 27 de convoaie media reală este de 80 – 81 de zile iar pentru alte 11 convoaie, de 125 de zile. Când după 2 până la 3 luni de aşteptare şi de plecări ratate din Se-villa, nava dumneavoastră a trecut de bancul de la San Lucrat, clacă Dumnezeu vrea să sosiţi cu bine, aveţi exact două şanse din trei să faceţi o călătorie scurtă care va oscila între 2 luni şi 10 zile, pe de o parte, şi ceva mai puţin de trei luni pe de alta şi o şansă din trei să faceţi o călătorie lungă care va oscila între 4 şi 6 luni. Aveţi, de asemenea, o şansă din zece ca plecând din Madrid să nu ajungeţi niciodată în Mexic. Din Madrid în Mexic, călătoria dumneavoastră nu va dura, în niciun caz, mai puţin de şase luni.

De la San Lucar sau din Cadix către istm, pentru o distanţă aparentă totuşi mai scurtă, e 4 300 de mile, oscilaţia este şi mai mare, între cele 43 de zile ale convoiului din apri-ue-mai 1615 şi cele 175 de zile ale prost or-Karuzatului convoi din februarie-aprilie 1633.

U

O n – K CEva mai bunăde 92 de zile-Există

85 H aţe dhl şase să cemsumi între 43 V

62 ţi6 z.se cu° posibilitate medie scurtă de

ZUE, cu trei posibilităţi din şase pentru

323

O oscilaţie între 4 şi 6 luni, cu o medie de.165 – 186 de zile. plecând de la Madrid. spre Lima, unde se află Potosi, primul centru mondial de producţie a metalelor preţioase, veţi consuma, în cel mai bun caz, şi, cu oarecare ghinion, 2 ani şi 6 luni în istmul Panamá pentru realizarea legăturii dumneavoastră anuale. Dar atenţie, un an nu trece fără primejdie pentru cine nu-i imunizat faţă de friguri şi faţă de vomito prieto. Cu o legătură grabnică veţi consuma 15 luni; aveţi atunci şapte şanse din opt să sosiţi cel puţin viu. Cu 9 luni de aşteptare în Panamá, nu veţi risca nimic în trei cazuri din patru. Atât la ducere

cât şi la întoarcere trebuie să ţineţi seama de timpii morţi. Vreme de 6 luni pe an, la mare distanţă, oricare ar fi portul, port din apropiata Europă sau din Europa îndepărtată, Sevilla, Cădi z, Puerto Belo, Panamá, Recife, Manila, Goa sau Canton, nu va ieşi nicio navă în larg şi vreme de alte 6 luni, în aceleaşi porturi nu va intra nimic. Pentru America spaniolă, călătoria rapidă, călătoria uşoară este călătoria de la ducere. Pentru America angio-saxonă, şi Brazilia, lucrurile stau invers. Notaţi pe o hartă izocronică (vezi P. Chaunu, L'Amérique et les Ameriques), poziţia porturilor James-town, Recife şi Bahia, pe de o parte şi Vera Cruz, Puerto Belo, pe de alta, la ducere şi la întoarcere.

Dar ce înseamnă o ducere fără întoarcere? Meritul lui Cristofor Columb nu este de a fi mers în America – şi alţii au făcut-o, fără îndoială – ci de a se fi întors de acolo. Dacă sunteţi, la sfârşitul secolului al XVII-lea, funcţionar al unei mari firme din Cad/z şi dacă trebuie să organizaţi un circuit comercial, veţi lucra în serviciul unei firme spaniole (marchizul de Villa Campo, don Juan de Manurga, Don Diego Centeno, Ahumada, Jáuregui, Sebastián Morillo) ori, mai sigur, în serviciu uneia genoveze (Pranogia şi Biolato, Ricsno. don Carlos Caneffa sau Tassura), franceze – 32*

— Iu vă lăsaţi păcălit de numele hispanizate.: „Alaya, la Hâya, Fontana, Belin), catalane oi? i englez e (poate Mathews sau don Benjamin Prisse), hanseate, din Hamburg (Drayer, Escro-rler Eloyer), în serviciul unui olandez care îşi zice flamand (Coymas, Van Bel, Nicolas Schelingan); oricare ar fi patronul, dumneavoastră, funcţionarul care vă riscaţi viaţa, sunteţi spaniol. Şi atunci veţi cunoaşte această interer santa geografie a Europei din perioada clasică. Lăsând la o parte efortul omene

cu-ar viigiiuti, i „v-OHIL, cu excepţia vreunui ghinion, la distanţa de un an. Mexicul, istmul – la doi ani, Perú – la trei sau la patru, Filipinele – la cinci sau la şase ani. Şi şansele de a reveni din Filipijie, chiar dacă aţi fi guvernator, sunt aproape nule. Reamintiţi-vă de unchiul justiţiar din School for Scandal care întorcându-se din India nu mai este aşteptat de nimeni. Şi totuşi ne aflăm în 1777, deja la începutul mutaţiei transporturilor. Realitatea este că nu există întoarcere din India sau din oricare alt loc îndepărtat al Europei

mărilor. iată-ne ajunşi, parcă, la marginea sistemului solar.

La celălalt capăt al lumii – călătoria în China. Louis Dermigny a calculat de curând viteza aşa-numitelor indiamen, a acelor nave greoaie care asigură, în secolul al XVIII-lea, legătura prin Cap între un port din Europa, India şi China, China apropiată, cvasi-indiană, e aA Canton. Este o călătorie uşoară, bine rodată încă din secolul al XV-lea în ceea ce priv este folosirea musonului.

Pentru 75 de călătorii, durata medie a ex-i Priilor franceze cu popas la Canton şi escala în porturile indiene de pe traseu se sta-Diieşte la 624 de zile (20 de luni şi jumătate), 'n 1719 până în 1754, la 653 de zile şi la 558

bim – din 1763 până în 1769 Să nu'ne grăţâre /v. tra & em concluzia despre o îmbunătă-tenmcă, căci din 1770 până în 1790, media 325

urcă din nou la 644 de /. de China nu se mai departe decât Mexicul şi este mai aproape decât Perú. Această constatare este probabil cea mai încărcată de sens dintre cât se pu (face în legătură cu geografia transporturilor la mare distanţă. Şi, de asemenea, constatarea unei difuzări mai restrânse.

45 de călătorii, adică 58, 66° o s-o înscriu] îi jurul mediei. Avem astfel, pentru China, o. şansă din numai două să calculăm exact pentru perioada cuprinsă între 1719 şi 1769.

Paradoxal, între 1770 şi 1790, doar 5 călătorii, adică 15, 15% se înscriu în jurul mediei. Călătoria în China, la st arsitul secolului al XVIII-lea, s-ar alinia deci la vechea normă americană. Sunt 18 timpi scurţi de 400 – 550 de zile (54, 54%) şi 10 timpi lungi (cu mai mult de 700 de zile fiecare, aşadar 30, 30 «/O). Dar dintre aceşti timpi lungi, unul în intervalul 1719 – 1769 şi doi între 1770 şi 1790 au mai mult de 1.000 de zile. Între 1772 şi 1779 sunt consemnate o călătorie de 851 sau 854 de zile şi două de 1138 până la 1145 de zile. Le Comte de Toulouse, plecat din Franţa la 6 noiembrie 1733 s-a reîntors la 12 iulie 1737. De la mai puţin de 400 de zile, la 3 ani şi 6 luni – evantaiul rămâne larg deschis.

Această durată îndelungată a călătoriilor franceze este, poate, după 1700, semnul unei oarecare inadaptări. Să împrumutăm din nou

de la Louis Dermigny exemplele date despre călătoriile suedeze. De la 637 de zile, 21 de luni şi jumătate (media franceză, de 624 de zile) între 1751 şi 1764, pentru 49 de călătorii (din Franţa, 75), media coboară între 1770 şi 1790 la 548 de zile, adică la 18 luni (în loc de 641 de zile, 21 de luni pentru Franţa). Este un câştig obţinut prin creşterea circuitelor rapide: 18, 37 % de 400 până la 550 de zile din 1731 până în 1764, 50, 82 «/O din 1770 până i» 1790.

Este suficientă o lecţie: revoluţia transporturilor, ulterioară cu 20 de ani primei faze a evoluţiei mijloacelor ele transport pe uscat nu începe înainte ele 1770 în Oceanul Atlan-tje şi înainte de 1780 în Oceanul Indian şi Oceanul Pacific – Ea este, între1 altele, indiso-ciabilă de cronometrul care permite, prin compararea orei, un calcul eficace pe hartă al poziţiei vasului, de Pierre Le Roy şi balansieru-l său compensator al variaţiilor de temperatură (1766), de Eamshaw şi greutatea tron-conică al cărei rol este să compenseze slăbirea progresivă a arcului bariletului, între două întoarceri, comercializabile clin 1780.

Caroline zăreşte Ceylonul la 104 zile după plecarea sa din Londra, fregata Alceste, plecată din Spithead întâlneşte Jawa după 92 de – Ale, străbătând 14.000 de mile, în medie 150 pl zi (galerele întărite clin secolul al XVI-lea făceau 120 de mile dar. fără întrerupere, doar patru-cinci /. de). Caroline este însă clin 1803 şi Alceste din 1816. În curând, se va declanşa o luptă de moarte între clipperele din Noua Anglie şi aşa-numitele indiamen, renovate, din vechea Anglie. O întoarcere din insula Mauricius în 60 de zile, o legătură China-Anglia în 108 zile. 13 indiumun care parcurg în grup în 109 zile, un itinerar Canton-La Mancha – aceste recorduri datează din 1817. Europa clasică aparţine, într-adevăr, în întregime Vechiului Regim în privinţa transporturilor.

Capitolul VII

SPAŢIUL. SECTORUL AGRICOL

Cargadores din Sevilla, Mercadores de Indias din Cádiz, armatori din Amsterdam, negustori din Sevilla, aflaţi în luptă cu dificultăţile unui univers în exclusivitate astronomic, mânuiesc bogăţii imense. După 1750, treptat, 20, 30 apoi 40% din venitul naţional

englez încetează să mai fie un venit agricol, „încă înainte de 1800, scrie B.M. Slicher Van Bath, existau regiuni în care o parte importantă a populaţiei îşi găsea mijloacele de trai în afara agriculturii, şi anume, în industrie, comerţ, navigaţie sau pescuit. Olanda şi Flandra trebuie să fi avut destul de devreme o structură non-agricolă. Dar şi o provincie precum Uverijssel, potrivit recensământului din 1795, nu mai era o regiune agricolă: numai 45, 6°/O din populaţia activă era agricolă.

Desigur, aceasta este valabil pentru Provinciile Unite şi, iarăşi, pentru Anglia, care face excepţie prin ascensiunea sa bruscă Ş.1 mai ales după, 1750.

Încă o dată la toate răspântiile activităţii ne lovim, ceva mai târziu de cotitura clin secolul al XVIII-lea, în câteva locuri privilegia o ale Europei de vest, de un aspect al marii mutaţii tehnice. Aici se impune termenul de., a voluţie agricolă”, Marc Bloch i-a consacrat 1 losirea. „Termenul este comod. Între acele în (

323

tamorfoze rurale şi revoluţia industrială... el evocă un paralelism a cărui exactitate nu poate fi contestată; el pune accentul pe intensitatea fenomenului”. Este o revoluţie pregătită de un secol şi jumătate de transformări imperceptibile, de experienţe reuşite, duse la bun sfârşit în privinţa unor puncte şi în câteva locuri privilegiate. Când munca a opt oameni

— căci aceasta înseamnă, în esenţă, Vechiul

Regim agricol – abia reuşeşte să hrănească zece, nu poate exista revoluţie industrială; orice revoluţie industrială sau comercială ester în asemenea condiţii, sortită, în mod necesar, să fie insignifiantă, în ordinea bogăţiilor create, revoluţia agricolă din secolul al XIX-lea nu este cea mai importantă. În ordinea înlănţuirii logice a lucrurilor, ea determină mutaţia noii ere. Către 1760, în Anglia şi în Olanda începe un transfer de activitate clin sectorul agricol către celelalte sectoare de activitate. El însoţeşte de două secole toate mutaţiile erei industriale la scara planetară a unei omeniri „devenită între timp de şase ori mai numeroasă. Şi iarăşi vom recurge, fără să vrem la problematica necesară, dar riscantă a unui „după” revoluţionar. Şi în măsura în care, în secolul al XVIII-lea, există o revoluţie agricolă, aspect capital al marii

mutaţii ale cărei faze succesive continuă să ne poarte către cine ştie ce misterioasă Eră Nouă, civilizaţia agrară a Europei din perioada clasică poate fi tratată în întregime ca un Vechi Regim.

Primatul agricol şi legile sale

O

31 e sunt deci regulile şi legile acestui Vechi la un?? Mai întâi Primatul agricol. 80 până tru – ° din P°Pulaţie lucrează pământul pen-piraa Cretine din greu vârful restrâns al unei de d „1 preter4 ioase, dar puţin numeroase, mult 2 nnanţi 8°O//O de „Primari” înseamnă cel °% de „secundari”, „terţiari” şi leneşi.

Nu toţi secundarii se află în oraş. Căci secolul al XVIII-lea accentuează procesul de râs pândire la sate a industriei textile. În schimb oraşele nu sunt exclusiv „secundare”, „terţiare” şi inactive, mai ales giganticele oraşe mediteraneene. Ele reprezintă mediul locuibil al unui proletariat agricol rău întrebuinţat. VÂLI – zătorii de serjuri sunt totdeauna muncitori-vânzători care umplu, vânzându-şi munca antreprenorului negustor din oraş, golurile calendarului agricol. Industria textilă în satele clin secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea este mai curând o activitate secundară decât principală. Se poate deci afirma, trecând peste nuanţe, că procentajul habitatului rural şi urban oferă cheia repartiţiei aproximative în „primari”, „secundari-terţiari” şi inactivi.

Există şi corelativul: o prăbuşire a procentajului populaţiei rurale – acesta este cazul Spaniei clin secolul al XVII-lea – neprecedată de o transformare a tehnicilor (spre deosebire de ansamblul Provinciile Unite – Flandra – Anglia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) este un semn catastrofal de dificultăţi şi de sărăcie. Departe de a pregăti, ea îndepărtează mutaţia de dezvoltare. Un procentaj prea ridicat al populaţiei non-primarea. frânat în Italia şi în Spania viitorul condiţiilor pentru take o/J.

A doua lege este legea tehnicilor şi randamentelor. O agricultură cu o dominantă cerealieră practică asolamentul pământului lăsat îndelung în pâiioagă, a treia, a doua parte, ba chiar şi mai mult din timpul culturii. Este o agricultură care procură, desigur, hrana. I } ochii noştri, ea asigură o alimentaţie săraca dar, comparată cu agriculturile

tropicale, dovedeşte echilibrată, relativ sigură şi fără vreo carenţă gravă.»

A treia lege este legea privitoare ia saltu Alături de ager* strâns asociată cu el, este deauna prezentă pădurea sau mai curând imensă întindere de covor vegetal degrada to – 330

Agricultura străveche are nevoie de saltus. Ea, este într-o strânsă simbioză cu pădurea. Or xeeastă agricultură străveche nu este imemo – iată Ea s-a născut în Franţa, Italia de nord, Ţările-de-Jos, în bazinul Londrei, în Catalonia şi în Germania renană (cu mici excepţii în nucleul de populare densă, în milionul de km^2 ai axei de concentrare a Europei clasice) în secolul al XII-lea.

În Franţa au existat, eventual, trei revoluţii agricole: cea a neoliticului şi cea a păşunilor cultivate, a îngrăşămintelor industriale şi a maşinismului agricol având între ele, mai puţin observată, revoluţia din secolul al XII-lea. Agricultura Europei clasice reprezintă deci şi o nouă epocă îmbătrânită, sufocată la sfârşitul evoluţiei sale cu, încă de pa acum, în câteva puncte, tehnicile experimentate care, răspândindu-se, pregătesc şansele celei de a treia revoluţii agricole, ale celei mai importante, ale celei pe care o trăim. Este o nouă eră, confuză, strivită sub greutatea oamenilor pe care i-a acumulat de-a lungul secolelor în pofida ciumei, a foametei conjuncturale, a malthusianismului latent clin sate, o nouă eră care şi-a distrus treptat zonele de sallux. Agricultura veche s-a compromis în secolul al XVI-lea, s-a compromis şi în secolul al XVIII-lea când a violat regula echilibrului dintre ager şi sal tuş. Un pas greşit s-a consemnat în secolul al XVIII-lea, o recesiune a popularii din pricina degradării solurilor aşa cum au cunoscut H civilizaţiile amerindiene ale porumbului înainte de sosirea omului alb, poate şi China în cursul imprudenţelor sale colective din trecut; acest pas greşit trebuie evitat – iată provocarea apărută odată cu revoluţia păşuni-cultivate, adică odată cu punerea în mişte al procesului de mutaţie a dezvoltării. Jar pentru a înţelege bine Vechiul nostru «agricol”, să părăsim trecutul, să intru – a 1!” ai considera un Vechi Regim pen-observa în adevărata sa lumină istorică 331

ele „post-revoluţionar”. Orice înainte este totodată şi un după.

Georges Dnby a demonstrat bine acest lucru: revoluţia din secolul al XII-1 pa cerută de revoluţia numărului de oameni r>J care ea o face posibilă (întreiroa populatei în Europa, l’ixarea ei la nivelul secolului al XIII-lea care este, mutatis mulandis, nivelu] Europei din perioada clasică) reprezintă la început o transformare a utilajului. Utilajul; > – gricol al Europei clasice – mai exact aijj să spunem generalizarea lui – datează din secolul al XHI-lea. Între revoluţia agricolă din secolul al XII-lea şi cea de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, care încheie Vechiul Regim al Europei noastre baroce şi clasice, există o analogie profundă care n-a fost subliniată îndestul până acum. Şi una şi alta sunt revoluţii nu de intenţii ci de popularizare. Invenţia se naşte totdeauna în mijlocul unei minorităţi, ea ţâşneşte din spaima şi din suferinţa unor vremuri grele, în sânul sumbrei Europe a marelui domeniu carolingian apar primele unelte revoluţionare, în cuprinsul câtorva mari feude datorită unor agronomi oarecum nebuni se pregătesc posibilităţile pentru mutaţia păşunilor cultivate. „Atât cât putem judeca… scrie Georges Duby despre revoluţia agricolă din secolul al XII-lea, acest progres tehnic a fost determinat nu de unele invenţii recente şi nici, decât în mod excepţional, de introducerea unor procedee necunoscute în Occident, ci de răspândirea generală se metode care mult timp nu fuseseră aplicate decât în câteva exploatări model, precum domeniile marilor abaţi i. carolingiene dintre Loara şi Rin. şi în sectoarele foarte restrânse şi foarte risipite ale lumii rurale”. Este o revoluţie la nivelul uneltei: creşterea numărului de mori; punerea în slujba omului a unei mici părţi din forţa nuruoi, piatra de moară pusă în mişcare de apă, SUD-stituindu-se râşniţei şi pisălogului, scuteşte efort musculatura omului şi a animalelor; eliberare a mâinii de lucru şi, prin interrne

332

— Jiul unei mutaţii alimentare, obţinerea unei faini mai fine care permite înlocuirea terciului prin pâine, ceea ce-i face pe oameni să fie mai bine hrăniţi şi deci mai puternici. Plinea reprezintă 70 – 80% din alimentaţia omului şi în perioada clasică. Meiul cunoaşte un regres hotărâtor în faţa întregii game de cereale panifiabile. Ce înseamnă morile? O alimentaţie mai bună, aşadar o protecţie mai bună împotriva frigului, „încă de pe acum, ici şi colo, precizează Georges Duby, axurile

antrenate de mişcarea apei sunt branşate la alte maşini care pun în funcţiune bătătoarele ca să bată postavul şi să meliţe cânepa”. Mori de apă şi mori de vânt: primele mori de vânt sunt a-testate în Normandia în ultimii ani ai secolului al XII-lea”. De asemenea, o metalurgie mai bună şi mai mult metal: „Odată cu fierul, mai puţin rar, se înmulţesc, în preajma anului 1150, topoarele” graţie căruia agerul muşcă din saltus… şi mai ales plugul mare cu cormană.

Plugul cu cormană, iată marea răsturnare a factorilor în ordinea fertilităţii. Pământurile bogate de odinioară, acele pământuri uşoare, lesne de arat, reintră, din secolul al XII-lea până în secolul al XVIII-lea în starea lor firească, de pământuri sărace ale Europei. „Această unealtă greoaie, dificil de mânuit, trasă de patru, şase, opt boi pe care acum oamenii ştiu să-i potcovească şi să-i înhame mai bine cu ajutorul jugului frontal, are cei puţin a-vantajul imens că poate tăia pământurile cele mai grase şi cele mai grele şi, răsturnându-le, să reconstituie cu adevărat din ele principiile fertile”.

Această revoluţie completă pretinde asola-trienal cu cereale de iarnă pe prima °U cereale de primăvară – care asigură a fiului când acesta înlocuieşte boii, un 8 i îndelungat de opt secole şi pe care tracnal – Va ieşi neîncheiat – pârloaga; sau bie – în sud – asolamentele bienale există mai 333

Îl l cu seamă în Normandia – când un accident climatic – de regulă, deficitul precipitaţiilor de primăvară – nu permite creşterea cerealei de primăvară sau când asprimea iernii în nordul Europei distruge cereala de iarnă.

Or, ce se petrece în secolul al XVIII-lea? În 1730, în Anglia, după 1.760 în Franţa, în legătură mai mult aparentă decât reală cu mişcarea fiziocratică, adică, mai simplu, cu consolidarea unui capitalism agrar, pe alocuri pârloaga cedează în faţă păşunilor cultivate. Va ceda pretutindeni atunci când va intra în acţiune dialectica implacabilă a tuturor transformărilor. Dar păşunile cultivate nu reprezintă o tehnică nouă. Metoda e ni cunoscută de Olivier de Serres care o expune în lucrarea sa Théâtre d’agriculture et mesnage des cliamps, apărută în 1600 – el o experimentase pe domeniul său din Pradel – iar încă dinaintea lui de Charles Estiennes şi Jean Liebault (1589). Olivier de

Serres recomanda, de asemenea, cultivarea plantelor rădăcinoase. În Anglia, faimoşii lumips – napii, guliile – au cucerit agricultura engleză după modelul a ceea ce se făcea în Flandra încă din secolul al XVII-lea. La fel cu revoluţia din secolul al XII-lea. cea din a doua jumătate a secolului al XVII! – le-a a fost o revoluţie a popularizării. Daniel Fau-cher scrie în legătură cu extinderile neîntrerupte ale păşunilor cultivate în valea Honului, între Isere şi Ardèche între 1810 şi 1840: „Este o adevărată revoluţie economică. Şi totuşi... – oamenii abia îşi dau seama de ea”. Nicăieri în altă parte nu se observă mai bine încetineală lucrurilor decât pe ogoare.

Când începe în Europa clasică revoluţia păşunilor cultivate şi a acelor turnips, să spunem către 1750, revoluţia din secolul al XII-lea este oare încheiată?

În nucleul aglomerat al Europei clasice, Pe milionul de km^2 cu densitatea de 40 de locuitori pe km^2, atât de adesea invocată, exista zone agricole care rămân la tehnicile din anu

1.000: defrişări pentru obţinerea de pământuri fertil –, lăsarea îndelungată a ogorului în pârloagă neuniformă, utilizarea plugului primitiv, fără pluz, construit aproape în întregime din lemn. (zonele cuprinse între Ardeni, platourile masivului şistos renan, porţiuni din podişurile muntoasei Jkirgundii, o parte din Bre-tagne)...

— Din cei 1.000.000 de km*, probabil 200.000 au rămas aproximativ la studiul anterior revoluţiei din măreţul Ev Mediu al constructorilor de catedrale. Dar în afara axei dense de atracţie demografică, o parte din Europa mediteraneană, apoi cea mai mare parte a estului şi nordului Europei, adică, în ansamblu, Europa peri ferică a celor 5 locuitori pe km^2 este în întregime întârziată la stadiul dinaintea revoluţiei din secolul al XII-lea. De fapt miracolul secolului al XII-lea nu a existat niciunde în uită parte decât în Europa prosperă din centrul de atracţie demografică de pe cuprinsul celor 1.000.000 de km^2. La est de Elba, de Boemia, de V le na şi de Triest, Europa a renunţat să mai treacă prin secolul al XII-lea; ea a sărit din anul 1.000 direct la revoluţia industrială.

Pădurea între agricultura anului 1.000 şi cea care s-a născut din revoluţia secolului al XII-lea – ele coabitează în proporţii egale pe

teritoriul Europei clasice – există o largă trăsătură comună până la revoluţia din secolul al XIX-lea: e-o nu valorifică niciodată în întregime pământul. În Provonee zonele de incult, pădurea, ganga, mărăcinişul acoperă aproximativ două treimi clin suprafaţa solului; în nordul Frannn l? Pofida unei densităţi foarte ridicate a paft pădurea a-operă cel puţin a treia a, e a solului. Chiar şi în zona privilegiată a

entului trienal, niciodată nu este cultivată concomitent mai mult de jumătate din suprafaţa solului. Iată deci o regulă importanta a acestei agriculturi de odinioară: ea nu foloseşte niciodată mai mult de jumătate din zona cultivabilă; o şesime, cel mult un sfert în sectoarele cele mai favorizate ale Europei mediteraneene, adică peste jumătate incult, plug pentru rest, un asolament bienal cu un ogor din două lăsat în pârloagă. La est de Elba, apoi de Niemen, la nord de Baltica, suprafaţa cultivată oscilează între 10 şi l o/o-Este un fapt care contribuie la clarificarea relaţiilor specifice ale omului cu spaţiul. În raport cu ager, o jumătate de Europă aici, 99% dincolo rămân ostile. Ostile? Nu neapărat, în realitate zona aceasta este asociată la exploatarea agricolă. Dar în mod inevitabil şi imprevizibil, tutelară şi ocrotitoare în caz de război civil şi extern – Rusia s-a salvat din nou în pădure în Vremea Tulburărilor – ea rămâne oricum neliniştitoare.

Să luăm cea mai densă dintre regiunile Europei, Franţa din nordul Loarei. Tot ce vom putea spune despre ea va fi valabil, chiar într-o măsură mai mare „pentru alte părţi, în care există un saltus mai întins, adică pentru tot restul Europei. Să pătrundem în codrul francez de la sfârşitul secolului al XVI-lea, pe urmele lui Michael Devezo. Este un codru* degradat, distrus de mâna omului, la sfârşitul enormei creşteri din secolul al XV-lea, cu securea şi cu focul dar acoperind totuşi între a treia şi a patra parte din pământul francez.

Această pădure hăcuită, devastată, în pofida regelui, a abatelui şi a seniorului care încearcă s-o apere, adică să o păstreze pentru ei în vederea unei exploatări „industriale” a lemnului în construcţii, în fabricarea cherestelei nobile şi în marină este strâns legată de viaţa oamenilor de rând printr-o tradiţie imemoriala care a ştiut, la sfârşitul secolului al XV-lea şi la începutul celui de al XVI-lea, să se apere şi să se perpetueze graţie consemnării şi xării în formă tipărită a obiceiurilor

forestier

Monumentala culegere a lui Saint-Yon, publicata în 1610 şi groasă de 1138 de pagini, citează 188 ele obiceiuri fără să pretindă că epuizează lista.

Drepturile de folosinţă a pădurii sunt mai întâi cele care furnizează comunicaţii săteşti lemnele de încălzit şi materialul de construcţie De-abia în 1840 ajunge cărbunele de pământ pentru prima oară la egalitate cu lemnul ca mijloc de încălzire*, la Paris. La Paris şi, în 1840.

Lemnul de foc. Cea mai mare parte a datinilor limitează dreptul de folosire la uscături şi vreascuri. Dar datina normandă este mai generoasă: „Tentaţia celor interesaţi, scrie Michel Deveze, era să includă în rândul vreascurilor aproape toţi arborii în afară de cei care purtau fructe propriu-zise”. Vreascurile se folosesc pretutindeni. Aproape pretutindeni se poate ridica orice arbore căzut. Tot ce nu este arbore nobil, stejar, fag, castan. În Lorena cea bogată în păduri se foloseşte totul în afară de pomii fructiferi.

Pentru lemnul de construcţie (sau de contrabandă), dreptul de folosinţă n-a fost, cel mai adesea, decât punctul de plecare al unei exploatări industriale. Dar alături de codrii de stejar (regele arborilor din zona temperată o-ceanică, expus dispariţiei în zilele noastre) câte uzanţe periculoase şi anarhice, de la dreptul de a scoate din pădure araci pentru vie, lemn Pentru gard în vest („crengile” admise de datină), până la „şindrila” destinată acoperirii caselor!

— Dreptul de a face „cenuşă de cărbune” a scăpat aproape pretutindeni datinii colective. La fel ca piatra filosofală, el a fost ignorat de comunitatea satului, spre folosul unei exploa-tari comerciale raţionale.

Aici este permisă cojirea, dincolo dreptul de

un clin pădure un arbore mic, acel „may”.

Aproape peste dreptul asupra copacilor râs

337

turnaţi, asupra acelor „ea abies” sau „doborî turl de copaci”. În sfârşit, când biserica are nevoie să refacă şarpantelecomunităţii i se va face o mare favoare în numele lui Dumnezeu Zonă de saltus, pădurea

reprezintă un dome-mu în care noţiunea de proprietate se precizează cu o întârziere de mai multe milenii.

Dar esenţialul asocierii dintre saltus şi ager se realizează prin intermediul cirezii şi drepturilor sacre de păşunat şi de nutreţ. Una dintre originalităţile civilizaţiei agricole europene rezultă din legătura, nicăieri itv altă parte atât de temeinic stabilită, dintre agricultură şi creşterea animalelor. Este o asociere limitată strict de nevoia de cereale şi de modicitatea păşunilor naturale, în întreaga Europă. aglomerată a celor 1.000.000 de km? petecul de pajişte preţuieşte mai mult decă, t cca., mai bună arătură. Şi bălegarul rămâne primul dintre îngrăşămintele naturale, rodnicia, ogoarelor depinde de tăierea turmelor, totdeauna restrânsă și anevoioasă din pricina concurenţelor alimentare. Depășirea dialectică a contradicţiilor agerului se face în detrimentul salţus-ului.

Dreptul de imaş – i. se mai spune şi cham-poyage – permite vitelor ţăranilor să pască în anumite perioade ale anului pe ogoarele particulare – pe mai mult de jumătate din suprafaţa europeană de openjield, ogoare fără haturi, pe ogoarele lăsate în pârloagă, tot anul, şi, după recoltare, pe cele trei ogoare de aso-lament – precum şi, a fortiori, pe ogoarele comunale. Păşunat în pajiştile naturale, de cele mai multe ori însușite, chiar în vii, în lande, mlaştini, lunci, de-a valma pretutindeni, dar mai ales în pădure.

Şi mai întâi, locul care revine porcului: acest urmaş al mistreţului – porcii pe jumătate sălbatici şi deseori primejdioşi din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea se apropie încă de mistreţi – prin excelenţă proprietate a celui sărac, se reîntoarce în pădure. Porcul este

338

cos la jir-Operaţiunea are în langue d’oil mai mult de zece nume: panage, charnage, carnage, vorcage, oublage, paisson, glandier. Câte sunt oare pentru întreaga Europă? Poate două sute, inventarul rămâne încă să se facă. Le glandier înseamnă ghinda, jirul, fructele arborilor bătrâni sălbatici, hrana prin excelenţă a mistreţului şi a porcului semiclomestic. De la Sfântul Mihai (23 septembrie) la Sfântul Andrei (30 noiembrie), pretutindeni este sezonul seminţelor, în afara celor două luni de toamnă, privilegiul este mai rar.

Pentru „animalele cu lină”, capre şi oi atât de primejdioase pentru mlădiţele tinere, plagă a silviculturii mediteraneene, tradiţia este mai restrictivă. Totul depinde de raportul de forţă dintre Cain şi Abel. În general, în Europa mediteraneană Abel în devoră pe Cain. Exemplul cel mai faimos îl furnizează Mesta din Spania. Această organizaţie puternică ele crescători transhumanţi de animale, provenind din cel mai adânc Ev Mediu (actul oficial de naştere datează din 1273) constituie un grup de presiune împotriva căruia interesele agricole ale Castiliei şi ale cârmuirilor s-au tocit. În pofida unei reduceri considerabile a turmelor de oi transhumante (aproape 3.500.000 de capete în 1520, între 2 şi 3.000.000 după 1560), intrarea oilor în mijlocul culturilor constituie una dintre slăbiciunile agriculturii iberice de pe podişuri. Va fi nevoie de: întreaga autoritate a miniştrilor luminaţi ai lui Carol al III-lea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pentru ca să se frâneze aceste abuzuri, şi de cârmuirea liberalilor (1836) pentru ca vechea citadelă să fie oficial distrusă.

În Franţa şi, ca regulă generală, în afara

Or două peninsule mediteraneene, izgonirea

— 10 din pădure şi cantonarea lor în stepe şi în năţişuri său; graţie miriştilor, pe ogoare după eceriş este un fapt împlinit la începutul secolulm al XVII-lea.

339

Secolul al XVII-lea este într-adevăr martorul unei evidente izolări a oilor acolo unde condiţiile climatice le convin în mod deosebit Pădurea nu este prielnică doar pentru animalele mărunte, ci şi pentru vitele mari. Creşterea cailor în libertate – se considera că înmulţirea lor în libertate le sporea viteza, robusteţea şi rezistenţa – era aici un lucru curent încă din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Hergheliile de cai din păduri. erau deosebit de mari în Bretagne şi în Poitou. Reculul începe în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar obiceiul nu dispare total înainte de secolul al XVIII-lea…

Dar flagelul numărul unu al pădurii îl reprezintă bovinele, ducerea vacilor la păscut spre deosebire de ducerea porcilor la jir. Cum ar putea fi altfel când pădurea este, în medie, în Bazinul parizian, de cel: puţin cinci ori mai întinsă decât păşunile naturale? Numai

plantaţiile de lucerna vor scoate vacile din pădure, începând din 1730 în Anglia şi din 1760 – 1770 în Franţa.

Din providenţială pădure se strânge iarba care creste sub arborii bătrâni. Această operaţiune se cheamă, în mod obişnuit soyer. Strânsul ierbii se va practica până la apariţia păşunilor cultivate care vor face efortul prea puţin rentabil, întrebuinţarea' dată fructelor – gutui, moşmoni, castane, nuci – o întreagă rezervă de fructe, de bace sălbatice şi de puie-ţi tineri pentru refacerea merilor şi perilor de cultură.

Merii de cultură încep să acopere nord-vestul Franţei şi al Europei la sfârşittul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, pentru ca să atingă în secolul al XVIII-lea suprafaţa pe care o cunoaştem.: Corolar al acestei victorii a mărului este reculul perilor în secolul al XVII-lea, în vest, şi înlocuirea rachiului de pere prin cidru, cu o. conservare mai bună şi mai potrivit consumului…

340

pădurea, în sfârşit, întreţine albinele. Or dacă zahărul cucereşte masa oamenilor de rând de la oraşe în Anglia, Franţa, Olanda în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, încle-nendent de lumea mediteraneană unde cultura trestiei de zahăr este milenară, în schimb zahărul provenit din insulele apropiate (Madera, Azore, Canare), apoi din Brazilia (prima producţie în secolul al XVIII-lea) nu depăşeşte întrebuinţarea medicală şi masa celor bogaţi. Chiar şi în 1789 în nordul Pirineilor zahărul ţăranilor (80% din populaţia Europei clasice) îl constituie mierea. Vânătoarea*, privilegiu de clasă, nu este numai sportul principal şi aproape unica distracţie a nobilimii la ţară, ea furnizează unei alimentaţii sărace şi o parte deloc neglijabilă (20, 30% probabil) din proteinele animale, în pădure, de asemenea, se găsesc şi iazurile cu crapi, în est, în Bresse, Dombes, Vosges – care în vreme de post aprovizionează cu carne slabă mesele celor bogaţi şi ale descurcăreţilor.

Producţie şi randamente

În afara zonelor de saltus şi ager există puţine păşuni, cu unele excepţii: în ţinutul Carentan, fâşia de iarbă din Dive în Normandia. Ţinutul Auge, în 1750, nu este decât foarte parţial, deocamdată,

înverzit. Ceea ce nu este saltus, pădure, incult este ocupat de ogoare, în proporţie de 85 – 90%, în funcţie de pământul lăsat în pârloagă, jumătate sau a treia parte a o-ioarelor urmând geografia complexă a celor două asolamente. În nordul ţinutului Beauvai-Sls există, în 1780, situaţia excepţională a unei mari chnpii miloase „(aproape 3 – 4% din suprafaţa întregii Europe clasice) când agricul-ura a început deja pe alocuri procesul său de versificare: pământuri arate, 8 l%, pământuri abile nefolosite; 40/6, păduri, 5%, păşuni co-341

munale, 1, 6%, diverse, 8, 4 «/o-Este, bineînţeles un caz limită.

Două probleme domină. istoria agriculturii vechi: cea a producţiei şi cea, învecinată, a randamentelor. Randamentelepe-care le cunoaştem nu sunt randamente la hectar, ci randamente ale recoltelor pornind de la sământă. De îndată ce ştim, foarte aproximativ, volumul de sământă, reuşim să stabilim nivelurile cantitative. De exemplu „pentru Franţa, Jean-Claude Toutain se mulţumeşte cu un randament mediu la hectar. Şase chintale în 1700 pentru grâu, secară şi cerealele Amănunte pe care el le ridică, după opinia mea: prea repede la 7, 5 în 1750.

Se desprind două mari certitudini; randamentele în ansamblu scad relativ sistematic de la vest spre est, din Franţa „Anglia, Ţările-de-Jos către Rusia, mai ales către Rusia păciuroasă, cu o excepţie aproximativă pentru nordul Ucrainei.

A existat, în sectoarele privilegiate ale Europei occidentale, o dublare a randamentelor clin secolul al XIV-lea până în secolul al XVIII-lea, fapt ce rexultă cu claritate, între altele, şi de o manieră deosebit de categorică, din lucrările lui André Plaisse despre durata lungă în regiunea Neubourg.

Din cauza izolării în problematica, e drept, uimitor de fructuoasă, a unui marş sacadat, intermitent, în revoluţii şi mutaţii, cu antecedentele şi urmările sale, istoria a pierdut prea mult timp din vedere progresele ample şi continui care au parcurs în adâncime chiar şi sectorul cel mai rigid al economiei vechi.

La începutul mutaţiei agricole din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, randamentul se exprima printr-o recoltă de trei ori mai mare decât volumul de sământă, pentru grâu, aproape pretutindeni, cu, cel mult,

un foarte uşor avantaj pentru Anglia. În secolul al XVI-lea, avansu* Occidentului este deja – important, în Ang i recolta pare să depăşească de 6. ori volum

342

seminţei, în Franţa, de eproximativ 5 ori, în apropiata Spanie de 3; foarte rapidă este creşterea în Ţările-de-Jos (nord şi sud): un randament de 10, 9 potrivit unui izvor documentar belgian (1580 – 1602), un salt de la 17 la 17 pentru Hitsum în Friesland (1570 – 1573). Polonia atinge un randament între 3 şi 4, iar Rusia, unui infinit mai scăzut. Diferenţele se accentuează sistematic în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Cu excepţia câtorva nuanţe deosebite, evantaiul este identic pentru secară. Toate cifrele trebuie să fie mânuite cu multă prudenţă. Nu sunt posibile lungi calcule teoretice fără temeinice verificări concrete. Una dintre cele mai valoroase asemenea experienţe este cea atestată pentru Burgundia muntoasă de Pierre de Saint-Jacob, după 20 de ani de cercetări răbdătoare. Ea demonstrează că în interiorul aceluiaşi teritoriu, pe suprafaţa unei singure parohii, totul înseamnă diversitate.

„Din ansamblul proceselor verbale rezultă că randamentul ogoarelor într-un an normal variază de la întreit la încincit faţă de sămânţă; întreit în solurile slabe, împătrit în solurile medii, încincit în ţinuturile prielnice… La Jalianges, în câmpia Saonei, suprafaţa pe care un om o poate ara într-o singură zi este semănată cu patru măsuri şi dă 16; măsura cântărind 40 de livre randamentul net, după scăderea seminţei, este deci de 2, 4 chintale adică de 7, 2 chintale la hectar. La Losne şi Chan-gey… 10 chintale. La Noidon, în Auxois – ° chintale la hectar. Se poate considera că randamentul normal al unui sol mediu, clacă scădem sămânţa, este, în general, de 5 până la 6 chintale la hectar, în Morvan, secara nu proauce mai mult de… 2 chintale la hectar. În jinu-ll Bresse la Racineuse aflăm un raport net sie 16 75 chintale. Şi cu toate acestea, între 1600 ve (proucţia creşte, însă într-un fel în „a-fel în est. În vest producţia creşte „m-r-rea randamentului, datorită amelio-l Productivităţii pe suprafeţe, uneori, doar 313

cu câteva procente mai mari. În est, producţia creste aproape fără mărirea randamentelor, prin dublarea, chiar prin triplarea

suprafeţelor. Este o agricultură foarte extensivă care ne trimite cu gândul la acel dry-i arming* american din secolul al XIX-lea. În secolul al XVIII-lea, în timp ce randamentele engleze sunt deja aproape moderne (către 1760 – 1770 se apropie de 10 – 15), lumea baltică şi slavă rămâne la 4, nivelul Evului Mediu francez. Ştim cât sunt de fragile şi eterogene informaţiile împrumutate de la Slicher Van Bath: totuşi, o masă concordantă de aproximativ 12.000 de răspunsuri nu poate înşela. Tendinţa se desprinde.

În aceste condiţii, marile axe ale comerţului cu grâu sunt întrucâtva derutante. Xumai în primul moment. În secolul al XVIII-lea, grâul este exportat de la periferie, adică din zonele de randament scăzut către centrul dens, aşadar către zonele de randament ridicat, O dată realizată revoluţia agricolă, Anglia va fi, din 1760 până în 1830, în mod firesc, în pofida creşterii explozive a populaţiei sale – ca un fel de ţii la din partea lui Malthus arătată lui Malthus – exportatoare de grâne, cu excepţia anilor de criză. Această situaţie se explică prin distorsiunile climatice, prin complementaritatea, adesea, a recoltelor bune şi rele, dar mai ales prin prodigioasă denivelare a densităţilor. Europa celor 5 locuitori pe km² şi Maghrebul cu 3 locuitori pe km² exportă către centrul de atracţie al Europei de 40 de locuitori pe „km. Putem extrapola cu prudenţă, pentru mijlocul secolului al XVIII-lea, situaţia foarte bine fixată în cifre de la începutul secolului al XIX-lea. Către 1830, Europa occidentală care produce 8.500.000 de tone de grâu s-a înenis. Ea primeşte din străinătate (parţial şi din regiunea Balticii) „140.000 până la 200.000 de tone, uneori de două sau de patru ori mai nli – dar numai în caz de recolte foarte slabe*, secolul al XVIII-lea fusese martorul instituim

344

Între Baltica şi Europa occidentală a unui considerabil curent exportator de cereale. Exporturile din portul Danzig trecuseră, de la începutul până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, de la 50.000 la 100.000 de tone. Grâu provenind de pe pământurile sărace de pe coastă, nu din foarte îndepărtatul cernoziom ucrainean. El nu se va revărsa asupra Europei occidentale înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea, după deschiderea Odessei. Volumul excedentelor baltice

avea să atingă 300.000 până la 400.000 de tone pe an la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Principală producţie agricolă, principală marfă, grânele furnizau în Mediterana încă din secolul al XVI-lea navlurile cele mai importante. Comerţul sporit de cereale, unele compensaţii obţinute pe calea mării între recoltele slabe şi bune, aportul, fie el şi modest, începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea, al grânelor americane, exportate prin Philadelphia, reprezintă una dintre şansele împotriva foametei.

Acest grâu – mai este oare nevoie s-o spunem – nu este neapărat grâu din soiul cel mai bun. Acest grâu, grâul cârnău, domină în jurul Mediteranei încă din secolul al XVI-lea. Dar orzul continuă să-l secondeze destoinic. Lupta dintre orz şi grâu cârnău este lupta dintre pâine şi antica zeamă spartană. Lumea mediteraneană câştigă odată cu pâinea albă, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea acea victorie pe care Europa franceză şi lotharingiană a câştigat-o în secolele al XII-lea şi al XIII-lea cu pâinea neagră, e drept, împotriva unei hrane sărace şi indigeste, întreaga Europă de la est de Rin aparţine secarei, cereală no-ţlă, dar periculoasă dacă nu există cumpătare. Neamintim anecdota povestită de Goethe în legătură cu campania din Franţa, în ajunul bă – aiiei de la Valmy: uimirea prusienilor şi furia Râncezilor când schimbarea poziţiilor conduce schimbarea pâinii de manutanţă, în Franţa, re 1700, domină încă, timp de câteva decesc le meteil, amestecul de grâu cu se

345

cară. Iată, după Pierre Goubert, gama produselor şi raporturilor de preţuri pe piaţa din Beauvais, pentru perioada 1639 – 1673: grâu cârnău, indice de preţ – 100, mulson (o treime* secară) – 85, 6, moittoyen (jumătate secară) – 78, 7 [în nordul Burgundiei lui Pierre de Saint-Jacob se spune conceau, iar în marile anchete de la sfârşitul secolului al XVII-lea inspectorul numărului de vetre precizează printr-un simplu cuvânt calitatea solului: „pământ de grâu, pământ de conceau, pământ de secară”], petit-ble (două treimi secară) – 66, 3, secară – 58, 3, orz – 51. Între 1696 şi 1733, evantaiul s-a deschis şi mai mult şi faptul nu este, evident, un semn de prosperitate. Conjunctura de la începutul secolului al XVIII-lea este dură pentru cei sărmani în

această parte din sudul Picardiei. În ansamblu, totuşi, le meteil se răreşte şi se impune grâul. Către 1770 – 1780, griul a câştigat partida în Franţa. Treptat, secara şi amestecul de grâu cu secară dau înapoi iar pâinea albă cumpărată va înceta, la începutul secolului al XIX-lea, să reprezinte cea dintâi revendicare a nivelului de trai.

În ceea ce priveşte Franţa, Jean-C3 aude Toutain ajunge la următoarele niveluri cantitative: către 1700, o producţie de cereale de ordinul a 87.000.000 de chintale dintre care 23 110.000 chintale de grâu, 23 100.000 chintale de secară, cele două părţi fiind produse indistinct sub formă de meteil de toate felurile; cereale secundare, 40 800.000 chintale. În 1775, sunt 95 200.000 chintale. Producţia vegetală în Franţa, la începutul secolului al XVIII-lea, va oscila, în funcţie de anii prielnici şi anii neprielnici, între 81 şi 87 Vo. Pro” dueña animală, între 19 şi 13% din produsul agricol final, între 1771 şi 1780, producţia vegetală a dat relativ înapoi, între 81 şi 83%, produsul animal sporind la 19 şi, respectiv, 170/Q. Sunt niveluri asupra cărora s-ar putea discuta la nesfârşit.

34*

Ele au cel puţin un merit însemnat şi anume, acela de a reitera, în felul lor, o lecţie uitată cam prea repede: creşterea, de la începutul secolului al XVI-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în întreaga jumătate occidentală, mai ales în jumătatea nemediteraneană, a nivelului de trai al masei celor mai săraci, mai numeroşi, sensibil mai numeroşi în 1750 decât în 1500, şi aceasta în pofida enormei faze B a tuturor dificultăţilor din secolul al XVII-lea. Nu, această creştere a nivelului de trai, evidentă în secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea – numai în Europa occidentală, excluzând încremenită Europă orientală, preocupată în întregime doar de simpla mutaţie demografică – n-a putut fi oprită; ea a fost numai frânată în cursul secolului al XVII-lea.

Ştim că este oportun să ne emoţionăm. Aşteptăm ca sufletele să vibreze din pricina întorsăturii din secolul al XVII-lea. Dar cine poate dovedi că suntem indiferenţi dacă ne preocupăm să desprindem linia reală dintre creste? Faptul că secolul al XVII-lea, şi în primul rând secolul al XVII-lea francez, apare brusc atât de nefericit în toate arhivele din Franţa este legat, de asemenea de un progres. Secolul al

XVII-lea este martorul unei administraţii mai riguroase şi plângerile ajunse până în zilele noastre, fără ca bariera celor puternici să fi reuşit să le înăbuşe sunt semnul sigur al ascensiunii celor umili. A se plânge este un lux şi a-şi face auzită plângerea, conservându-i amintirea, reprezintă un mare succes, un succes în plus la activul secolului al XVII-lea. Cele mari catastrofe sunt cele care n-au lăsat

O urmă în amintirea oamenilor, cele mai dureri sunt durerile înmormântate în a

1 conştiinţelor. Şi faimosul text al lui la ruyere* nu înseamnă altceva decât o bruscă

aşteptată trăsărire de interes. pe a\multe semne trădează o schimbare im. Se. Ptibilă, dar sigură: de exemplu, lungile 11 de inventare după deces. Ceva mai multe 347

rânduri de veşminte, ceva mai multă rufărie înregistrate din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea, în pofida obişnuitei disimulări. Câteva portrete, câteva cărţi, cum o dovedeşte, bine evidenţiată de Robert Man-drou în Franţa, difuzarea masivă a cărţilor din colecţia Bibliothèque bleue* din Troyes. Toate acestea se petrec înaintea revoluţiei care izbucneşte în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi care se pregătea, pe un plan intermediar, aflat între experienţa de laborator şi exploatarea masivă, încă din al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, în Europa pilot a Ţări-lor-de-Jos, Provinciilor Unite, a nordului Franţei şi mai ales a Angliei: păşuni cultivate, acoperind jumătate din unele regiuni, acele turnips, semănate cu plante furajere, creşterea sistematică a animalelor de reproducere şi importantele ameliorări ale raselor ovine, bovine şi porcine. Să lăsăm cartoful. Trecut din Perú în Spania către 1560 – 1570 (micile trufe se numesc tartuffoli, de unde rezultă numele, kar-tojfel; erdapple, înainte de a deveni, în limba franceză pomme de terre) el rămâne o curiozitate botanică. Provensalul Olivier de Serres îl cunoaşte sub numele de cartoufle; se găseşte în grădina regală din Paris în 1616, în West-phalia în 1640, în parcul de distracţii din Berlin în 1651. Anglia, şi mai ales Irlanda, au precedat continentul cu aproximativ două decenii, dar cartoful nu se răspândeşte, pe scară întinsă, înainte de 1780.

Porumbul, dimpotrivă, a transformat de la o parte a Portugaliei

către 1540 – 1550. La fel ca mai târziu cartoful, porumbul prezintă a-vantajul unor cerinţe bioclimatice diferite faţa de cele ale griului. La fel ca în cazul cartofului, nu va exista o coincidenţă de recolte slabe între grâu şi porumb. Porumbul urcă încet pe drumurile iberice. El se instalează în bazinu Aquitaniei şi în câmpia Padului la jumătatea secolului al XVIII-lea. Mult prea miraculoşi” porumb îi va dispensa pe acvitani să fie „e

348

curcăreţi în secolul al XIX-lea când vin, în sfârşit, lucrurile serioase. Orezul transformă Valencia şi nordul Italiei încă de la mijlocul secolului al XVIII-ea. Tutunul* şi-a implantat paradisurile artificiale, tomala mexicană cucereşte grădinile mediteraneene tot în secolul al XVIII-lea. Marile transformări nu reuşesc, cu toate acestea, decât să atingă în treacăt Europa clasică. Şi totuşi! Iată câteva amănunte privitoare la alimente. În secolul al XVIII-lea, consumul de carne s-a dublat în Franţa şi a crescut şi mai mult în Anglia. Şi cât de revelator este domenii.il băuturilor! Cidrul câştiga teren în întreg vestul francez de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, izgonind rachiul de pere acid şi apele nesănătoase; accesele tifice par strâns legate de clădirile producţiei de mere. Vinarsul cucereşte câmpiile prin nord. Sfârşitul secolului al XVII-lea cunoaşte deja luxuri alimentare primejdioase. Vinarsul de consumare masivă, această invenţie olandeză a secolului al XVII-lea – din motive comerciale, rotaţia de bază în negoţul cu vin este o băutură curentă pentru ţăranii din Provinciile Unite din Ţările-de-Jos şi din Flandra franceză la începutul secolului al XVIII-lea. „Flamanzii, scria în 1707 intendentul din Flandra maritimă, nu pot renunţa a-l bea şi-l consumă din belşug...” „Sub influenţa olandezilor, notează şi Roger Dion, distilarea vinului cu ajutorul alambicului care fusese în timpul Evului Mediu o treabă de spiţer, nereţinând decât o parte infimă dintre produsele viei, devine o ocupaţie ţărănească, luându-şi locul în seria normală de munci ulterioare culesului”. Dar mult mai importantă este mutaţia apărută în consumul vinului.

Via de vie şi vinul mul* este cea mai rentabilă dintre mărfurile e. Viţa de vie, această punte între oraş de mu

Renumarea acestou şi câmpie, acest mijloc de pătrundere a bogăţiei la ţară, este o cultură de vocaţie cârjii; u listă, mai mult ciccât griul şi mai legată rele negoţ. Sunt trei mari producători: Peninsula Iberică şi, bineînţeles, Franţa, mele mondial al podgoriilor ungureşti, răspândire a vinurilor de pe Rin, toate datează din secolul al XVIII-lea.

În Italia, în Spania noncantabrică, în P () r rugalia vinul l'ace parte din alimentaţia cotidiană. În secolul al XVI-lea are loc o transformare pe plan comercial a podgoriei în legătură cu pieţele americane. Vinul se află până în 1580 în fruntea mărfurilor exportate din Peninsula Iberică în direcţia Americilor. Între podgoria din Canare şi podgoria andaluză se desfăşoară o concurenţă îndârjita, care continuă în cursul întregului secol al XVII-lea.

Podgoria în Andaluzia cointeresează aristocraţia funciară la o exploatare americană. Contele-duce Olivares a fost un mare exportator de vin în Indii. Şi conflictul Canaro-Sevilla este un conflict podgorcan: înlocuirea Sevillei prin Cádiz, ca punct de plecare al negoţului cu A-mericile, în 1680, traduce, între altele, declinul podgoriilor andaluze.

În Portugalia, succesul vinurilor de Mă-deira este târziu. El datează din secolul al XVIII-lea şi niciun alt soi de vin nu contribuie mai mult să acrediteze mitul îmbunătăţirii lor prin răcire în mările calde. Secolul al XVIII-lea se entuziasmează de vinurile de Mă-deira revenite din Indii şi din China. Evident, marea afacere înseamnă Porto. Viţa de vie din muntosul Douro îşi datorează şansa ca marfă aducătoare de profituri, necazurilor prin care trec podgoriile din Bordeaux, imediat după ruptura cu piaţa engleză, după patru secole de simbioză, în a doua jumătate a secolului şi XV-lea. Dezvoltarea viticulturii din Porto este, în mod paradoxal, tulburată, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, de tratatul" lordului Methuen (1704). Întărind legăturile dintre An

350

glia şi Portugalia până într-acolo încât aceasta Hin urmă a devenit pentru multă vreme tipul de colonie fără drapel, tratatul a deschis piaţa engleză pentru concurenţa altor vinuri portugheze mai uşoare, mai slabe în alcool, deci mai puţin toxice. Jorge de Macedo a pus în lumină prăbuşirea periculoasă a vinului de Porto în exporturile

de vinuri portugeze pe piaţa engleză după 1751 (67% în 1704; 76 «/O în 1737 – 1754; 57 8% în 1754 – 1756). Una dintre consecinţele acestei crize temporare, depăşind a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, este întărirea radicală a structurilor capitaliste ale producţiei şi comercializării vinului în întreg muntosul Douro după 1750, prin intermediul extrem de celebrei Companii din Porto şi Douro, ceea ce reprezintă una dintre caracteristicile epocii lui Pombal. Porto va deveni astfel, în secolul al XVIII-lea, cea mai capitalistă dintre podgoriile europene.

Ne vom opri ceva mai mult asupra cazului francez, datorită excelentului studiu al lui Roger Dion, şi importanţei subiectului. Viticultura franceză este, ca valoare a produsului, cea mai importantă dintre viticulturile europene. Ea este, de asemenea, cea mai complexă şi situaţia sa marginală o plasează, în secolul al XVII-lea, în prezenţa unei sfidări magistral evidenţiate.

Olandezii şi-au asigurat la începutul secolului al XVII-lea un cvasi-monopol al comerţului cu vin. Numai Anglia a reuşit, parţial, pentru aprovizionarea ei, să scape de această tiranie care nu este decât un aspect al unei transformări profunde: sporirea considerabilă nu atât a tehnicilor, cât a volumului disponibil pentru transporturile maritime, la sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul celui de al

Vinul a călătorit întotdeauna mult. Inain-ea cărbunelui şi petrolului, el este, împreună cu grâui, al doilea mare călător.

351

O a doua etapă este străbătută la începutul secolului al XVII-lea odată cu instituirea, de-a lungul ţărmurilor întregii Europe, a cărăuşiei olandeze. Chiar dacă nu credem, cu naivitate, cum au făcut prea mulţi istorici raportul-butadă al lui Colbert (15.000 până la 16.000 de vase olandeze, din cele aproximativ 20.000, aflate în întreaga lume se găsesc la dispoziţia regelui) înmulţirea mijloacelor de transport produce stagnarea şi apoi regresul podgoriilor aventurate spre nord.

Nicio ţară nu va fi atinsă mai mult decât Franţa, în secolul al XVII-lea, de această reconversiune dinaintea apariţiei căilor ferate. Într-adevăr, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, podgoriile hazardate spre nordul Europei (podgorii liturgice, ar trebui să spunem) bat în

retragere. Susţinută mult timp de „o voinţă care de atunci a slăbit”, viţa de vie dă înapoi şi dispare în cursul secolului al XVII-lea în Brabant, Hainaut, în partea septentrională a bazinului Senei.

„A fost un timp, scrie Roger Dion, în care omul accepta dificultatea acestei culturi şi nesiguranţa rezultatului ei; şi un altul, mai apropiat de noi, în care această dificultate şi această nesiguranţă l-au descurajat pentru că el întrevedea o folosire mai bună a trudei sale în altă cultură”. Acest calcul mai bun în secolul al XVII-lea este unul dintre numeroasele semne de progres cărora nu li s-a dat suficientă atenţie.

Reculul a început de-a lungul ţărmurilor, datorită climatului şi, mai ales, datorită concurenţei vinurilor aduse pe mare. Acest recul spectaculos al ariei de răspândire în secolul al XVII-lea nu poate fi totuşi atribuit, cum procedează Roger Dion, doar cauzelor economice, în lumina a ceea ce ştim de acum înainte despre mica perioadă glaciară care controlează, afectează secolul al XVIII-lea, pare de dorit să suprapunem progresului comunicaţiilor, dificultăţile crescânde ale înrăutăţirii climatice.

352

A doua modificare importantă se datorează variaţiilor gustului. Secolul al XVH-loa a fost martorul ascensiunii vinurilor albe, consecinţă evidentă a dominaţiei exercitate asupra comerţului şi producţiei de către olandezi. Vinul alb dulce, aparţine gustului nordic, aprecierea vinurilor seci presupune o îndelungată obişnuinţă a cerului gurii cu vinul.

A treia mare modificare, legată de insuccesul olandezilor, este dezvoltarea în bazinul râului Adour şi în cel al lui Charente (Armn-gnac şi Cognac) a podgoriilor de alcool. La început, este vorba despre un dublu expedient: reducerea cu trei sferturi sau cu patru cincimi a cheltuielilor de transport şi de conservare, expedient contraciclic. Acest expedient vine, în plus, în întâmpinarea unei modificări a gustului. Secolul al XVII-lea perfecţionează primii paşi ai civilizaţiei occidentale pe drumul paradisurilor artificiale. Sub acest aspect, întârzierea Occidentului este zdrobitoare în raport cu Orientul. Primii excitanţi ai sistemului nervos au sosit odată cu mirodeniile din secolul al XVea. Este vorba despre întreaga gamă a afrodiziacelor

capabile să susţină marile bravuri masculine în dragoste. Numeroase tratate de proporţii reduse asupra fericirii le recomandă folosirea şi în secolul al XVIII-lea. Secolul al XVI-lea aduce tutunul, secolul al XVII-lea democratizează cel mai economic dintre excitanţii sistemului nervos, alcoolul. Marina olandeză, unde vinarsul este distribuit gratuit ca întăritor încă de la începutul secolului al XVII-lea, a făcut educaţia alcoolică a populaţiilor din nord şi de pe ţărmurile europene, la fel ca serviciul militar obligatoriu în Franţa republicană de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Dar revoluţia viticolă din secolul al XVII-lea mai departe. Apare o nouă geografie în legătură cu marile fapte politice şi de ci-v ilizaţie. Rolul Parisului, capitală, se afirmă? l din punct de vedere viticol prin abandona

3 S3

rea Loarei mijlocii în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În secolul al XVI-lea, în vremea castelelor de pe Loara, vinurile de Oiieans şi de Blois, împreună cu cele de Beaune erau daruri regale. Curând după asediul Parisului, Orleans-ul este eliminat de la masa regală şi începe o campanie defăimătoare împotriva vinurilor „auvernate” şi, totodată, de elogiere a vinurilor de Ay şi din împrejurimile Keims-ului. În fruntea acestui „lobby”, se află familia Brulart, mari proprietari de vii cun Champenois şi puternică în Consiliu. Este mobilizată autoritatea medicală şi moda de la Curte se răspândeşte în oraş. Orleansul se rezumă la producerea oţetului.

Şampania este o invenţie a secolului al XVII-lea. Şirul lungilor perfecţionări începe în secolul al XVI-lea. Dar secolul al XVII-lea descoperă cuvântul pe care-l rezervă produselor de pe povârnişul ce domină câmpia din Champagne, între Hermonville, la nord de Veste, şi Vertus, la sud de Marna. Familiile Budo, Brulart, Guy Patin acţionează pentru lansarea lor. Le Repas ridicule de Boileau descrie facţiunea din Champagne la lucru pe frontul psihologic. Apoi Anglia se amestecă şi ea. Consacrarea vinicolă vine totdeauna din nord.

Şi atunci, avându-şi obârşia în sursele celei mai pure tradiţii medievale, intră în arenă abaţia din Hautvilliers care dobândeşte în 1661 o mare pivniţă boltită şi eroul său, Dom Pe-rignon, devine

director al viilor, teascurilor st pivniţelor din Hautvilliers în 1668, păstrându-şi funcţia până la moartea sa, în 1715, după ce şi-a îndeplinit misiunea summa cum laude, potrivit piosului epitaf: selecţionarea strugurilor, alegerea plantelor, studierea soiului, îngrăşarea lui, încrucişarea producţiilor vinicole şi păstrarea în flacoane de sticlă (de neconcc-put fără o dezvoltare a industriei sticlei). Sticla este necesară când apare la sfârşitul secolului al XVII-lea vinul spumos, dezaprobat se cunoscători, solicitat de publicul îndepărtat.

354

Încă o dată Anglia manevrează lucrurile şi câştigă. Anglia şi femeile, cele două mari promovate din secolul al XVIII-lea pe care efervescenţa vinului, această virtute feminină, le incintă, fac să triumfe vinul „spumos”. Şi întrucât publicul, împotriva celor competenţi, îl cere, meşterii sticlari se pun pe treabă spre a închide acest simbol al celei de a doua perioade clasice europene, cea a unui îndelungat secol al XVIII-lea care începe încă din 1680. Sticla şi îndepărtata plută – iată un întreg efort pus în slujba unei senzaţii trecătoare., The sparkling Champaign” citim sub condeiul „ui George Ethorage în The mân of mode în 1676, „How it puns and quibbles in the glass”, izbucneşte Farquar (Love and a Bottle) în 1697. Consacrarea vine cu Voltaire, anglomanul, în 1736, în versurile din Mondain:

„Chloris, Egle îmi toarnă cu-a lor mină
Dintr-un vin de Ay a cărui spumă
Ca un fulger aruncă buşonul
Care zboară, noi râdem, el loveşte plafonul.
Spuma acestui vin proaspăt, zglobie
E despre francezi imaginea cea mai vie”.

Este un vin aristocratic la scara Europei. Dar secolul al XVIII-lea, „revoluţia clin 1720”, cum scrie Roger Dion, aduce transformări mult mai importante: marea mutaţie în consumarea vinului în momentul în care ceaiurile coloniale înaintează cu paşi de uriaş. După ciocolata din secolul al XVI-lea, urmează cafeaua, care trece din bazinul oriental în bazinul occidental al Mediteranei prin intermediul marelui negoţ colonial, şi ceaiul adus masiv de indiamen în secolul al XVIII-lea,

începând cu Anglia pentru ceai şi Olanda pentru cafea. Oraşele sunt cucerite de vin în cea mai mare parte încă din secolul al XVI-lea. Flandra şi provinciile sudice precedaseră însăşi Franţa. În continuare, cucerirea se desăvârşeşte în secolul al XVII-lea drept consecinţă, o degradare a calităţilor, subjugare a economiei de către o forţă

3 SS

În ascensiune are cel puţin avantajul de a limita riscul apei de băut, mult mai du temut la oraş decât la ţară. Consumul de vin creşte la sate abia în secolul al XVIII-lea. Rest i f de la Bretonne, povestind către 1775 viaţa tatălui său, semnalează cazul tânărului ţăran din Nitry din Burgundia de Jos care la 20 de ani – era în 1772 – „potrivit obiceiului de atunci” nu băuse încă vin. Foarte gravul Moheau-Montyon confirmă în 1778: „În starea normală a consumului în popor, noi nu putem asigura hrana în rândul căreia intră şi carnea, dacă există un număr mai mare de oameni, clar cu siguranţă sunt mult mai mulţi cei care beau vin, o băutură excelentă pentru cei săraci”. Pentru că ea contribuie un moment la barajul antitific. Zona rurală s-a sincronizat, în privinţa vinului, cu ora oraşului către 1720 – 1750.

La un asemenea ritm, fireşte că autoritatea intră în panică. Un edict din 1731 interzice să se planteze vii noi. Este un loc de observare ideal pentru istoric prin ploaia de derogări motivate care umplu arhivele. Viţa de vie este politică şi revoluţionară.

În domeniul economiei, ea ori favorizează marele capitalism, la Porto şi în Champagne ori realizează o democratizare a profitului. Pod-goreanul face parte în nouă cazuri din zece dintr-o specie zgomotoasă, anarhică întotdeauna şi întreprinzătoare uneori. Este o specie de oameni certaţi cu legea, brutali, iuţi la mânie, ridicaţi cu uşurinţă, prin solidaritatea de la un rând la altul al viei, împotriva patronului ecleziastic sau burghez. În secolul al XIX-lea, via este radicală, apoi mereu socializantă.

Creşterea fabuloasă a profitului viticol în secolul al XVIII-lea a fost şansa ţărănimii din Franţa şi poate, datorită unei pulverizări care o face inutilă pentru o dezvoltare susţinută, marea neşansă a economiei franceze. Oricum, recesiunea dintre două cicluri care, potrivit modelului lui Ernest Labrousse con

356

duce către, evenimentele Revoluţiei franceze, a fost mai întâi viticolă. Tot astfel, incidentele comerţului cu vin la nivelul fermierilor generali în iarna anului 1788 – 1789 pregătesc climatul revoluţionar din marele oraş.

Capitolul VIII

ORAŞUL CADRUL URBAN

Dimensiunea şi reţeaua urbana

Oraşul este un pretext. Oraşul nu a jucat în perioada Europei clasice rolul pe care suntem ispitiţi să i-l atribuim. El nu se confundă atât de total, ca în zilele noastre, cu sectoarele „secundare" şi „terţiare" ale economiei. Anecdota aminteşte că există o podgorie urbană şi mai ales circumurbană. Bolta de viţă urbană, producătoare a unei poşirci mediocre, prelungeşte ferma din împrejurimile oraşului, producătoare de vin bun. Există deci, arhaic, un oraş „primar", mai ales mediteranean. Dar există, cu un caracter revoluţionar, şi un sat „secundar". Faza hotărâtoare, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, în primul rând în Anglia, dar şi pe coasta vestică a continentului, a îndelungatei perioade de pregătire pentru demarajul mutaţiei de dezvoltare a fost cea a aşa-numitului domestic systern*, cum spun englezii, adică a unei industrializări difuze a ogoarelor prin utilizarea timpului liber lăsat de ritmul activităţii agricole. Între mă" nu factura* colbertiană şi uzină se află episodul industriei casnice rurale. Să nu exagerăm însă. Dacă braţele noii economii îşi pot asuma, în secolul al XVIII-lea, un moment de independenţă faţă de realitatea urbană, creieru

358

revoluţiei, în schimb, se află la oraş. La oraş, pentru oraş, prin oraş trăieşte civilizaţia Europei clasice, într-o oarecare măsură la oraş se realizează singura revoluţie care contează, nu aceea în ordinea lucrurilor ci revoluţia în gândire.

Realitate urbană. Să presupunem rezolvată problema definiţiilor şi să dăm crezare mai mult decât sociologilor, mai mult chiar decât geografilor, textelor care nu ezită niciodată. Apare mai întâi o problemă de dimensiune: nicăieri modificarea mărimii nu se

remarcă atât de clar ca la nivelul oraşului. Populaţia urbană a Europei clasice oscilează între 6.000.000 de suflete către 1600 şi 10.000.000 către 1750. Ea ar încăpea în oricare dintre marile aglomerări urbane din vremea noastră, Tokyo, New York, Londra, Paris, Moscova. Între 1600 – 1700, pe ele o parte, şi 1960, pe de alta, s-a produs o dezvoltare de 100 de ori a realităţii urbane în lume şi de 60 de ori în Europa. Realitatea urbană stagnează, de altfel, în întregul secol al XVIII-lea, cu excepţia Angliei (semn de sănătate). Spaniei şi, mai puţin, a Italiei (semn de strâmtorare întrucât acolo există nu atât o urbanizare cât o concentrare a celor săraci izgoniţi din câmpii în oraşe şi împrejurimi). Mutaţia în privinţa oraşelor s-a produs în secolul al XVI-lea: în 1500, existau patru oraşe cu mai mult de 100.000 de locuitori; la întretăierea secolului al XVI-lea cu al XVII-lea sunt în mod sigur 12.12 oraşe cu mai mult de 100.000 de locuitori, dar numai ceva mai mari, sunt şi către 1700. Numărul lor ajunge la 16 în 1800, cu o Londră de aproape 1.000.000 de locuitori (850.000). Încă o dată, secolul al XVII-lea a consolidat mutaţia produsă în secolul al XVI-lea şi faptul nu reprezintă un merit neînsemnat. Această consolidare permite aventuri noi. La sfârşitul colului al XVII-lea realitatea urbană rămâne, 3 oar cu puţin mai mult decât la sfârşitul setului al XVI-lea, în primul rând o realitate

359

lui.

talmediteraneană. Din cele 12 oraşe, în mod sigur cu peste 100.000 de locuitori la sfârşitul secolului al XVI-lea, 8 sunt oraşe mediteraneene din Italia, Spania, Portugalia: Neapole; Milano, Veneţia, Lisabona, Roma, Palermo, Ales-sina, Sevilla; patru oraşe sunt din nord-vest: Paris, Londra, Amsterdam şi, o clipă, Anvers (patru sau trei, căci în momentul în care Amsterdamul depăşeşte 100.000 de locuitori, An-versul nu-i mai are). Realitatea urbană semnificativă se află localizată în întregime pe axa densităţii de 40 de locuitori pe km^2 şi în sud, în cea mai veche promovată dintre Europele mediteraneene. La est nu se află nimic, în 1700, din 12 oraşe, de asemenea cu mai mult de 100.000 de locuitori, 8 sunt tot mediteraneene, dar ceva mai prost plasate, la limita celor 100.000 de locuitori şi în coada listei: Neapole, Roma, Veneţia, Paris, Amsterdam. Apare şi un oraş – primul – din

Europa orientală: Viena.

Aceşti giganţi modeşti riscă să ne falsifice perspectivele. Populaţia urbană este în majoritate o populaţie care trăieşte în târguri mărunte. Cincizeci de ani după sfârşitul, în mare, al perioadei ce ne preocupă, Parisul reprezenta, în Franţa recensământului din 1801, mai puţin de 10% şi, împreună cu ansamblul oraşelor având mai mult de 40.000 de locuitori (Parisul, 548.000, celelalte, 667.000, la un loc 1 125.000 de locuitori), ceva sub 20% din populaţia urbană franceză. În 1836, când revoluţia urbană a atins Franţa, 53, 1% din populaţia oraşelor este grupată în aglomeraţii de 3.000 până la 10.000 de locuitori. 68, 1% din populaţia urbană se află încă în oraşe cu mai puţin de 20.000 de locuitori. La începutul secolului al XVIII-lea, oraşele din Europa cu mai mult de 100.000 de locuitori totalizează abia până într-un sfert din populaţia urbană. Acest sfert înseamnă, concomitent, şi mult şi puţin.

Europa clasică cuprinde, aşadar, două tipuri de oraşe pe care este prudent să nu je confundăm: mai întâi o reţea de oraşe mărunt6

360

concentrând mai mult de jumătate din populaţia urbană. Un oraş medieval îşi îndeplineşte funcţiile de piaţă, întreţine în contextul marilor monarhii ale Europei occidentale, cadrele unei administraţii tot mai numeroase şi pretenţioase, asigură organizarea vieţii spirituale, şi, mai modest, conducerea bisericilor, însufleţeşte industrii foarte vechi. Un exemplu îl constituie grupul oraşelor textile din Flandra-Picar-clia. În secolul al XVII-lea ceea ce se produce la oraş nu este neapărat nici cel mai important, nici cel mai rentabil. Dar în oraş se află acei negustori-antreprenori care dirijează munca ţesătorilor din sate şi care deţin şi capitalul şi iniţiativa. Oraşul este cel care animă, în apropierea pieţei bisăptămânale, un comerţ de distribuire lipsit de anvergură şi de ambiţie. Acest orăşel tradiţional, am mai spus-o, grupează în secolul al XVII-lea 60 până la 65% din populaţia urbană. El înseamnă continuitate, structură prin excelenţă, cel puţin în aceeaşi măsură ca şi satul. Monografiile despre aceste oraşe imobile sau puţin mobile nu lipsesc; dar nu este niciuna care să aibă, în prezent, valoarea celei pe care Pierre Goubert a consacrat-o oraşului Beauvais.

Beauvais este un oraş cu 10.000 de suflete, cu prinţul său episcop în spatele fortificat al unei frontiere de timpuriu dezafectate de înaintarea Franţei în direcţia Ţărilor-cle-Jos spaniole; în 1636, anul bătăliei de la Corbie. zidurile sale solide au fost utile, „într-o mare de viţă de vie, în golul unei mlaştini”, o leghe de ziduri care nu vor fi niciodată modernizate de Vauban, „în jurul meterezelor, şanţurile duble unde curgea un Therain canalizat, tăiat de mori, murdărit de usucul lânii, de „leşia” boiangiilor, cu apele uzate”. Acoperişuri de paie, colţuri olane, şi douăzeci de fleşe de ardezie, cea i înaltă navă (48 de metri) din Europa a unei catedrale mai neterminate decât oricare alta.» în plin secol al XVII-lea, un fel de oraş... 111 nord „cu mulţimea sa.de: biserici şi de mă

361

nu facturi a căror faimă, prosperitate şi frumuseţe aparţineau deja trecutului”. Dar câte oraşe ca Beauvais nu se aflau încă în Europa clasică? Şi aceste oraşe medievale din perioada clasică grupează mai mulţi oameni decât foarte rarele şi foarte marile oraşe care pregătesc Condiţiile mutaţiei economice.

Acest tip de aşezare urbană, speciile oraşului mijlociu din nord-vestul Europei, Gou-bert îl presupune „fetid, zgomotos, birlitor”, murdar şi nesănătos. Capitalul investit în construcţii se amortizează greu, într-o rotaţie de trei secole, cu atât mai paradoxală, cu cât cea mai mare parte a oraşului este din lemn, pământ şi argilă. Cărămida arsă în construcţie şi ţigla ele pe acoperiş – material legat de creşterea în secolul al XVIII-lea a extracţiei de cărbune – vor reprezenta un progres e-norm în direcţia igienei. Cărămida asigură în secolul al XVIII-lea superioritatea AngMei şi, într-o măsură mai mică, încă din secolul al XVII-lea, superioritatea Olandei. Cât priveşte ceea ce e nesănătos chirpiciul clin nord triumfă în faţa zidurilor foarte groase din pietre insuficient încleiate cu lut ale oraşelor mediteraneene. Toate casele sunt mici, cu un singur etaj deasupra unui parter. Nu există pavele în afara pieţelor şi a câtorva drumuri mari înainte de a doua jumătate. a secolului al XVIII-lea, nu există iluminat public înainte de 1765. Iată pentru ce în secolul al XVII-lea, până în jurul anilor 1680 – 1690, securitatea este atât de slabă iar oamenii îşi conduc oaspeţii

după căderea serii înarmaţi cu ciomege şi felinare.

În oraşul mare sau mic, problema apei este o problemă cardinală, în nord-vestul umed, spre deosebire de lumea mediteraneană, care aduce apa ele la munte, de departe şi cu multă cheltuială – alegerea paradoxală a poziţiei pentru plasarea, cu întârziere, a unei mari capitale, cum este Madridul, se explică, între altele, şi prin abundenţa unor ape de bună calitate problema este mai puţin a aprovizionării, cât 362

cea a evacuării. Beauvais, aidoma Amsterdamului, se aprovizionează din puţuri şi cisterne. Dar puţurile sunt periculoase şi febra tifoidă este endemică. Din această cauză, generalizarea, în Franţa, a consumului de vinuri şi rachiuri din vin, în secolul al XVII-lea, în straturile populare din oraşe, generalizarea consumului de ce-ar în Anglia cu apă fiartă şi progresele consumului de bere au antrenat o scădere a îmbolnăvirilor şi a mortalităţii. Ceaiul şi cărămida sunt două victorii umane ale Angliei prerevoluţionare. Totuşi, datorită anomaliei pozitive a mortalităţii se poate presupune că în timpul întregului secol al XVII-lea şi al XVIII-lea, balanţa urbană a naşterilor este de cele mai multe ori negativă. Oraşele se menţin sau, a jorliori se măresc prin contribuţia în oameni clin satele înconjurătoare. Se poate întâmpla – faptul este o realitate a Parisului încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – ca ea să contribuie la golirea lor, cu atât mai mult cu cât clasele înstărite micşorează natalitatea satelor înconjurătoare prin recurgerea sistematică la doici ţărănci.

Excremente, „viscere şi maţe” din abatoare – totul ajunge în stradă, apoi în gârlă. „Natura mlăştinoasă a solului urban sporea” la Beauvais „insalubritatea oraşului. Pâraiele care îl brăzdau, care slujeau la spălarea lânii… la degresare… jucau rolul de canale de scurgere sub cerul liber. Unele scăldau partea de jos a caselor în care pe atunci se ajungea cu ajutorul unor scânduri înguste, fixate de proprietari cu permisiunea judecătorului.

Amsterdamul are enormul avantaj al mareei. Fără ea ar fi imposibil să se asigure viaţa a 200.000 de oameni deasupra excrementelor lor, Pe un sol spongios, lipsit de lumina antiseptică a cerului mediteranean. Soarele, din acest Ur» ghi, reprezintă marele atu

al urbanizării mediteraneene.
Madridul a crescut numeric de cinci ori în Secolul al XVI-lea. La sfârşitul domniei lui
363
Filip al III-lea, el depăşeşte deja 100.000 de locuitori, în curând 150.000, nivel la care rămâne timp de un secol. Creaţie aproape ex ni-hilo în secolul al XVII-lea, Madridul datorează modernităţii sale avantajul străzilor mai largi decât cele ale altor capitale europene şi care se răspândesc din Piaza May or. Este un oraş modern, lipsit totuşi de canale de scurgere. Toate izvoarele documentare semnalează murdăria străzilor, a răspântiilor şi mirosul fetid degajat de ea, care, acoperită din nou de un noroi dezgustător în timpul iernii, este uscată de soarele de vară şi transformată într-un praf fin de vântul purificator din sierra. Proverbul madrilen îşi trage înţelepciunea din acest ciclu: „Ceea ce te e… iarna, spune el pe şleau, bei vara". Dar soarele şi aerul de munte, unite cu o alimentaţie consistentă în carne (după Mendez Silva, citat de de Defourneaux, Madridul consuma în fiecare an 50.000 de oi, 12.000 de boi, 60.000 de cai, 10.000 de viţei şi 13.000 de porci, adică, pe cap de locuitor, un consum aproape comparabil cu consumul actual) fac din tânăra capitală unul dintre oraşele cele mai sănătoase din Europa. Sterilizarea prin razele ultraviolete va fi constituit unul dintre secretele posibilităţilor urbane ale lumii mediteraneene.
Lumea mediteraneană tradiţională: ascensiune în nord
Nu este ele mirare că lumea mediteraneană păstrează, până la jumătatea secolului al XVIII-lea, avantajul sau handicapul unei urbanizări mai dezvoltate. Italia vine în frunte. Aici se află cele mai mari oraşe şi cel mai mare număr de mari oraşe.
Neapole* se detaşează net încă câc la sfârşitul secolului al XV-lea. El a fost în secolul al XVI-lea. şi rămâne la începutul secolului a>
364
$:
XVII-lea, până în jurul lui 1600 – 1640 primul oraş al Creştinătăţii, cu 212.000 de locuitori în 1547 şi 280.000 în 1600. Numai Constantinopolul îl depăşeşte, care însă este un oraş turcesc.

Această prosperitate factice se prăbuşeşte, 176.000 de locuitori în 1688, 215.000 în 1700, 215.000 în 1707. Nivelul din 1600 nu este a-tins clin nou înainte de 1730 – 1740. În 1742, Neapole numără 305.000 de locuitori iar în 1796, 426.000. El rămâne, până la sfârşit, în chip paradoxal, cel dintâi oraş italian, hrănit de fabulos de bogata Campanie şi de necesităţile administrative ale celui mai mare stat italian, Neapole, spaniol până la începutul secolului al XVIII-lea, trăind apoi numeroase şi contradictorii schimbări ale sorţii.

Milano, Veneţia, Roma urmează îndeaproape. Milano se menţine în jurul a 100.000 de locuitori din 1576 până în 1650, pentru ca să treacă la 123.000 în 1715 şi de asemenea 123.000 în 1750. Veneţia, după ce va fi atins 158.000 de locuitori la mijlocul secolului al XVI-lea (în 1552) şi, probabil, 168.000 în 1563, scade sistematic de la 148.000 în 1586, la 120.000 în 1642, pentru a se menţine între 130.000 şi 140.000 în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea. Roma*, împovărată de atâtea prestigii, nu depăşeşte 50.000 de locuitori în timpul celei mai mari părţi a secolului al XVI-lea, marcată, este adevărat, de jaf şi de ciumă. În 1600, odată cu jubileul, ea atinge 109.000 de locuitori, cade iarăşi la 101.000 în anul următor şi se menţine la acest plafon de-a lungul întregului secol al XVII-lea. Populaţia sa creşte în ultimii ani ai secolului: 135.000 în 1699/153.000 în 1759, 162.000 în 1790. O asemenea acumulare de bogaţii economice, intelectuale şi artistice într-un °ras de această mărime, în mijlocul unui La-tiurn iremediabil ruinat de malarie este datorată, evident, avantajelor poziţiei sale de capitală mai întâi a Creştinătăţii occidentale, a catolicităţii mai apoi.

365

Exceptând Palermo, aşezat pe grâul sicilian – 105.000 în 1606, 129.000 în 1625, 100.000 în 1713, 117.000 în 1747 – şi a cărui plafonare subliniază decăderea vechii economii mediteraneene, Italia nu mai numără alte oraşe de 100.000 de locuitori, aceste echivalente, ara mai spus-o, ale oraşelor de 2.000.000 de locuitori din vremea noastră.

Şi totuşi, în 1600, 1650 şi 1700 şi chiar şi la jumătatea secolului al XVIII-lea nicio altă regiune din Europa mediteraneană sau

extrame-diteraneană nu poate alinia un număr comparabil de oraşe foarte mari. În 1600, Italia enunţă Neapole (280.000), Veneţia (148.000), Palermo (105.000), Roma (101.000) şi Milano (96.000). În acelaşi timp Insulele britanice nu numără decât Londra (100.000 de locuitori în 1593 plus aproximativ 50.000 în parohiile de dincolo de Westminster); Dublin, în cursul secolului al XVII-lea se ridică de la 10.000 la 40.000 de locuitori; Edinburghul oscilează, probabil, între 10.000 şi 30.000 de locuitori; în Anglia, Bristolul a trecut de la 10500 de locuitori în 1607, la 30.000 în 1690. Niciun oraş englez nu depăşeşte, în 1600, în afară de Londra, 15.000 de locuitori, în 1600, Parisul*, cu greu restabilit după asediu, se află mult în urma Neapolelui, puţin în faţa Londrei şi a Veneţiei: cel mult 200.000 de locuitori, inclusiv periferiile. Marsilia şi Lyon nu au mult mai mult de 50.000 de locuitori. Toulouse şi Bordeaux sunt sub nivelul de 40.000 de locuitori. Or în 1600, în afara celor patru capitale mari care surclasează şi talonează Parisul, Italia mai numără cinci oraşe ce depăşesc substanţial al doilea oraş al Franţei: Messina (80.000 de locuitori), Florenţa (70.000) Bologna şi Genova (63.000 şi 62.000). Chiar şi în 1750 când Parisul numără o jumătate de milion de locuitori, Lyonul, 130.000 şi 140.000, când Marsilia, Bordeaux şi Rouen oscilează între 90.000 şi 70.000 de locuitori „când Londra trece de la 600.000 la 700.000 de locuitori, dar când nici

366

un alt oraş nu atinge bO.000, poziţia Italiei rămâne incomparabilă. Neapole cu cei 305.000 de locuitori (în 1742) ocupă încă un strălucit loc al treilea, urmat de Roma (153.000), Veneţia (140.000), Milano (124.000), Palermo (118.000), Florenţa (77.000), Genova (70.000), Bologna (69.000), Torino (57.000), Verona (43.000). În acelaşi moment, aflată la zenitul Secolului său de Aur, Peninsula Iberică, către 1600, nu posedă încă decât două oraşe care se apropie de 100.000 de locuitori, fără să existe certitudinea că într-adevăr ele ating acest plafon: isabona şi Sevilla, urmate de Toledo (55.000), Vallado lid (33.000), Barcelona (32.000). Ascensiunea Madridului (150.000 de locuitori către 1650) nu compensează reculul tuturor celorlalte oraşe. Acest avans al Italiei constituie pentru ea o şansă pe plan cultural şi, în

cele din urmă, un handicap în momentul notă-râtor, pe plan economic.

Vechile 17 provincii (Ţările-de-Jos şi provinciile-unite) sunt, în afara spaţiului mediteranean, singurele regiuni care ating un grad de urbanizare tradiţional, comparabil cu cel ai Italiei. Anversul, după ce va fi atins aproape 100.000 de locuitori, se stabilizează între 40.000 şi 60.000 de locuitori. Bruxelles depăşeşte 50.000 de locuitori în cursul secolului al XVII-lea, Gând se află ceva mai jos iar Bruges abia ajunge la 40.000 de suflete.

Dar oraşele stagnează sau cedează în sud şi după patruzeci de ani „Belgia” abia va atinge către 1750 nivelul urban din prielnicii ani 1560. Toată populaţia urbană, raliată la Reformă, a trecut în nord. În 1557, Amsterdamul* ajunge, cu cei 35.000 de locuitori ai săi, ia nivelul Utrechtului. Din punctul nostru de vedere, Amsterdamul oferă, la fel ca Madridul, avantajul unei urbanizări databilă cu uşurinţa şi realizată, în întregime, la începutul secolului al XVII-lea. În 1622, el depăşeşte 100.000 se suflete, substituindu-se Anversului ca metropola demografică a Ţărilor-de-Jos, după ce

367

Îi va fi răpit primul loc în domeniile marelui comerţ colonial şi bancar. Abia către sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea au realizat Ţările-de-Jos nordice promovarea lor urbană, datorită afluxului de imigranţi protestanţi din sud. Între 1557 şi 1622, în afară de triplarea Amsterdamului e de notat şi dublarea oraşelor din Zuiderzee precum şi o creştere cu 50% a numărului locuitorilor din oraşele interioare. Leyda şi Haarlem. au 45.000 şi, respectiv, 40.000 de locuitori, Delft, Enkhuizen, Rotterdam numără cu puţin peste 20.000, Dordrecht, Ragă*, Gouda, lloorn oscilează între 15.000 şi 20.000, Alkmaar se află ceva mai sus de acest nivel. Mutaţia zeelandeză, care duce oraşul Middelburg la 25.000 de locuitori este comparabilă cu mutaţia olandeza de la marginile ţinutului Zuiderzee. Secolul al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea au reprezentat în Olanda-Zeelanda o perioadă de consolidare şi de creştere demografică lentă. Recensământul din 1795, grevat de subestimare sistematică, oferă o situaţie pe care, cu destul temei, o putem proiecta la jumătatea secolului al XVIII-lea: Amsterdam, 221.000, Rotterdam, 53.000, Haga,

38.000, U-trecht, 32.000, Leyda, 31.000, Groningen, 24.000, Haarlem, 21.000, Middelburg, 20.000, Dordrecht şi Maestricht, 18.000, Leeuwarden, 15.000, Delft, 14.000, Bois-le-Duc, 13.000, Zwolle şi Gouda, 12.000, Nijmegen, 11.000, Zaandam şi Arnhem. 10.000. Nu-i mai puţin adevărat că în Provinciile Unite, pentru prima oară în Europa şi în lume, sectorul primar de activitate a fost depăşit de sectoarele secundar şi terţiar, mai specific urbane. Aceste cifre scot şi mai clar în evidenţă slăbiciunea estului, înaintea dezastrelor din Războiul de treizeci de ani, oraşele Hamburg, Danzig şi Augsburg, oscilând între 40.000 şi 50.000 de locuitori, depăşiseră vechea metropolă Colonia (Köln) care, în „1 preună cu Lübeck, Viena, Praga, Nürnberg se menţinea la un nivel situat între 30.000 st

368

40.000 de locuitori, în vreme ce Magdeburg, Breslau, Strassburg se plasau exact pe linia a 30.000 de locuitori. Anversul şi Amsterdamul. sugerează dimensiunea economiei germane. Cataclismul Războiului de treizeci de ani a afectat mai puternic, dacă este posibil aşa ceva, reţeaua urbană a Imperiului, decât populaţia satelor. Pornind de la zero, ea va fi reconstituită prin anii ’80 ai secolului al XVII-lea sensibil mai la est decât reţeaua distrusă la începutul erei noastre. Acesta este cazul Berlinului. Berlinul* beneficiază în 1688 de o primă unificare. administrativă în detrimentul a cinci comune periferice. Primul mare Berlin din 1688 concentrează 58.000 de locuitori, dintre care 20.000 pe vatra veche a oraşului. Avântul esenţial politic al Viener este de acelaşi tip. Odată eliberat de ameninţarea turcească prin victoria de la „Kanlenberg şi prin „reconquista” pustei ungare, aflat de acum încolo în centrul bazinului danubian, al unui proces de unificare de mult aşteptată, oraşul se revarsă din interior asupra periferiilor sale. Viena atinge 100.000 de locuitori în jurul lui 1700. O altă trăsătură nouă o reprezintă considerabila dezvoltare a porturilor. Hamburgul avea să atingă 60.000 de locuitori în 1700, în clipa când procesul de anexare al Altonei era început, Lu-beck rămâne înghesuit în jurul a 30.000 de locuitori, eclipsat de prea puternicul său supus, Hamburg, emancipat şi devenit rival. Danzig, care pare să fi atins uşor, o clipă, în secolul al XVII-lea, 70.000 de locuitori, târât de curentul de export al lemnului

baltic, se fixează la nivelul a 50.000 de locuitori, înaintea Königsbergului care oscilează, vreme îndelungată, între niveluri de 30.000 – 40.000 de locuitori.

Alte ascensiuni se produc la est. Breslau şi Praga* trec de 40.000 de locuitori către sfârşitul secolului al XVII-lea, în timp ce Leipzig şi Dresda apar deasupra nivelului de 20.000 de le>cuit. ori.

369

E greu de evaluat populaţia Moscovei*, Fără îndoială, către 1600 sunt 80.000 de locuitori, în 1750, după enormul efort al lui Petru cel Mare pe Neva, Mo scova, având cu puţ în sub 200.000 de locuitori, depăşeşte încă Petersburgul, care are ceva peste 100.000 de oameni. Reţeaua dezvoltării urbane permite deci urmărirea ascensiunii îndelungate a estului şi, simultan, o apreciere mai exactă a decalajului care mai rămâne încă de recuperat la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Prodromuri ale revoluţiei urbane

Mult timp imobil în structurile sale, la sfârşitul perioadei clasice oraşul evoluează. El se transformă în privinţa mărimii şi a numărului de locuitori. După o stagnare de un secol, după rapida dezvoltare din secolul al XVI-lea, urmează o creştere cu două treimi între 1690 – 1700, pe de o parte, şi 1760 pe de alta. O astfel de schimbare de nivel nu se produce fără o alternare a structurilor. Foarte de timpuriu, ni secolul al XVIII-lea, transformările revoluţionare ale noii epoci îşi croiesc drum. În oraş, în jurul oraşului şi prin intermediul oraşului, Din acest motiv, un studiu al oraşului, chiar atât de limitat pe cât este în cadrul acestui capitol, se deschide eu o problemă referitoare la sectoarele secundare şi terţiare ele activitate.

Asemenea transformări economice impun cu tărie anumite transformări sociale ce se repercutează, mai întâi, asupra peisajului urban. Este imprudent să schematizăm un secol de istorie, pe cel mai bogat, mai populat, mai complex dacă nu şi cel mai întins dintre continente şi să alegem, pentru această schematizare, sectorul cel mai legat de oameni, deci cel iv-ai viu, sectorul urban, sectorul pulsaţiei şi al particularităţii prin excelenţă, într-o epocă se falsă imobilitate şi de profundă transformare

370

În mers. Odată ce am enunţat această precauţie, rămâne un fapt: oraşul din secolul ai. XVII-lea continuă să fie, într-o anumită măsură, un oraş al Evului Mediu. Cu excepţia cazului când intervine o ruptură sau o apariţie care lasă loc liber schimbării. Când are loc o simplă creştere demografică, peisajul nou care se adaugă peisajului urban vechi se înserează fără a ieşi din tiparele continuităţii, în secolul al XVIII-lea, lucrurile se schimbă. Străzi întortocheate, fără un plan precis, clădiri scunde, materiale de construcţie uşoare, aglomerări enorme. Comparate cu densităţile extreme de la sfârşitul secolului al XIX-lea când vechilor cauze ale îmbulzelii li se asociază posibilităţile oferite de construcţiile în plan vertical, graţie instrumentelor de ridicat, fără mare cheltuială, densităţile urbane din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea sunt, relativ, scăzute Raportate nu atât la suprafaţa construită cât la suprafaţa locuibilă, densităţile din secolul al XVII-lea sunt foarte ridicate, sunt densităţi medievale.

Londra* în 1695 (dintre înregistrările celor 97 de parohii intra mur o sdatele pentru 17 s-au pierdut), în pofida incendiului catastrofal din septembrie 1666, constituie, datorită dezvoltării vertiginoase a activităţilor, o aglomeraţie considerabilă: două parohii au densităţi mai mari de 300 de locuitori pe acru (800 la heptar) şi anume St. Leonard-Foster Lane (398 de locuitori/pe acru) şi St. Anne-Aldersgate (316); 41 depăşesc 200 de locuitori/acru iar toate celelalte, cu excepţia a trei, au peste 120.

Dincolo de ziduri este înregistrată o sensi-scădere, dar şi o mai mare uniformitate. 13 circumscripţii oscilează între un nivel maxim de 218 locuitori/acru la St. Bottolph-Bi-shop's gate şi un nivel minim de 125 de locuitori/acru, ceea ce înseamnă totuşi mai mult de 300 de locuitori/ha.

371

— MT*

Studierea târzie a Parisului revoluţionar are cel puţin avantajul de a evidenţia contrastul dintre cele două straturi umane, stratul vechi, de până în secolul al XVII-lea, şi stratul nou, din secolul al XVII-lea. Partea centrala, vechiul Paris medieval, corespunzător teritoriului închis în incinta lui Carol al V-lea (1370), în ciuda vechimii şi înălţimii

mici a caselor, prezintă totuşi, pretutindeni, o densitate depăşind 400 de locuitori pe hectar. „Cartierele formate de-a lungul vechilor căi radiale, ieşind din oraş, scrie Roger Mols, erau şi ele în întregime urbanizate; densitatea lor depăşea 200. Dimpotrivă, dincoace de bariera Leş Fermiers gene-raux se întindeau cartiere noi, în plină dezvoltare în care densitatea rămânea sub 100”. Cu excepţia centrului vechi, Parisul din secolul al XVIII-lea este relativ aerat, în comparaţie cu fantastica densitate a Londrei la sfârşitul secolului al XVII-lea.

Ca regulă generală, în oraşele din secolul al XVIII-lea, cartierele centrale ale căror case datează în cea mai mare parte din secolele al XVII-lea, al XVI-lea, ba chiar şi de la sfârşitul secolului al XV-lea, au densităţile cele mai ridicate, depăşind adesea 500 de locuitori la hectar. Astfel de cartiere vechi suprapopulate – în medie, o familie de fiecare cameră – sunt cartierele populare. Cartierele periferice din secolul al XVIII-lea, adesea rezidenţiale, au densităţi de trei şi de patru ori mai mici. Este un progres în privinţa securităţii dar şi o nouă concepţie a raporturilor dintre om şi spaţiu.

În 1773, de exemplu, în contrast violent cu cartierele noi, cu mari bulevarde rectilinii şi grădini interioare, centrul oraşului Bordeaux (oraşul fanion al Franţei în secolul al XVIII-lea) numără 591 de locuitori/ha, în cadrul incintei anticei cetăţi galo-romane. La Liège, în centru. În 1790, se înregistrează densităţile: Roture – 638 de locuitori/ha, Marche – 627, Sainte-Al-degonde – 560, Sancy – 539, Sainte-Cathe-rine – 521. În cartierul Sainte-Catherine. tot

372

În 1790, se numărau 73 de case la hectar. Dar în 1684, fuseseră 83. Am putea extinde demonstraţia, comparând oraşe vechi şi oraşe noi, densităţile obţinute în zonele de urbanizare recentă la est şi zonele de urbanizare veche, tradiţională, la sud şi la vest. Ea ar confirma că dublarea numerică a stratului urban din secolul al XVIII-lea s-a însoţit de o împătrire a suprafeţelor urbanizate, datorită unei răspândiri considerabile, în mod asemănător cu revoluţia suburbană din secolul al XX-lea, legată de înmulţirea mijloacelor de transport şi în opoziţie cu situaţia din secolul al XIX-lea, ea însăşi dependentă de tehnicile construcţiei ieftine în înălţime.

Secolul al XVIII-lea se desfăşoară ostentativ în oraş, tot aşa cum ia în considerare o organizare sistematică a spaţiului urbanizat. Nu avem loc pentru a demonstra acest fapt dar există totuşi unele jaloane semnificative: Amsterdam, Madrid, Londra şi Lisabona.

Amsterdamul*, oraşul canalelor, Veneţie a spaţiului urban din nord, se triplează între 1580 şi 1620. Oraş încă din primii ani ai secolului al XVII-lea, mereu în picioare pe piloţii săi de stejar, el se întinde ca un evantai în jurul Bursei*, centrul său simbolic. Este un oraş rextraordinar de aglomerat, cu densităţi superioare celor medievale, compensate de o inovaţie tehnică: cărămida ieftină, material solid şi relativ ţişor, soliditatea asizei, obţinută cu ajutorul piloţilor, permite construirea pe verticală. Casele au forma unor lame de cuţit în înălţime ca şi la bază şi se deschid în canal, mijloc de transport ideal prin serviciul gratuit ţi eficace asigurat de maree. Câtă superioritate asupra Veneţiei fetide! În sfârşit, nucleul urban a fost înconjurat de marele canal în semicerc „Centura”, „Sângel”. „Un zid de cărămidă, întărit prin o mie de arcade de piatră sub care trăiesc, într-o murdărie îngrozitoare, familii de nevoiaşi – ocoleşte de jur-împrejur °raşul. 26 de porţi se deschid dincoace de şanţ k

373

(Paul Zumthor). Este o eficacitate obţinută cu ajutorul cărămizii, al apei şi al înălţimii caselor, dar plan geometric tot nu există.

Madridul*, oraşul de pe podişurile uscate, este cel mai agricol dintre capitalele mediteraneene. Totul aici ignoră economicul. Să fie oare oraşul un capriciu al monarhului? Pentru a-i permite lui Filip al II-lea – se va spune – să supravegheze mai uşor construirea Escorialului: din punct de vedere istoric, Madridul aproape de Escorial este mai verosimil decât Escorialul aproape de Madrid. Prospeţimea aerului, frumuseţea peisajului, calitatea apei – iată o alegere californiană sau a/. ureană cu anticipaţie. Aici, hotărâtoare a fost plăcerea omului, nu greoaia, dar fecunda servitute a afacerilor. Micul târguşor din secolul al XVI-lea, încurajat de Filip al II-lea, înlăturat de Filip al III-lea, şi-a împlinit metamorfoza la 30 de ani după Amsterdam, între IfilO şi 1640. Străzile devin mai largi, casele sunt deja foarte înalte, graţie, de asemenea, cărămizii, în ansamblu, o densitate mai

scăzută. Cu tot ceea ce separă aceste două capitale ale urii reciproce, distanţa dintre Amsterdam şi Madrid, de 30 de ani, reprezintă timpul unei generaţii.

Când vin cataclismele, ele permit cel mult reluări care nu au prospeţimea primelor începuturi. Două dintre cele mai mari oraşe ale Europei clasice şi-au schimbat într-un interval de 49 de ani integral înfăţişarea. Un fapt divers – incendiul Londrer (septembrie 1666); punctul de plecare pentru o meditaţie îndelungată, pentru o aventură filosofică – cutremurul de pământ din Lisabona (l noiembrie 1755 la ora 9 şi 40 de minute).

Sunt două evenimente comparabile şi, totodată, radical diferite, în prima săptămână din septembrie 1666, după o vară lungă şi foarte secetoasă, un vânt violent şi usca tor, un incendiu întâmplător într-un oraş construit în buna parte din lemn; în patru zile, mai mult de

374

13.000 de case sunt distruse; bisericile, clădirile publice, Parlamentul – nimic n-a fost cruţat. Cel mai mare oraş al Europei, Londra, egala Parisului, este distrusă total. De la incendierea Romei din timpul lui Nero nu s-a mai văzut ceva comparabil. Pierderile – asigurările de incendiu încă nu există – sunt evaluate între 7 şi 10 milioane de lire. Foarte puţine victime sunt datorate flăcărilor, în schimb s-au petrecut multe omoruri dezlănţuite de furie, nebunie, groază.

Londra a fost deci integral reconstruită în cei zece ani care urmează, începând cu anii ’70 ai secolului al XVII-lea. Comparativ cu ecourile suscitate de cutremurul de pământ din Lisabona, o discreţie extraordinară marchează acest eveniment; secolul al XVII-lea are nervii mai tari, iar Europa protestantă este mai puternică, îndeosebi, dinamismul extraordinar, bogăţia Angliei fac evenimentul uitat. Semnul voinţei dumnezeieşti, recunoscut de toţi, este acceptat mai bine. Scepticii, există şi dintre aceştia, pot imputa neglijenţa oamenilor. Dumnezeu a stârnit vântul, dar focul a fost aprins de om. Incendiul din 1666 – un foc de artificii la sfârşitul unei tradiţii îndelungate de incendii – dezvăluie că Londra, în pofida celor 350.000 până la 400.000 de suflete ale sale – este în acea vreme un oraş-chibrit, în care

lemnul şi aglomeraţia constituie un pericol constant.

Londra a fost reconstruită într-un timp record, în ansamblu mai bine, mai soliei ca înainte, cu mai puţin lemn, cu mai multă piatră şi cu mai multă cărămidă dar în grabă, cu orgoliu, cu LUI simţ al eficienţei, cu deferentă faţă de trecut şi încredere nezdruncinată în viitor, aproape pe aceleaşi linii şi pe aceleaşi tipare ca şi vechiul oraş. Iată de ce la recen-sâmântul din 1698, Londra a apărut drept oraşul cel mai dens din întreaga Europă. Regele, statul s-au ţinut în expectativă faţă de activitatea de reconstrucţie. Spiritul de iniţiativă

375

lăsat liber, într-o manieră anticipatoare, fiecare a construit fără plan, cât mai bine şi mai repede.

Cel mai mare cataclism din istoria urbană a secolului al XVII-lea nu a permis Londrei să fie un oraş nou. Paradoxal, Londra cea reconstruită are înfăţişarea unui oraş vechi în comparaţie cu Amsterdam sau Madrid.

Cât de diferit este cazul Lisabonei*! Ce se poate imputa aici oamenilor? Imprudenţa construcţiilor, nepăsarea faţă de avertismentele trecutului? Lisabona suferise deja mai multe cutremure de pământ. În 1531 sunt distruse 1 500 de case, în 1551 pier 2000 de oameni, în 1597 sunt înghiţite trei străzi. Trei scuturături puternice în secolul al XVII-lea, două în 1724 şi în 1750. După dezastru urmează un moment de nebunie. Cum să reproşezi omului u-ceastă palmă aplicată trufaş pe chipul optimismului stupid al unui secol, idol al progresului, dezminţit din nou, deci încă fragil?

La l noiembrie 1755, către ora 9 şi 40 de minute, în dimineaţa liniştită şi caldă a unei frumoase toamne mediteraneene atlantice, o primă scuturătură verticală şi o a doua orizontală în direcţia nord-sud, timp de un minut şi jumătate. Urmează alte două scuturături. Totul va dura 9 minute; vin apoi valul seismic, mai multe zile de vuiet, ca să nu mai vorbim despre efectul psihologic provocat de norul gros de praf al unui oraş în ruină şi de emanaţiile de vapori sulfuroşi, o răsuflare infernului, în sfârşit, 5 – 6 zile de incendii, o panică imensă.

Lisabona este distrusă în 1755 ceva mai puţin decât Londra în 1666. Un anonim francez publicat la Haga, la Philanthrope, în anul

următor, îi acordă cu generozitate 260.000 de locuitori. Mărimea pagubelor? Totul face dificilă o evaluare: soarele meridional şi mirajele sale, orgoliul Portugaliei – Lisabona concentra 15% din populaţie, 25 – 30% din bogăţia regatului – disperarea Europei filosofilor, 1°

37*

vită în inima speranţelor sale, desprinse de Cer pentru o „confortabilă” viaţă comună. Europa admiratoare a lui Pombal transpiră albă de groază în faţa acestei arhaice pătrunderi a Apocalipsului, în 1756 s-a vorbit despre pierderi în valoare de 1 312 milioane de livre tour-nois, ceea ce, în monedă constantă, făcea de zece ori mai mult decât pierderile Londrei. Exagerarea este evidentă. Din 20.000 de case, 3.000 sunt nevătămate, 7.000 până la 8.000, recuperabile. Lisabona în 1755 numără mai puţine locuinţe distruse decât Londra în 1666. Cele două catastrofe, în ordinea economică, sunt, în mare, comparabile, cu avantaj la activul calmului britanic, la actul nordului şi al secolului al XVII-lea.

Dar opoziţia ajunge mult mai departe. Ceea ce schimbă fundamental lucrurile, în contrast cu eficacitatea conservatoare a Londrei, este dorinţa de a închide repede paranteza şi de a folosi, fără a se despărţi de un trecut, acceptat ca o promisiune de viitor, prilejul ivit pentru o schimbare radicală. Pombal va construi, spre gloria lui João I, un oraş nou. Lisabona constituie astăzi cea mai bună mărturie despre urbanismul epocii luminilor.

Noua Lisabona este un rezumat al tuturor experienţelor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cu, deja, nota practică a eficacităţii tehnice. O reconstrucţie îndrăzneaţă – ea a uluit toată Europa şi în cele din urmă va inspira aproape pretutindeni urbanismul Europei revoluţionare, cu posibilităţile multiplicate de primii paşi ai revoluţiei industriale – o operă mai curând de inginer decât de artist, cu soluţii originale date gravei sfidări din partea instabilităţii solului: lărgimea străzilor – ea antrenează o decomprimare spectaculoasă – înălţimea limitată a caselor care frânează tendinţa secolului de a urca mereu mai sus, mai ales e/aiola, adică acea cuşcă de lemn care susţine edificiul când nu mai ţin zidurile, pereţi înalţi de protecţie împotriva focului deasupra acoperişurilor. Este

un oraş filosofic, uşurat de o parte dintre bisericile sale, centrat, simbolic, pe piaţa Comerţului pe care o domină statuia lui Joa5 î, strălucita operă a lui Machado de Castro. Cu marile sale imobile mansardate (un parter înalt, trei etaje impunătoare, un etaj mansar-dat plus un semietaj mansardat), cu palatele ei cu faţade severe, noua Lisabona este, într-adevăr, capitala unei burghezii, arhaice şi totuşi dinamice, a monopolurilor comerţului colonial, în faţa acelei Queluz a Curţii, simbol al continuităţii slab reînnoite cu Portugcilia aristocratică, se ridică de acum înainte Lisabona marelui comerţ, una dintre condiţiile mutaţiei în dezvoltarea Europei. Urbanismul conduce cu necesitate la economic.

CUPRINS

Redactor: VIOREL HAROSA Tehnot-edae? tor: ŞTEFAN TANASE
Bun de tipar: MARTIE 1989 Apărut 1989: coli de tipar Îţi.
Întreprinderea Poligrafică Sibiu Sos. Alba Iulia nr. 40

Sibiu’ Republica Socialistă România